Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

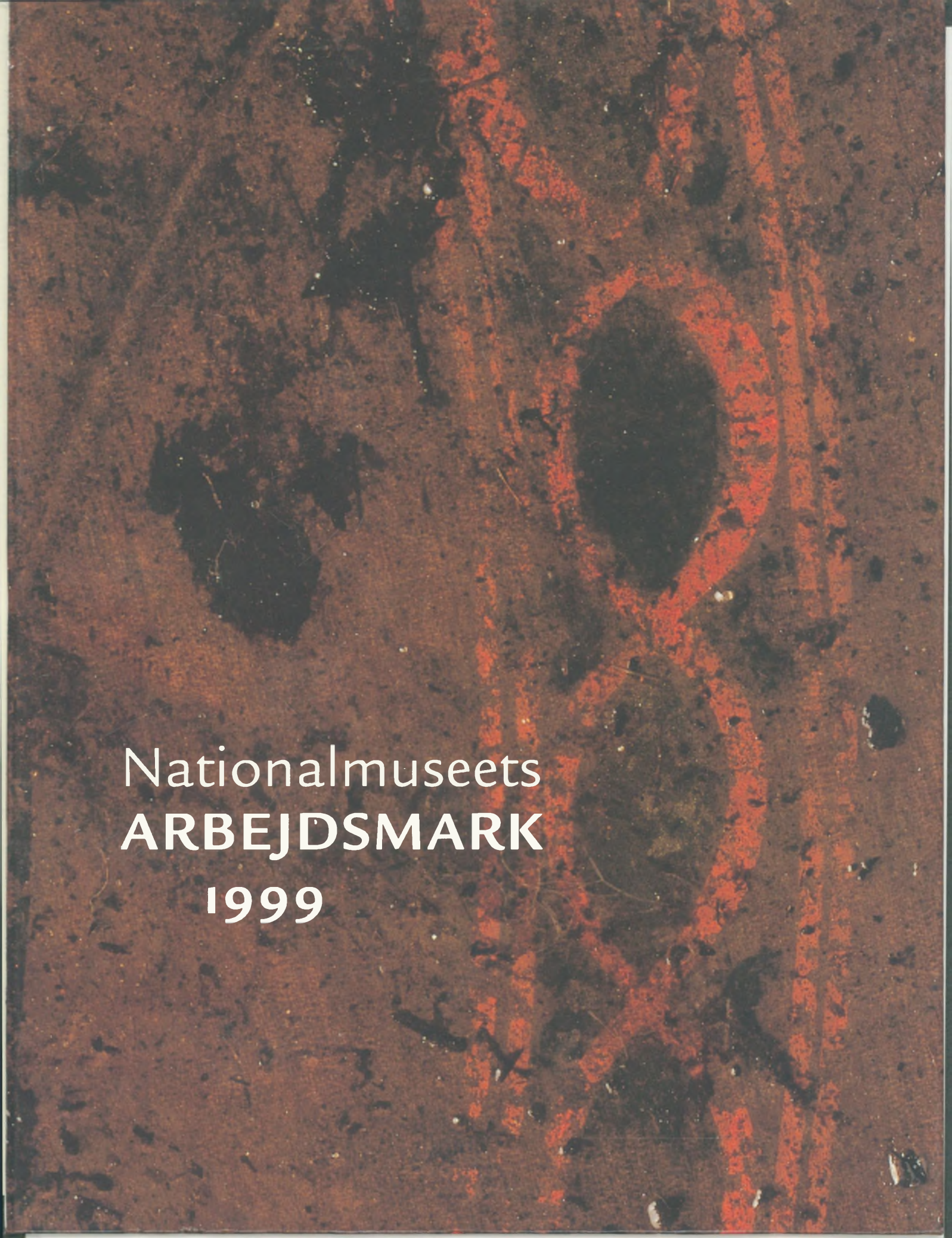

Nationalmuseets

ARBEJDSMARK

1999

Nationalmuseets ARBEJDSMARK 1999

Nationalmuseet
Poul Kristensen Grafisk Virksomhed A/S

Nationalmuseets Arbejdsmark 1999
Udgivet af Nationalmuseet og Museumsklubben Nationalmuseets Venner

Denne udgave er udsendt til medlemmer af Museumsklubben Nationalmuseets Venner

Repro og tryk: Poul Kristensen Grafisk Virksomhed A/S, Herning
Grafisk tilrettelæggelse og sats: Mette & Eric Mourier
Skrift: Legacy Serif og Sans
Bogbinder: Alfred Kristensens Bogbinderi, Holstebro

Faglig redaktion: Steen Hvass
Redaktionskomité 1999: Carsten U. Larsen, Torben Lundbæk, Jørgen Nordqvist
Forlagsredaktion: Bente Gammeltoft

Oversættelser til engelsk: James Manley,
med undtagelse af resumeerne s. 44 og s. 67-68, som er foretaget af hhv.
David Robinson og Isabelle Brajer

© Nationalmuseet
ISBN: 87-7468-4051
ISSN: 0084-9308

Printed in Denmark 1999

Omslaget: Udsnit af et jernalder-træskjold fundet under udgravningerne i Nydam Mose i Sønderjylland. På skjoldet ses tydelige rester af bemaling. Se artiklerne om Nydam s. 11-34 og s. 35-44.
Foto: John Lee, Nationalmuseet

Side 2-3: Udstillingen *Den Farverige Middelalder*, som var Nationalmuseets bidrag til det landsdækkende projekt Middelalder 99, havde som sin erklærede hensigt at gøre op med myten om den »mørke« middelalder og – i samklang med de mange andre arrangementer landet rundt – at bidrage til at fremkalde et mere nuanceret billede af perioden.
Foto: Karsten Damstedt/Schiller & Co.

Indhold

7 **Rigsantikvarens forord**
Af STEEN HVASS

11 **»... som samlede Ofre fra en talrig Krigerflok«**
Status over Nationalmuseets Nydamprojekt 1989-97
Af FLEMMING RIECK, ERIK JØRGENSEN, PETER VANG PETERSEN *og* CHARLIE CHRISTENSEN
Med bidrag af NIELS BONDE *og* MARIE STOKLUND

35 ***In situ*-bevaring af oldsager i Nydam Mose**
Af BENT AABY, DAVID GREGORY, POUL JENSEN *og* TORBEN SMITH SØRENSEN

45 **Fem år med Frihedsmuseets udstilling om Oktober 1943**
Af THERKEL STRÆDE

55 **Da italienerne kom til Viborg**
Om aftrækning af vægmalerier i Danmark
Af ISABELLE BRAJER

69 **Fra magasin til studiesamling**
Nyopstillingen af De etnografiske Skatkamre
Af JOAN HORNBY *og* ANNE LISBETH SCHMIDT

79 **Danske betalingstegn fra 1900-tallet**
Af JØRGEN STEEN JENSEN

89 **Nationalmuseets Kommandørgård på Rømø**
Af INGER TOLSTRUP *og* STEFFEN M. SØNDERGAARD

103 **Museets farver**
En facadehistorisk undersøgelse af Prinsens Palæ
Af JOHN ERICHSEN

115 **En guldaldertopograf på Fyn**
Maleren Niels Ringes tegninger og gouacher i Antikvarisk-Topografisk Arkiv
Af ULLA KJÆR

125 **Gravsten og grønkål**
Vestre Kirkegårds tidlige historie og dens gravminder af Thorvald Bindesbøll og andre kunstnere fra skønvirketiden
Af EVA DE LA FUENTE PEDERSEN *og* MARIANNE LINNÉE NIELSEN

137 **Et hjem fra 1930'erne**
Af BIRGIT VORRE

149 **På vagt ved Romerrigets grænse**
Den romerske legionær i Antiksamlingen
Af BODIL BUNDGAARD RASMUSSEN

159 **Vikingetidstekstiler**
Nye opdagelser fra gravfundene i Hvilehøj og Hørning
Af ANNE HEDEAGER KRAG *og* LISE RÆDER KNUDSEN

171 **Fra vikingeskib til bondeskude**
Middelalderens almuesøfart under lup
Af JAN BILL

186 **Forfatterne til Nationalmuseets Arbejdsmark 1999**

Rigsantikvarens forord

Den 10. juni 1999 foregik der en højtidelig ceremoni på Færøernes gamle tingsted, Tinganes, i den ældste del af Tórshavn. I overværelse af de øvrige nordiske kulturministre underskrev kulturminister Elsebeth Gerner Nielsen og landsstyremand Signar á Brúnni fra Færøerne en samarbejdsaftale mellem Danmarks Nationalmuseum og Føroya Fornminnissavn (Færøernes Nationalmuseum).

Aftalen drejer sig om nedsættelsen af et museumsfagligt samarbejdsudvalg med deltagelse fra de to nationale museer. Udvalgets opgave er, på baggrund af en dansk regeringsbeslutning fra 1977, at udarbejde indstillinger til kulturministeren om, hvilke færøske kulturværdier der skal udskilles fra Nationalmuseets samlinger og overføres til Føroya Fornminnissavn. Såfremt det under arbejdet skulle vise sig, at det kunne komme på tale i denne sammenhæng at føre genstande fra Føroya Fornminnissavn til Nationalmuseet, kan udvalget til landsstyremanden for kulturelle anliggender fremsætte forslag herom.

Ved regeringsmødet den 8. november 1977 blev der givet tilslutning til at »18 gavle til kirkestole, en bispestol og et med kobberplade belagt kors fra sognekirken i Kirkebø overgives til hjemmestyret, så snart der ved opførelse af en ny og tidssvarende museumsbygning er skabt forhold, hvorunder genstandene kan opbevares på en musealt forsvarlig måde og præsenteres som en helhed under værdige former«.

Med den nuværende bygning og den nye kulturhistoriske udstilling, som Føroya Fornminnissavn åbnede i sommeren 1996, er der skabt en institution, der kan tage vare på disse unikke museumsgenstande, så de både kan opbevares på en forsvarlig måde og præsenteres som en helhed under værdige former.

Den netop underskrevne aftale mellem Danmark og Færøerne har sin forgænger i en aftale, som Kulturministeriet og Grønlands Hjemmestyres Landsstyreområde for Kultur og

Niels Elswing

Stolegavl fra Kirkjubø, Færøerne. Hovedmotivet skildrer Besøgelsen, dvs. Jomfru Marias besøg hos den frugtsommelige Elisabeth. Våbenskjoldet øverst gengiver sandsynligvis kong Erik af Pommern og dronning Philippas våbener.

Bench end from Kirkjubø, Faroe Islands. The principal motif depicts *The Visitation*. The coat of arms on the upper part of the bench end is thought to represent the arms of King Erik of Pomerania and his Queen Philippa.

Undervisning indgik i 1983 om museumssamarbejde. Inden for rammerne af denne aftale er der sket en tilbageføring af knap 30.000 museumsgenstande fra samlingerne i Nationalmuseet til Grønlands Nationalmuseum og Arkivs samlinger. Udvælgelsen af genstande og fund er sket ud fra de principper, at der såvel i Danmark som i Grønland skal findes en repræsentativ museumssamling af grønlandske materialer, at samlingen begge steder er anvendelig til almindelig museumsformidling samt til forskning såvel som studie-og undervisningsformål, at naturlige samlinger og enheder så vidt muligt bevares, at der lægges vægt på at respektere grønlandske ønsker om at erhverve særlige fund og genstande, der opfattes som værende af betydning for den grønlandske identitet, og at der tilsvarende lægges vægt på at respektere en dansk museumshistorisk interesse.

De to nationalmuseer i Danmark og Grønland står for udførelsen af dette arbejde, og de opnåede resultater er frembragt i et harmonisk og konstruktivt samarbejde. Opgaverne vil være tilendebragt ved udgangen af februar 2001.

Danmarks Nationalmuseum og Grønlands Nationalmuseum og Arkiv har erfaret, at der i internationale kredse er interesse for den dansk-grønlandske model. Der er et ønske om at udbrede kendskabet til grundlaget for det dansk-grønlandske samarbejde og dets resultater og dermed dokumentere, at tilbageføring af kulturværdier kan løses i enighed mellem parterne på basis af et konstruktivt, fremadrettet samarbejde.

Der er nu som sagt underskrevet en fuldstændig tilsvarende samarbejdsaftale mellem Færøerne og Danmark, som den lige nævnte mellem Grønland og Danmark.

I den dansk-færøske aftale er der dog tale om et mere begrænset samarbejde end det dansk-grønlandske, da udviklingen på museumsområdet på Færøerne adskiller sig markant fra situationen i Grønland, hvor man først fik en selvstændig antikvarisk lovgivning i 1980'erne. Allerede i 1948 fik Færøerne en selvstændig antikvarisk lovgivning, og i 1952 fulgte en selvstændig museumslov.

De genstande fra Grønland og Færøerne, der her er tale om, omfatter blandt andet det yperste fra disse lande. Når de i sin tid kom til København, var det først og fremmest, fordi det dengang var det eneste sted i riget, hvor der var arkiver og museer samt forskere, som kunne tage vare på disse ting.

Hovedarbejdsopgaven for det kommende dansk-færøske museumsudvalg vil være at udarbejde tidssvarende beskrivelser af de færøske genstande i Nationalmuseets samlinger med henblik på at skabe det nødvendige grundlag for - bl.a. ved jævnføring med den relativt omfattende genstandssamling, som Føroya Fornminnissavn i årenes løb har formået at indsamle - at kunne nå frem til at indstille til Kulturministeriet, hvilke genstande man finder bør udskilles fra Nationalmuseets samlinger med henblik på overførelse til Føroya Fornminnissavn.

Genstandene fra Færøerne stammer fra indsamlinger, der indledtes allerede i 1819. I tiden derefter samlede og indsendte både danske embedsmænd og færinger en række genstande til det daværende Museum for nordiske Oldsager, som Nationalmuseet hed dengang. I dette århundrede er det især brugsgenstande fra det gamle bondesamfund, der er blevet indsamlet indtil omkring 1940.

Blandt de museumsgenstande, som nu snart skal tilbage til Færøerne, indtager Kirkjubøstolene så ubetinget førstepladsen. Disse fragmenter af et usædvanligt rigt kirkeinventar er publiceret af museumsinspektør Knud Krogh, Nationalmuseet, og udgivet i Tórshavn i 1988. Dette inventar er væsentligt for opfattelsen af det færøske bispesædes historie og dermed for Færøernes middelalderhistorie.

Vi tilstræber, at det museumsfaglige samarbejdsudvalg, der nu skal nedsættes, kan afslutte sit arbejde inden for to år, således at tilbageføringen kan påbegyndes i sommeren år 2000.

Igennem mange år har der været et godt samarbejde mellem Føroya Fornminnissavn og Nationalmuseet. Den nu underskrevne samarbejdsaftale mellem disse to museumsinstitutioner er udtryk for et endnu tættere samarbejde, som jeg gerne ser udbygget i de kommende år til gavn og glæde for begge vore nationale museer både på Færøerne og i Danmark.

Steen Hvass

Preface by the State Antiquary

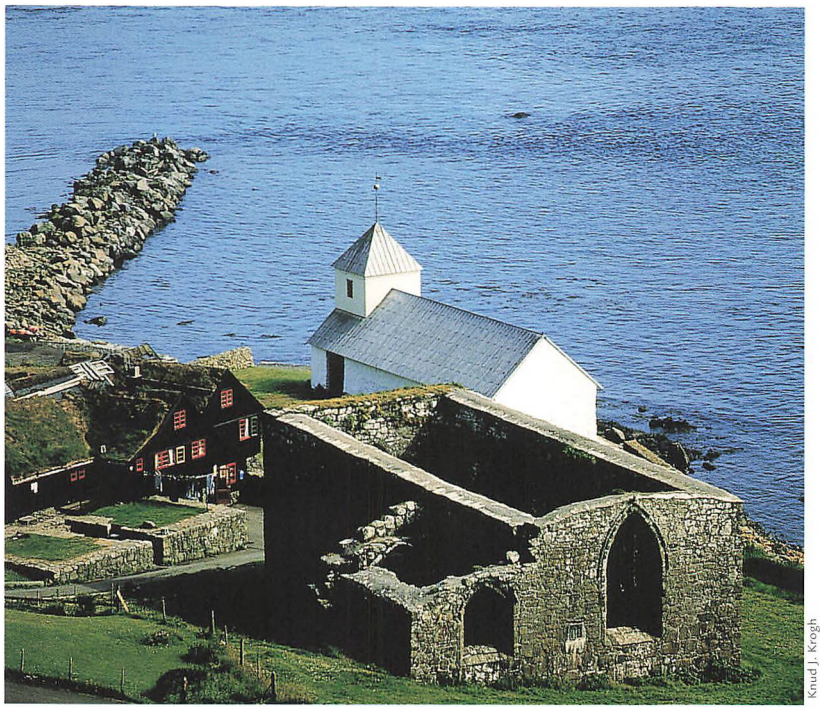

Knud J. Krogh

Kirkjubø. Domkirkeruinen set fra nordøst. I baggrunden den såkaldte Sognekirke.

Kirkjubø. The ruin of the Cathedral seen from the north-east. Behind it is the so-called Parish Church.

On 10th June 1999 a solemn ceremony was held at the ancient Thingstead or legislative assembly of the Faroe Islands, Tinganes, in the oldest part of the capital, Tórshavn. In the presence of the other Nordic ministers of culture, the Danish Minister of Culture Elsebeth Gerner Nielsen and the head of the regional government Signar á Brúnni from the Faroe Islands signed a cooperation agreement between the National Museum of Denmark and Føroya Fornminnissavn (the National Museum of the Faroes).

The agreement concerns the establishment of a specialized museum cooperation committee with members from the two national museums. The mandate of the committee is to draw up recommendations for the Minister of Culture, against the background of a Danish government decision of 1977, stating which items of Faroese cultural heritage should be taken out of the Danish National Museum's collections and transferred to Føroya Fornminnissavn. If, during this work, a situation arises where there would be good arguments for transferring objects from Føroya Fornminnissavn to the National Museum, the committee can make recommendations to that effect to the regional government's head of cultural affairs.

The government meeting of 8th November 1977 agreed that "18 pew ends, a bishop's pew and a copper-plated cross from the parish church of Kirkebø should be transferred to the regional government as soon as the building of a modern museum building creates conditions in which the objects can be preserved in a proper museum context and presented as a whole in a dignified manner".

With the present building and the new cultural history exhibition that Føroya Fornminnissavn opened in the summer of 1996, an institution has been created that can take care of these unique museum objects, so that they can both be preserved properly and presented as a whole in a dignified manner.

The agreement that has just been signed by Denmark and the Faroes had its model in an agreement that the Ministry of Culture and the Greenland Home Rule Government's Department of Culture and Education signed in 1983 on museum cooperation. Within the terms of this agreement just under 30,000 museum objects from the collections in the Danish National Museum have been transferred back to the collections of the Greenland National Museum and Archives. The selection of objects and finds was made on the principle that, both in Denmark and in Greenland, there must be a representative museum collection of Greenlandic material; that the collections in both places can be used in the general informative work of the museums and for research, study and teaching purposes; that natural collections and totalities are as far as possible kept together; that care is taken to respect Greenlandic wishes to acquire special finds and objects considered important to the

Greenlandic identity, and that similar care is taken to respect the interests of Danish museum history.

The two national museums in Denmark and Greenland are responsible for the implementation of this work, and the results have been achieved in a spirit of harmonious and constructive cooperation. The work will be concluded at the end of February 2001.

The National Museum of Denmark and the Greenland National Museum and Archives have noted that there is an interest in international circles in the Danish-Greenlandic model. They wish to spread knowledge of the basis for the Danish-Greenlandic cooperation and its results, and thus to document that the return of cultural heritage is an issue that can be approached on the basis of a constructive, forward-looking collaboration.

As mentioned above, an agreement has now been signed by the Faroe Islands and Denmark that is quite similar to the one between Greenland and Denmark.

The Danish-Faroese agreement does however concern a more limited collaboration than the Danish-Greenlandic one, since the development of the museum area in the Faroe Islands differs strikingly from the situation in Greenland, which did not pass independent antiquarian legislation until the 1980s. As early as 1948 the Faroe Islands passed independent antiquarian legislation, and in 1952 an independent Museum Act.

The objects from Greenland and the Faroe Islands with which we are concerned here include the finest in these countries. When they came to Copenhagen in the past, it was first and foremost because the capital was at that time the only place in the kingdom where there were archives and museums, as well as scholars who could take care of the objects.

The principal task for the coming Danish-Faroese museum committee will be to draw up modern descriptions of the Faroese objects in the collections of the National Museum with a view to creating the necessary basis – among other ways through comparisons with the relatively comprehensive collection which Føroya Fornminnissavn has been able to put together over the years – for recommendations to the Ministry of Culture on which objects the committee considers should be removed from the collections of the National Museum for transfer to Føroya Fornminnissavn.

The objects from the Faroe Islands come from collections that were started as early as 1819. In the time that followed, both Danish officials and Faroese collected and sent in a number of objects to the "Museum of Nordic Antiquities", as the National Museum was called then. In this century it was mainly utility objects from the old peasant society that were collected until about 1940.

Among the museum objects which are now soon to go back to the Faroe Islands, the "Kirkjubø pews" take absolute pride of place. These fragments of an unusually rich church inventory were described in a publication by the curator Knud Krogh of the National Museum, issued in Tórshavn in 1988. This inventory is essential to the understanding of the history of the Faroese bishopric and thus of the Faroe Islands in the Middle Ages.

We will work to ensure that the specialized museum committee to be established now can conclude its work within two years, so that the return of the objects can begin in the summer of the year 2000.

For many years we have enjoyed the fine cooperation between Føroya Fornminnissavn and the National Museum. The cooperation agreement that has now been signed by these two museum institutions is an expression of the even closer cooperation which I would like to see developing in the years ahead for the benefit and pleasure of both our national museums, in the Faroe Islands and in Denmark.

Steen Hvass

»... som samlede Ofre fra en talrig Krigerflok«

Status over Nationalmuseets Nydamprojekt 1989-97

Af FLEMMING RIECK, ERIK JØRGENSEN, PETER VANG PETERSEN *og* CHARLIE CHRISTENSEN

Nogle af Danmarks righoldigste oldtidsfund er fremdraget fra mosernes tørve- og gytjelag. Jernalderens offermoser, som især kendes fra Østjylland og Fyn, indeholder ikke blot store mængder af genstande, men afspejler også i høj grad begivenheder i datidens samfund. Fundene tolkes som ofringer til en guddom som tak for medgang i krig. Man har i indviede søer udkastet eller deponeret de våben og personlige genstande, som er blevet taget fra den besejrede fjende. Men der er ikke blot tale om én krigshandling i lokalområdet, som antydet i artiklens overskrift, hentet fra Sophus Müllers »Vor Oldtid« fra 1897. Oftest indeholder moserne genstande fra flere offerhandlinger, som er foretaget med årtiers mellemrum. Århundrederne fra ca. 200-550 e.Kr. har været præget af ufred.

Et af de righoldigste og mest omdiskuterede jernalderofferfund stammer fra Nydam Engmose i Sønderjylland. Der er ikke mange oldtidsfund, som har haft en så dramatisk historie som den, der blev Nydamfundet til del, knyttet som den var til grænselandet og skæbneårene 1864 og 1920. Dermed bliver historien om Nydamfundets fremdragning og omtumlede skæbne gennem flere krige samtidig kulturhistorie i bred forstand. Der er rigeligt stof i den til en dramadokumentarisk film om skibenes og de fundne våbens skæbne i grænsefeltet mellem dansk og tysk – i konfrontationens tid, hvor fundene blev søgt unddraget den udleveringspligt, som fulgte af fredsbetingelserne efter 1864 – såvel som i nutidens samarbejdstid, hvor gode kræfter på begge sider af grænsen går sammen om at fravriste dette fund flest mulige oplysninger om våben og krigerskarer, om skibe og søfart.

Hvert år siden 1989 har Nationalmuseet gennemført udgravninger i Nydam Mose. Museets moseforskere har dermed genoptaget undersøgelserne af denne lokalitets krigsbytteofre. Allerede i årene omkring 1860 gennemførte arkæologen Conrad Engelhardt, som på dette tidspunkt var knyttet til den »Kongelige Samling af Nordiske Oldsager« i Flensborg, store udgravninger i Nydam Engmose på Sundeved nogle få kilometer nord for Sønderborg. Udgravningerne her førte til rige fund af våbenudstyr, smykker, husgeråd, værktøj m.m., men afslørede også de første spor efter jernalderskibe, som kendes fra dansk område. Det er netop tilstedeværelsen af flere store fartøjer, som giver Nydam en helt speciel status inden for gruppen af betydelige moseofre fra yngre romertid – ældre germanertid.

Jernalderskibe afsløredes indirekte allerede det første år, mosefundspioneren Conrad Engelhardt gravede på pladsen. I 1859 fandt han et brudstykke af en åre, som det i 1862 lykkedes at finde den manglende del af. Først i 1863 blev der dog fremgravet egentligt bådtræ i mosen. Fra 7. august 1863 frem til begyndelsen af november samme år fandt og bjærgede Engelhardt væsentlige dele af tre fartøjer, hvoraf især det 23 meter lange, klinkbyggede egeskib – almindeligvis kaldet »Nydambåden«, i dag udstillet på Gottorp Slot i Slesvig – indtager en fornem plads blandt de danske jernalderfund.

Interessen for forholdene i Nydam Mose har altid været særdeles levende i lokalområdet. Nydamfundene blev og er stadig et betydningsfuldt tema i forholdet mellem dansk og tysk i grænseregionen. I 1983 dannedes på denne baggrund »Selskabet for Nydamforskning«,

og denne interessekreds har gennem sit arbejde været medvirkende til, at Nationalmuseet genoptog undersøgelserne i mosen. Allerede i 1984 påviste medlemmer af selskabet, at der i en hidtil upåagtet del af mosefladen lå metalsager i så højt niveau, at de var direkte truede af ødelæggelse. Dette fund (Nydam III) er allerede kort omtalt i artiklen »Jernalderbåde og våbenofre« i Nationalmuseets Arbejdsmark 1991. I samme artikel blev der redegjort for de allerførste resultater af Nydamprojektet, men de senere års undersøgelser har medført mange nye fund, som vil få stor betydning for de kommende årtiers jernalderforskning.

Det må understreges, at Nationalmuseets Nydamprojekt kun har kunnet gennemføres takket være en lang række tilskud fra såvel statslig som privat side. Danmarks Grundforskningsfond har via Nationalmuseets Marinarkæologiske Forskningscenter kanaliseret betydelige midler til undersøgelserne. Statens Humanistiske Forskningsråd har ydet tilskud til de mosegeologiske undersøgelser og til den videnskabelige publikation af fundene, som er under udarbejdelse. Hvert eneste år siden starten i 1989 har Fabrikant Mads Clausens Fond givet penge til projektet, som ligeledes har modtaget midler fra Dronning Margrethe II's Arkæologiske fond, Brdr. Hartmanns Fond, 3. November Fonden og kommunelæge V. Eilschou Holms legat. Tak for bidragydernes engagement i dette væsentlige forskningsprojekt. På de følgende sider vil der blive redegjort for resultaterne af det gennemførte arbejde, hvor museets naturvidenskabsfolk, arkæologer og bevaringseksperter har arbejdet på tværs af faggrænserne.

Opfattelsen af, hvordan Nydam Mose så ud i den del af jernalderen, hvor ofringerne har fundet sted, varierer meget. For Conrad Engelhardt var stedets karakter ikke noget problem. Han skriver i sin bog om Nydam Mosefund fra 1865: » Det fremgaaer saaledes klart af de stedlige Forhold, at Nydam engang var en Del af en Vig af Alssund, og de Langbaade, der ere fundne i Mosen, vise, at den engang var seilbar.« Tilstedeværelsen af store jernalderbåde brugte Engelhardt således direkte som bevis på, at man engang har kunnet sejle helt ind til stedet fra det nærliggende sund. Men de nye undersøgelser af mosens tilgroningshistorie viser, at situationen var en helt anden.

De geologiske forhold i mosen var stort set ukendte ved starten af udgravningskampagnen i 1989, men blev udredet de første par år. De efterfølgende år var der dog, ud over det løbende arbejde med profilopmåling og prøveudtagning i udgravningsfelterne, endnu helt afgørende geologiske og botaniske undersøgelser, der skulle gennemføres. Det drejede sig om en præcisering af bassinets tærskelhøjde i området omkring Nydamvej, fastlæggelse af udstrækningen af offersøen i jernalderen samt udarbejdelse af pollendiagrammer for mosen til belysning af vegetationsforholdene. Efter afslutningen af disse undersøgelser står vi nu med et noget mere præcist billede af bassinets geologiske udvikling og våbenofrenes placering heri.

Mosens højst specielle tilgroningshistorie er gengivet i fig. 1. Nydam adskiller sig fra de fleste andre moser ved, at den tidligere sø omkring Kristi fødsel genopstod i lavningen, som ellers havde ligget tilgroet og bevokset med elletræer siden 6.000 f.Kr. Elletræerne dræbtes ved sødannelsen, men bevaredes som stammer og stubbe under jernaldersøens aflejringer. I de 400 år, den nydannede sø eksisterede, blev der gentagne gange ofret krigsbytte i den, hvorefter den endnu en gang blev fyldt op af

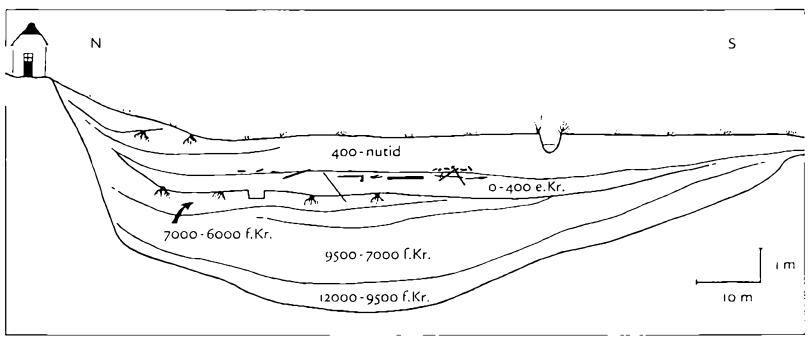

Fig. 1. Forenklet tværsnit af mosen gennem udgravningsområdet. Søens første opfyldning og tilgroning slutter omkr. 6.000 f.Kr. med dannelse af ellekærtørv indeholdende stammer og stubbe. Efter fornyet sødannelse omkring Kristi fødsel afsættes søaflejringer frem til 400 e.Kr., hvor søen endnu en gang gror til under dannelse af sumptørv og senere ellekærtørv. Inden sødannelsen i jernalderen har der været skåret tørv i mosen, dokumenteret ved tørvegrave i toppen af ellekærtørven. Våbenofrene ligger især i øvre del af søaflejringerne afsat 0-400 e. Kr. eller nederst i den overliggende sumptørv, men enkelte spydstager er ved ofringen stukket ned i dybere lag.

Simplified cross-section of the mire through the excavation area. The weapon finds are mainly in the upper part of the lake deposits from 0-400 AD or at the bottom of the overlying peat.

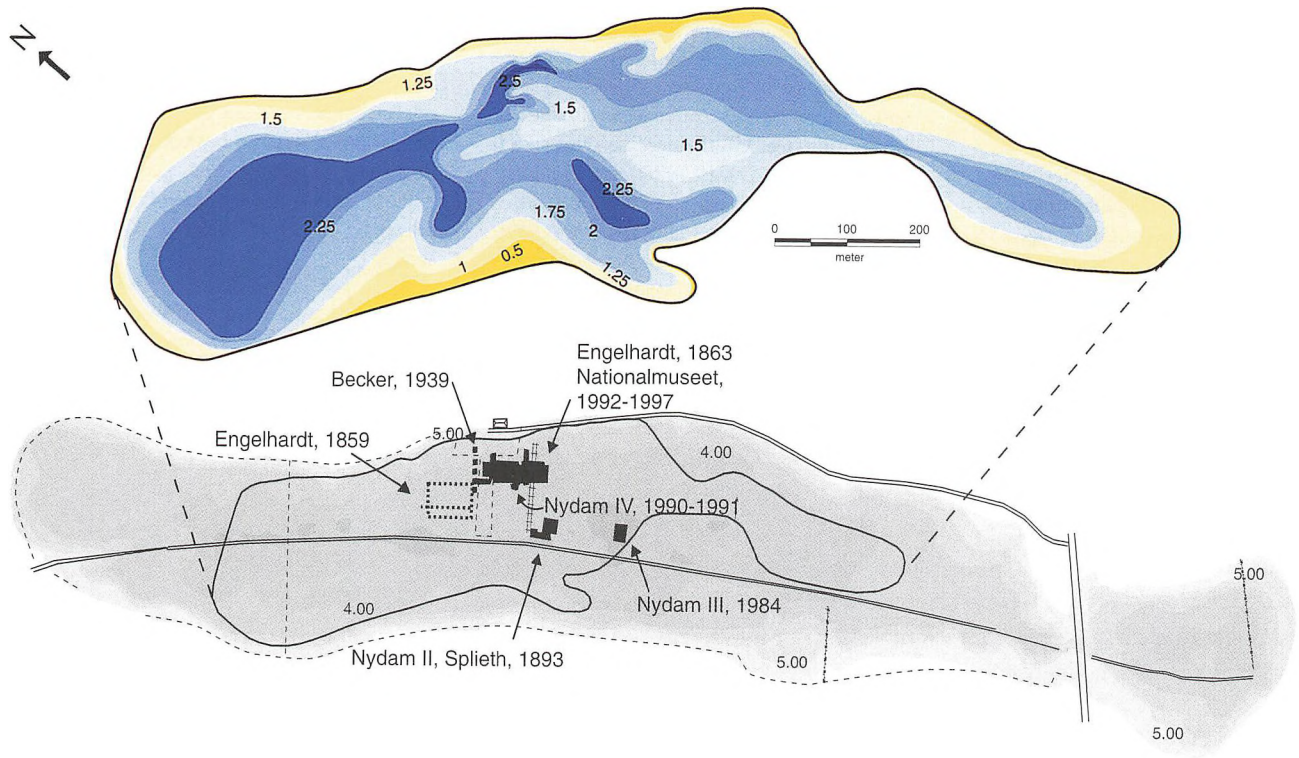

Rambøll og Geologisk Nyt

Fig. 2. Nederst: Nydam Mose. Fundfelterne er indtegnet, og jernaldersøens udbredelse er skitseret. Øverst: En forstørrelse af jernaldersøens udbredelse, hvor dybden fra den den nuværende overflade til søaflejringernes undergrænse er angivet i meter.

Bottom: Nydam Mose. The find areas are drawn in, and the extent of the Iron Age lake is outlined. Top: An enlargement of the extent of the Iron Age lake, where the depth from the present surface to the lower limit of the lake deposits is given in metres.

aflejringer og overvokset af sumpvegetation. Dog er de sene ofringer, Nydam II, III og IV, sket efter søens tilgroning og nedstukket eller på anden måde deponeret fra gangfast sumptørv. En tredje sø på stedet, Nydam, opstod, da Hertug Hans den Yngre i 1470'erne anlagde mølledamme ved bygning af dæmninger ved Nydamvej og Sandbjerg Slot.

Nydam Mose udmærker sig endvidere ved, at der kan dokumenteres anvendelse af tørv i århundrederne før Kristi fødsel eller endnu tidligere, idet der under jernaldersøens aflejringer, i toppen af ellekærtørven, er påvist flere tydelige tørvegrave i de undersøgte profiler (fig. 1).

En afklaring af bassinets tærskelforhold var afgørende for at kunne fastslå jernaldersøens dybde og årsagerne til sødannelsen. Det skete gennem udgravninger i den østlige del af mosen, umiddelbart op til Nydamvej (fig. 2). Ved denne indsnævring af mosen kunne i jernalderen måske være anlagt en dæmning, som havde stemmet vand op og derved forårsaget sødannelsen. En dæmning fandtes da også, men den kunne ved kulstof 14-datering henføres til Hertug Hans' tid. Den naturlige tærskelhøjde blev fastlagt i flere søgegrøfter, og herved kan jernaldersøens dybde bedømmes. Ved søens dannelse har den været 1,5-2 meter dyb, men da skibene blev udsat dog næppe meget over 1 meter. Nydambådens dårligt bevarede stævne og ræling synes da også at vise, at disse dele har raget op over vandet.

Det store spørgsmål er nu, hvad der var årsag til søens genopståen omkring Kristi fødsel. Formodentlig kan opdæmning udelukkes, så to andre muligheder kan komme på tale: klimaændring eller skovrydning i søens opland. Hvad det første angår, er der ikke andre undersøgelser, der viser, at der skulle have fundet et brat klimaskift sted på dette tidspunkt. Mere sandsynligt er der tale om ændringer i udnyttelsen af søens opland. Det er kendt såvel fra nutiden som fra forhistorisk tid, at skovrydning og efterfølgende opdyrkning forårsager større afstrømning til vådområderne som følge af nedsat fordampning fra de ryddede arealer.

Jernaldersøens udstrækning kunne fastlægges ved boringer, da dens aflejringer for det meste var lette at skelne fra under- og overliggende lag (fig. 2). Det ligger herefter fast, inden for hvilket område nye fund kan formodes, og hvor en planlagt kortlægning med magneto-

meter af jernforekomster i mosen skal finde sted.

De pollenanalytiske undersøgelser – overvejende udført af professor Else Kolstrup, Uppsala – har resulteret i tre pollendiagrammer, de to fra det centrale fundområde, det sidste nær jernaldersøens bred. Det var gennem pollenanalyse, vi først blev klar over, hvornår sødannelsen fandt sted, og at den foregik ret pludseligt. På grund af de specielle aflejringsforhold omfatter diagrammerne kun ca. 500 år, idet der ses bort fra de dybere liggende ældre lag, som ikke har interesse i denne sammenhæng. Kort fortalt viser pollensammensætningen, at på ofringstidspunkterne har mosens omgivelser været opdyrket, og marker omgivet af levende hegn har strakt sig helt ned til mosen, altså meget lig landskabet i dag. Den hellige mose har altså ikke ligget bortgemt, fjernt fra alfarvej.

Et andet af Nydamprojektets hovedmål var at opnå større viden om de store roskibe, som jernalderkrigerne har anvendt som transportmidler. Mens man med moderne elektronisk udstyr kan »lytte« sig frem til områder med arkæologisk jern, må der andre metoder i anvendelse for at finde skibstræ i mosen. I 1989 indledtes en gennemstikning af mosen ved hjælp af stålsonder med det formål at lokalisere større træforekomster. Dette førte hurtigt til fundet af planker fra et sønderhugget egefartøj, som også Engelhardt har fundet dele af. Men hvor havde han udgravet det næsten komplette egefartøj, og det »jævnsides hermed liggende« skib af fyrretræ? Der findes kun relativt vage antydninger i Engelhardts efterladte papirer om, hvor han havde gennemført sine skibsudgravninger.

I 1992 ændredes metode. Stålsonderne blev skiftet ud med en lille gravemaskine, som blev anvendt til at udlægge et system af søgegrøfter i det område, hvor sandsynligheden var størst for, at skibsfundene var blevet gjort i 1863. Efter få dages søgegravning lokaliseredes et større område, hvor det var tydeligt, at der var gravet før, og i den omgravede mosetørv fandtes en hel del fragmenter af skibstræ. Stykkerne kunne identificeres som hørende til dels det i Slesvig udstillede egeskib, dels til det forsvundne fyrretræsskib.

Opmåling P. E. S. Jensen. Tegning E. Jørgensen

Fig. 3. Oversigtsplan over det genudgravede skibsfelt med omgivende arealer. »Hullerne« i fundlagene viser, hvor fyrre- og egeskibet oprindelig har ligget.

Overview plan of the re-excavated ship field with the surrounding area. The "holes" in the find layers show where the pine and oak ship originally lay.

Lokaliseringen af de gamle skibsfelter medførte en større udgravningsindsats med hovedsigte på skibene. Fra 1993-97 blev der i alt udgravet ca. 600 kvadratmeter, og herved er findestedet for såvel fyrre- som egetræsskibet blevet helt genundersøgt. Såvel i skibsfelterne som i de omgivende arealer er der fremdraget betydelige oldsagsmængder. Det er nu muligt dels at vurdere de ofrede skibes indbyrdes aldersforhold, dels at redegøre for en lang række af nye skibsteknologiske iagttagelser.

Som tidligere nævnt var Engelhardt ved sine udgravninger i forrige århundrede i kontakt med mindst tre forskellige fartøjer. Det sønderhuggede egefartøj, fyrretræsskibet og det store egeskib er nævnt i den rækkefølge, hvori de er deponeret i offersøen. Og der er nyt at berette om alle tre skibe.

Lokaliseringen af dele fra det sønderhuggede egeskib i Nydam er vanskelig, da det splittede fartøj er spredt over et større område. De væsentligste og største enkeltdele er fundet i et område, som ligger nordvest for ege- og fyrreskibets felt. Dette gælder såvel to planker, som Engelhardt udgravede i 1863, som et rælingsfragment fundet af Johs. Brøndsted i 1939. Og det gælder også de dele af fartøjet, som er fundet ved Nationalmuseets Nydamprojekt. Her skal kun omtales den hidtil største enkeltdel fra skibet – en ca. 7,2 m lang planke, som oprindelig har været omkring 40 cm bred. Længdekanterne med jernnitterne er frakløvet under offerhandlingerne, men ud fra aftryk af det tætningsmateriale, som har ligget mellem de klinklagte bordplanker, kan den oprindelige bredde skønnes ret præcist. Fem par fureornamenterede fastsurringsklamper er bevaret på planken, mens et sjette par er hugget af. Gennemsnitsafstanden mellem klamperne og derved mellem de spanter, der oprindelig har siddet i fartøjet, er 108 cm.

Fundene fra 1863 og 1939 suppleres væsentligt af det nyudgravede materiale, men der mangler stadig meget, før det sønderhuggede skibs oprindelige størrelse og udseende kan fastslås. Der resterer stadig mere end 90% af dette fartøj i mosen. De fragmenter, som hidtil er fundet, viser, at skibsbyggeren har kælet for detaljerne ved tildannelsen af plankerne, men at det egetræ, han har haft at bygge af, har været af meget ringe kvalitet. Der ses adskillige store knaster i de bevarede plankefragmenter. Analysen af skibstræets art og kvalitet er gennemført af Claus Malmros, Marinarkæologisk Forskningscenter, som også har analyseret de øvrige træsager fra fundet.

På trods af, at der endnu ikke er gennemført dendrokronologiske undersøgelser af bordplankerne fra det sønderhuggede egeskib, er der ud fra en vurdering af beliggenheden i moselagene ingen tvivl om, at dette fartøj er endt i mosen før såvel fyrreskibet som det andet egeskib. Ved undersøgelsen af det felt, hvor de to sidstnævnte skibe er udgravet, er der flere gange fundet mindre fragmenter af det sønderhuggede fartøj. Disse skibsdele har altid ligget dybest i fundlagene, og flere gange har der været tale om direkte overlejring af dele fra de mere komplette fartøjer.

Som nævnt lykkedes det i 1992 at identifice-

re findestedet for ege- og fyrreskibet. Genudgravningen af det gamle bådfelt førte til fund af talrige fragmenter fra skibene, og ligeledes lykkedes det at finde dele af metalgenstande, som kunne sammenpasses med dele, som Engelhardt havde udgravet. Plantegningen over området illustrerer tydeligt den indbyrdes placering af skibene i mosen (fig. 3). Deres konturer kan aflæses som næsten fundtomme huller i de ellers særdeles fundrige tørve- og gytjelag.

Mængden af ofrede genstande i det skibsrelaterede undersøgelsesområde er overvældende. Flere tusinde metal- og trægenstande er bjærget - genstande som, når de er færdiganalyserede, vil kunne bidrage til at belyse antallet, alderen og naturen af de offerhandlinger, som fandt sted i jernaldersøen i yngre romertid og ældre germanertid. Betragtes udgravningsplanen i fugleperspektiv, kan det helt overordnet siges, at udgravningsfeltets længderetning er orienteret nogenlunde parallelt med den gamle søbred, hvilket vil sige i retningen nordvest-sydøst. Feltets nordøstlige langside fremstår næsten fundtom, hvilket skyldes, at den gamle søbred har ligget netop her. Uden for søbreddens let bølgede forløb ligger fundene aflejret eller udkastet med varierende tæthed. Tydeligt fremstår skibsudgravningerne som spidsovale nedgravninger i fundlaget - tættest på søbredden findes egeskibets oprindelige leje, og næsten parallelt hermed lidt længere fra søbredden tegner fyrreskibets felt sig særdeles tydeligt. Mange steder har Engelhardt simpelthen gennemgravet og afbrudt trægenstande, som har raget ind i skibsfelterne, og i visse tilfælde er endog selve skibstræet gennemgravet.

Ud over skibsfelterne findes endnu to »huller« i fundlagene beliggende sydøst for enderne af ege- og fyrreskibsfelterne. Også på disse steder er tørven gennemgravet, denne gang dog ikke af Engelhardt. Et specielt fund fra 1993 synes at afsløre, hvem udgraveren af disse felter var. Den 8. august 1864 gravede den belgiske prins Arrenberg, som var i preussisk tjeneste, i Nydam med 10 mand. De fandt en hel del oldsager, hvoraf de fleste var af jern, men ét fund er interessant i skibssammenhæng. Degnen Nis Kuntz fra den nærliggende landsby Øster Sottrup beskriver fundene i sin dagbog og anfører her, at der er fundet »1 Skibsanker i 2 Stykker à omtrent 1 Alen«. Selve ankeret er antagelig gået tabt, og vi har kun en skitse i Kuntz's dagbog at referere til. Heraf ses det, at toppen med ringen og den nederste del af ankeret med armene er blevet fundet, men at et stykke af den forbindende del - læggen - mangler.

Ved Nationalmuseets udgravninger i 1993 fandtes et massivt, stangformet jernstykke, som formentlig er den manglende del af prins Arrenbergs anker. Stykket, som er ca. 40 cm langt, er afbrudt i begge ender - det ofrede anker er antagelig sønderbrudt i forbindelse med de rituelle handlinger forud for udkastningen i søen. Et andet sted i skibsfeltet fandtes en komplet bevaret ankerstok af egetræ - den hidtil ældste, som er fundet i Nordeuropa.

Fyrretræsskibet blev ofret i Nydam omkring 300 e.Kr. I et af de skjolde, som oprindelig har ligget i fartøjet, var indbygget et bræt af egetræ, som har kunnet dateres til år 296 e.Kr. Dette giver en klar indikation af nedlæggelsestidspunktet for båden. Dateringen af brættet er omtalt nærmere af Niels Bonde på side 30 f.

Den udgravede del af fyrretræsskibet gik tabt under krigshandlingerne i området i 1864. Tolkningen af skibet har hidtil været baseret på »løse Skitser af nogle af de mere bemærkelsesværdige Dele«, som Engelhardt skriver i sin Nydampublikation i 1865, men den nu afsluttede genudgravning af det oprindelige findested har medført fund af så mange supplerende dele til fartøjet, at opfattelsen af skibets konstruktion må revideres på flere væsentlige punkter. Såvel nyfund fra det gamle udgravningsfelt som fra feltets nærmeste omgivelser vidner om, at Engelhardts sidste aktivitet i Nydam er blevet gennemført i stærkt forceret tempo.

Ved genudgravningen af feltet kunne det konstateres, at der flere steder var gravet direkte ned gennem skibsdele, hvoraf resterne stadig fandtes i mosen. Fyrretræsskibet har efter alt at dømme lejret sig i søen med let slagside mod sydvest, hvor dele af rælingsbordgangen med tilhørende række af åretolde fandtes liggende på plads ved de nye undersøgelser (fig. 4). I flere tilfælde var de dele af skibets kon-

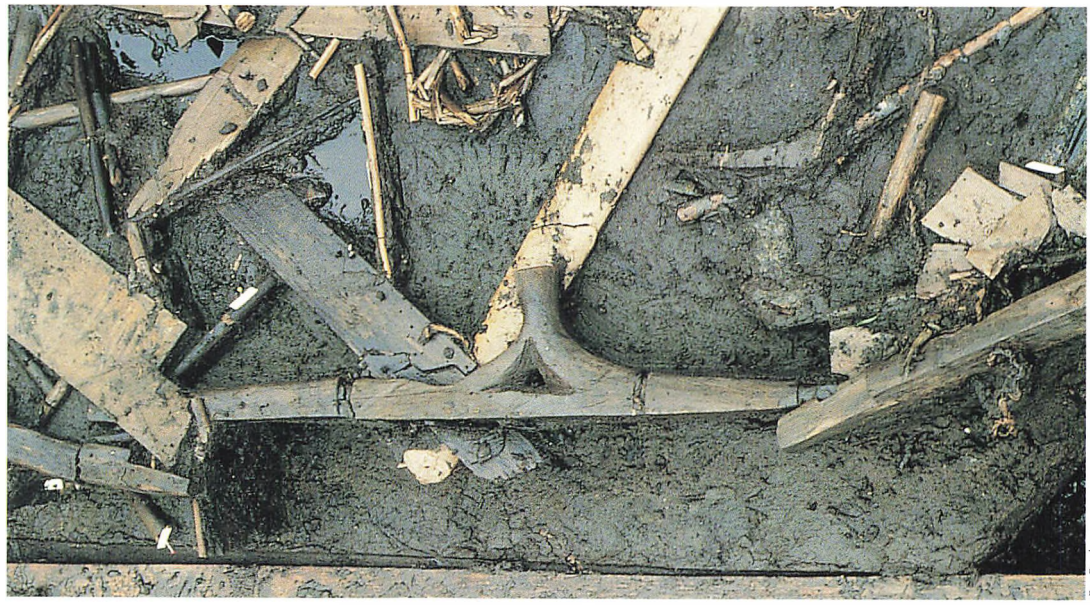

Per Poulsen

Fig. 4. Udsnit af rækken af åretolde til fyrreskibet. Bemærk øverst i billedet en af de vidjer, som har holdt åren i position under roningen.

Section of the row of tholepins for the pine ship.

struktion, som oprindelig har været fastholdt af tovværk, flydt bort fra fartøjet. Således blev skibets sideror fundet i en afstand af ca. 12 m fra skibsfeltets sydøstlige ende.

Mens der ikke er tvivl om, at den nedre del af fartøjets skrog har været bygget af klinklagte fyrretræsplanker sammenholdt med jernnagler, forholder det sig anderledes med rælingsbordgangen. Der er fundet rester af rælingsbordene fra begge skibets sider, og disse planker har været surret til resten af skroget ved brug af lindebastreb. Rælingsbordene er ikke af fyrretræ, men fremstillet af lind. Til agterskibets bagbords side er den del af rælingsbordet, som løber op mod stævnen, fundet, og denne planke er ornamenteret med indskårne furer, som danner vinkelbånd. De enkelte plankelængder i rælingsbordet har ligeledes været surret sammen. Opadtil fortykkes rælingsbordet, så der dannes anlægsflade for åretoldene.

Fem af åretoldene til fyrreskibet er fundet liggende nogenlunde på plads langs rælingsbordet i bagbords side af agterskibet. Disse lange, elegante åretolde har været surret til rælingen med lindebast, af hvilket der blev fundet rester siddende i de surringsfurer, som var indskåret i toldenes oversider. De bånd, som har fastholdt årerne til de enkelte åretolde, blev der også fundet flere eksemplarer af. Disse var fremstillet af vidjer. Flere steder i udgravningsfeltet er der fundet enkeltliggende åretolde, som, efter at surringerne er blevet løsnet, er gledet bort fra det sænkede fartøj. Åretoldene til fyrreskibet er fremstillet af elletræ og er alle udsmykkede med udskæringer, udformet således at ikke to eksemplarer er helt ens.

I forbindelse med genudgravningen af skibsfelterne er der fundet mere end 20 komplette årer, som endnu ikke er analyserede og derfor ikke kan tilordnes det ene eller det andet af fartøjerne. Fælles for dem alle er, at de er fremstillet af asketræ. Længderne varierer mellem 2,2 og 3,4 m.

Fyrretræsfartøjets tværskibskonstruktion har hidtil kun været kendt fra Engelhardts beskrivelser. Indtil de nye udgravninger blev igangsat, var der intet bevaret af skibets indre konstruktionsdele. Nu er der fundet såvel spant som tværbjælker og et større antal dæksbrædder, alt sammen fremstillet af lindetræ. At fartøjet har været forsynet med et dæk, er en helt ny erkendelse - flere steder er der afdækket sæt af lindeplanker, som oprindelig har været sammenbundne med lindebastreb. De yderst liggende planker i et sådant sæt er hugget i facon, så de er tilpasset skibssidernes krumning i det spantrum, hvor de oprindelig har haft deres plads (fig. 5).

Det var en stor dag i Nydamudgravningen, da fyrretræsskibets komplette sideror dukkede frem af tørvelagene under 1993-kampagnen (fig. 6). Roret har en totallængde på ca. 1,8 m, selve rorbladet er ca. 0,5 m på bredeste sted,

Per Poulsen

Fig. 5. Sæt af dørkbrædder til fyrreskibet, Nydam 1993.

Set of floorboards for the pine ship. Nydam 1993.

mens bladets tykkelse er 5-7 cm. I rorbladets øverste del findes et hul med en diameter på ca. 5 cm, hvori stadig er bevaret rester af det lindebasttov, som oprindelig har fastholdt roret mod skibssiden. Rorstammen over bladet er over 10 cm tyk med næsten cirkulært tværsnit, og øverst er påsat et selvstændigt håndtag, som ved hjælp af trænagler og kiler er fastholdt til selve rorstammen. Selve håndtaget er smukt formgivet - fremstillet af rodtræ fra en skovfyr - øverst et håndgreb med udskårne fingerlejer, herunder et fremadrettet snabelformet manøvrehåndtag. En »trædepude« af en blødere træsort - poppel - der omslutter hullet i rorbladet, vidner om, at det har haft direkte kontakt med et omdrejningspunkt på skibssiden. Det nyfundne sideror vil snarest blive underkastet indgående analyser m.h.t. brug, ophængning, hydrodynamik osv.

Sideløbende med undersøgelserne i mosen er det imponerende, ca. 23 m lange egeskib - Nydambåden - blevet nyopmålt og er under revurdering. Fartøjet fremstår i dag som et relativt komplet skib for besøgeren, men under restaureringen i 1863-64 er der indbygget adskillige nye dele. Dels var partier af skroget og løstsiddende dele ikke i en bevaringsmæssig stand, som muliggjorde en montering i det genopstillede skib, dels var der efterladt elementer fra fartøjet i mosen. Derfor er der i de senere år fremgravet hidtil upåagtede dele af Nydambåden (fig. 7).

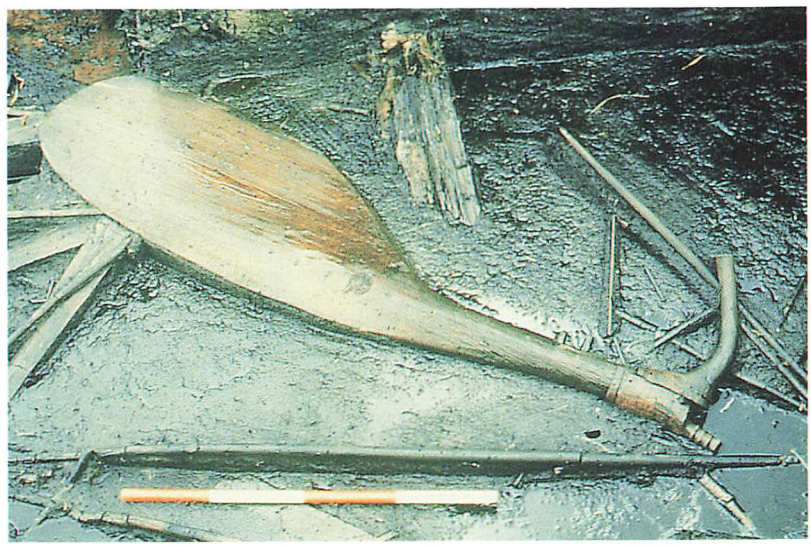

Per Poulsen

Fig. 6. Fyrreskibets komplet bevarede sideror blev udgravet i 1993.

The complete preserved rudder of the pine ship was excavated in 1993.

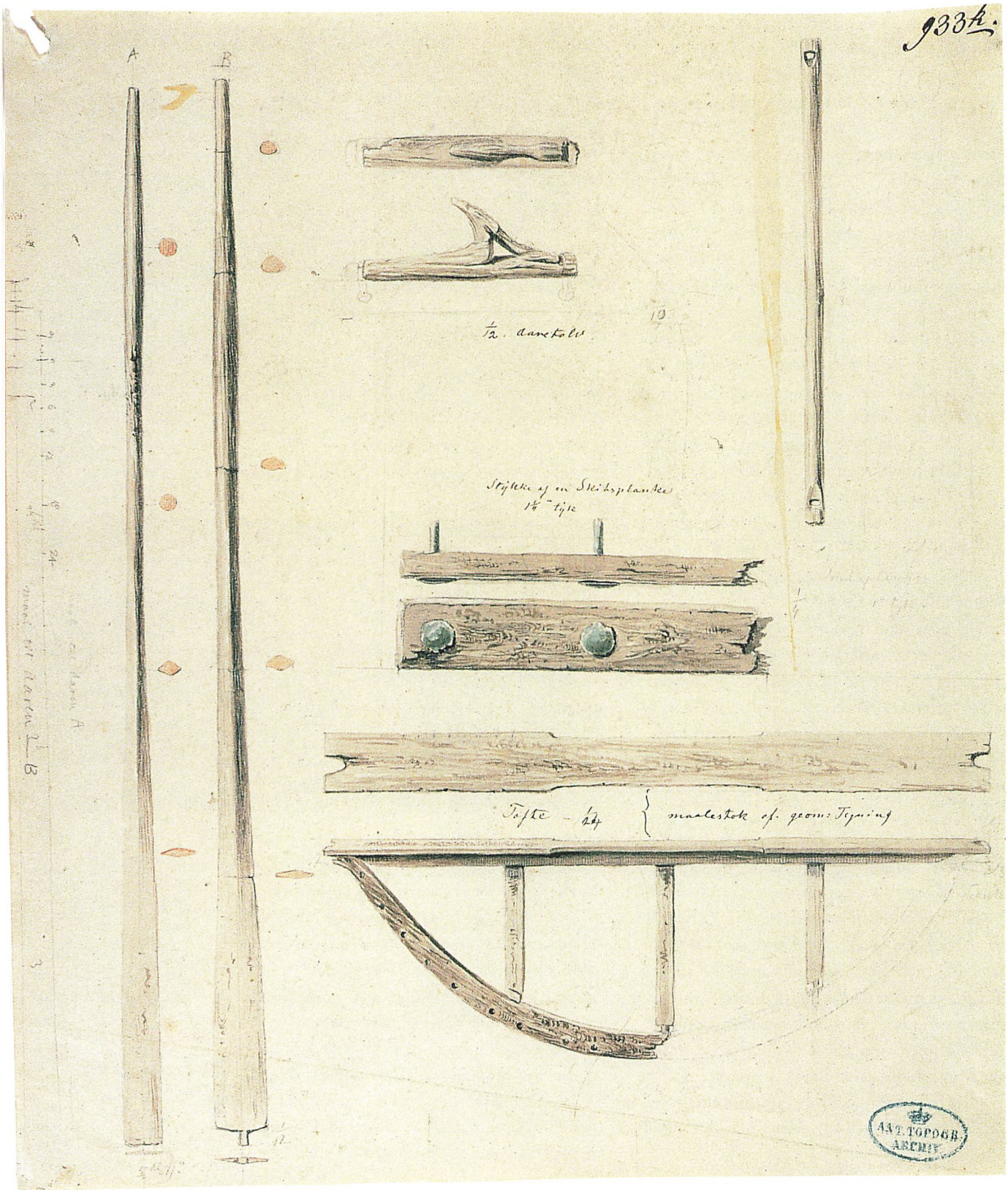

Fig. 7. Nationalmuseets arkiver rummer et antal af tegneren Magnus Petersens herlige skitser af forrige århundredes fund fra Nydam. Af skitserne fremgår det bl.a., at Engelhardt har fundet såvel årer som åretolde til egeskibet. Ingen af disse er dog bevaret i dag. Det ses også, at spanterne har været itubrudne, da de blev udgravet i 1863.

The archives of the National Museum contain a number of the draughtsman Magnus Petersen's splendid sketches of the finds of the last century from Nydam.

Det gamle skibsudgravningsfelt indeholder en mængde fragmenter af skibstræ, som er overset ved bjærgningen i 1863, ligesom der findes dele til fartøjet langs udgravningsfeltets kanter. Engelhardts felt er ikke bare skibsformet set i fugleperspektiv, det følger også skrogformen nedefter, hvilket klart kan aflæses i de registrerede moseprofiler. Feltet smalner til mod bunden, og i den noget sammenæltede zone mellem den gennemgravede mosetørv og den underliggende urørte gytje findes en hel del hoveder til de jernnagler, som oprindelig holdt bordplankerne sammen. I den gennemgravede og tilbagekastede tørv er der bl.a. fundet flere afflækkede surringsklamper, som Engelhardts arbejdsfolk har overset. Også fragmenter af bordplankerne er blevet fremdraget ved genudgravningen, og på flere af disse sidder rester af tekstil bevaret. Disse stofrester viser spor efter et klæbrigt materiale, som, når det er analyseret, kan afsløre, hvad skibsbyggeren har anvendt som imprægneringsmiddel ved bygningen af fartøjet.

De mest informationsrige dele er dog fundet i arealerne omkring egeskibets felt. Her er der udgravet fem komplette åretolde, flere fragmenter af spanter og adskillige dele, som stammer fra skibets tværskibskonstruktion. Hertil kommer fund af stolper udsmykket med mandshoveder, som oprindelig har siddet i fartøjet.

Åretoldene svarer i grundform til dem, vi kender fra de skitser, som blev udfærdiget umiddelbart efter udgravningen i 1863 (fig. 8). Vedanatomiske analyser viser, at de nyfundne åretolde er fremstillet af elletræ. Som det var tilfældet med de gammelkendte eksemplarer, er også de nyfundne åretolde »variationer over et grundtema« – de passer ind i skibets generelle koncept, men er individuelt udformede. De nye tværskibselementer til fartøjet viser, at det må have haft en langt mere kompleks konstruktion, end det i dag fremgår af det udstillede skib.

Blandt de nyudgravede dele er der ikke blot fragmenter af spanter, men også flere stykker tværtømmer, som indikerer, at egeskibet, ligesom det var tilfældet med fartøjet af fyrretræ, må have været udstyret med en form for dæk. De fundne stykker er formet således, at de har kunnet understøtte løse dæksplanker, af hvilke der ligeledes er fundet flere eksemplarer. Også her kræver materialet nøjere analyse, før et nyt konstruktionsforslag kan fremsættes, men sikkert er det, at tidligere tiders opfattelse af, at tværskibskonstruktionen kun indeholder spanter og robænke, skal revideres.

Det er sjældent, at man bogstaveligt talt står ansigt til ansigt med jernalderfolkene. Men sådan har udgraverne i Nydam følt det ved flere lejligheder. I 1997 omfattede årets fund bl.a. to 1,4 m lange tømmerstykker, som øverst er udsmykkede med udskårne mandshoveder (fig. 9). I udgravningen lå disse stykker aflejret umiddelbart uden for, hvor Engelhardt har bjærget plankerne fra egeskibets ene stævnparti – én på hver side af det gamle felt. Begge hoveder har et næsten kvadratisk gen-

Per Poulsen

Fig. 8. Åretold til egeskibet fundet i mosen i 1995.

Tholepin from the oak ship found in the mire in 1995.

Per Poulsen

Fig. 9. Øverste ende af mandshovedprydet stolpe fundet ved udgravningerne i 1997.

Top of post ornamented with a man's head found during the excavations in 1997.

nemgående hul i sidefladerne, hvori der formentlig oprindelig har siddet en tværpind. Foreløbig tolkes stykkerne som førtøjningsanordninger/pullerter, som har været monteret i egeskibet, således at den nederste del har været fastsurret inde i skroget, mens ansigterne har hvilet på rælingen. I 1993 fandtes en del af en lignende mandshovedprydet støtte nær egeskibets anden ende. Indbygges de nye dele i det berømte jernalderskib, vil det givetvis fremstå væsentligt anderledes, end det gør i dag.

Ud over de mange skibsdele fremkom der i bådfeltet som nævnt talrige træting og adskillige metalgenstande, som stammer fra de overvundne hæres udrustning, eller som har været de enkelte krigsdeltageres personlige ejendele. Den langt overvejende del af disse genstande er blevet ofret i jernaldersøen sammen med skibene. Af den samlede udgravningsplan fremgår, hvor Engelhardt fandt de to skibe, og fra hans publikation om Nydam-fundet og fra Flensborgsamlingens protokol har vi kendskab til, hvad der blev fundet i fartøjerne af krigsudstyr. Yderligere ved vi fra disse kilder, at de to fartøjer var væltet om på siden, egeskibet ind mod land, fyrretræsbåden ud i søen. Hermed har man forklaringen på, hvorfor der fandtes så mange genstande: træstager til spyd og lanser, brætter til skjolde, buer og pile, skjoldbuler, spyd- og lansespidser af jern samt sværd og sværdskeder m.m. langs fyrretræsbådens sydside. Genstandene er ganske enkelt flydt ud i søen, da fartøjet krængede over. Og det samme har gjort sig gældende for en del af indholdet i egeskibet. Andet krigsudstyr har derimod ikke ligget i skibene, men er kastet direkte ud i jernaldersøen, det afslørede fundomstændighederne helt klart, bl.a. to store koncentrationer af våben, der fandtes dels sydøst for fyrretræsbåden, dels vest og nordvest for egeskibet. Inden for bådfeltet har der fundet mindst fem forskellige ofringer sted i tidsrummet mellem 250 og 450 e.Kr. – det fremgår af såvel fundenes horisontale og vertikale beliggenhed som af genstandenes indbyrdes typologiske forskelligheder.

Da kun en mindre del er udgravet omkring skibene og af mosen som helhed, kan man ikke udtale sig bare med nogenlunde sikkerhed om de overvundne hæres størrelse. Derimod giver fundene indblik i de enkelte krigsdeltageres udrustning, og dette gælder såvel de meniges som officerernes. Våbengruppen omfatter sværd og sværdskeder, spyd og lanser, buer, pile og pilekoggere, økser samt skjolde. Blandt fundene er der enkelte genstande, der er helt unikke, og som derfor kræver særlig omtale. En krigerøkse havde på træskaftet en længere indridset runeindskrift med mandsnavnet Wagagastir – en nærmere omtale af runerne fra mosen er udarbejdet af Marie Stoklund, se s. 32 f.

Flere trægenstande viste spor af bemaling; på et af skjoldene er der så meget af de cinnoberrøde og sorte fletbåndmønstre bevaret på en grålig baggrund, at det farvestrålende skjolds udseende har kunnet rekonstrueres (fig. 10). Metalbulen, som beskyttede den hånd, der holdt skjoldet, sad ikke på plads, men var ligesom mange andre blevet fjernet fra skjoldtræet. Den har højst sandsynligt kun været fremstillet af jern, da kun én skjoldbule skiller sig ud fra mængden. Denne havde foruden en indre jernbule en ydre bule af sølv, der var beklædt med guldblik. Størstedelen af denne skjoldbule fandt Engelhardt i 1863, resten dukkede frem ved de nye udgravninger i 1997.

I modsætning til de øvrige trægenstande var størstedelen af buerne særdeles godt bevaret. De er lavet af olieholdigt takstræ, som er meget modstandsdygtigt over for mosens angreb. En overraskelse har det været, at der også er dukket brudstykker af buer af hasseltræ op ved de senere års gravninger. Et af pilekoggerne skiller sig klart ud fra de øvrige; det er på ydersiden prydet med udskårne ornamenter og søhestelignende figurer (fig. 11). Blandt de mange pile har enkelte indridsede runer på skaftet.

Sværdskederne er et kapitel for sig. På enkelte af skederne ses på træet kunstfærdigt udskårne, slyngede bånd med dyrehoveder (fig. 12). En af sværdskederne har på remholderen en indridset runeindskrift med mandsnavnet Harkilar, mundblikket er af bronze og sølv med forgyldt presblik, og bronzedupskoen har en indfattet grøn sleben glasperle omkranset af sølv og guldbelægninger. Sværdet, der har siddet i denne skede, har været utrolig smalt. Et bredere sværd har derimod siddet i en helt

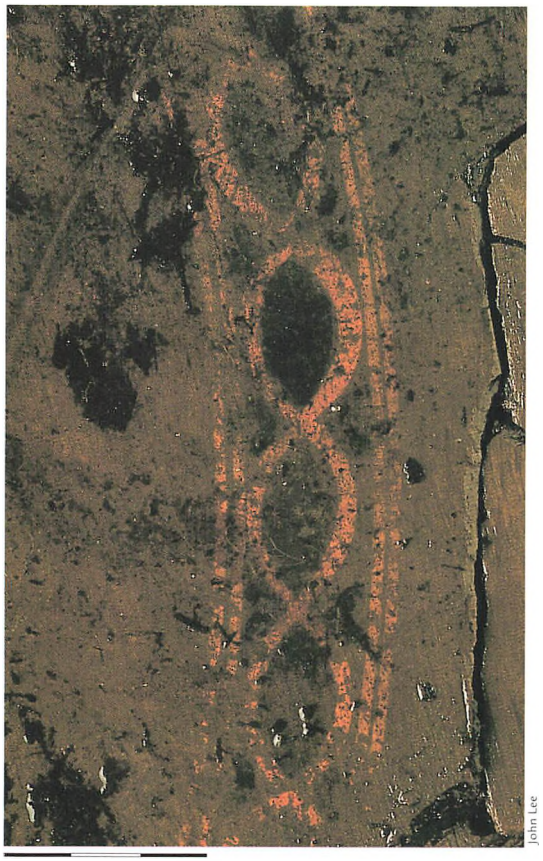

Fig. 10. Endnu et uhyre sjældent fund fra mosen – et skjold hvorpå rester af bemaling tydeligt kunne erkendes. Her et udsnit af skjoldet med det karakteristiske fletbåndsmønster.

An extremely rare find from the mire – section of a shield on which traces of paint could clearly be seen.

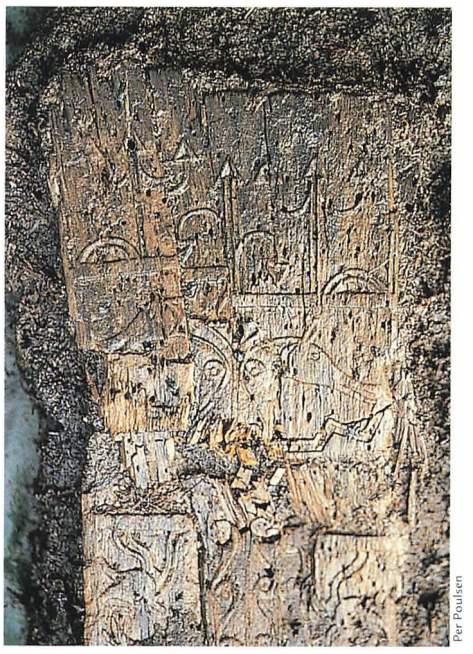

Fig. 11. Udsnit af dårligt bevaret men særdeles rigt udsmykket pilekogger fra det højestliggende fundlag i mosen 1996.

Section of poorly preserved but very richly ornamented quiver found in the top find layer in the mire in 1996.

Fig. 12. Udsnit af sværdskede med udskåret reliefornamentik i tidlig dyrestil.

Section of scabbard with carved relief ornamentation in early animal style.

unik skede (fig. 13). Dupskoen består af seks guldbelagte sølvplader, som alle er prydet med flere stempelrækker og niellofigurer. Fire af pladerne er udformet som gabende, parvist modstillede, profilsete dyrehoveder. Også mundblikket er af sølv og guldbelagt samt ornamenteret med stempelrækker og niellofigurer. Det samme gælder det kunstfærdigt udformede ophæng, der øverst består af to plastisk udformede, sammenslyngede søhestelignende figurer (fig. 14), og som nederst, under et rektangulært midterstykke, afsluttes af en aflang trefliget figur.

Blandt sværdperlerne, hvoraf de fleste er af glas, enten ensfarvede eller med millefiorifarvede mønstre, er to unikke eksemplarer af henholdsvis bjergkrystal og jet (fig. 15); den første understøttes i ophænget af en stempelprydet sølvplade, den anden har en kort runeinskription.

Til det personlige udstyr hører ud over kniv, kamme, pincetter og fyrtøj, dvs. ildsten, ildstål og en lille udhulet bådformet træbeholder også dragtspænder – fibulaer – de ældste af jern lå under egeskibets bund, de yngste af bronze fandtes i niveau over egeskibet. Bæltegarniturer indgår også i det personlige udstyr, og blandt disse er et pragtstykke, der må have tilhørt en af de øverste officerer eller hærlederen. Bæltet havde oprindelig, sammen med adskilligt krigerudstyr, været placeret i fyrretræsbåden, men var flydt ud af denne, da fartøjet krængede over, ud i søen. Bæltespændet, de to remholdere og remendeduppen formet som en flyvende fugl var kun af bronze. 17 dobbeltpropelformede vedhæng, placeret løsthængende bagpå, var af bronze med stempelprydet sølvbelægning, mens 12 bronzebeslag var prydet med guldpresblik, det ene med fire små fugle. To af bælteprydelserne var ganske specielle. De bestod hver for sig af en spidsoval »træklods« beklædt med fint pelsdyrskind, der øverst var dækket af guldpresblik, i hvis midte

John Lee

John Lee

Fig. 14. Den sølvbeslåede sværdskede, som fandtes i bådfeltet i 1996, har et støbt midterbeslag af forgyldt sølv, udformet som to sammenslyngede dragedyr. Dette motiv kendes tidligere kun fra et enkelt, men til gengæld yderst fornemt oldtidsfund – det lange guldhorn fra Gallehus.

The silver-mounted scabbard found in the boat field in 1996 has a cast central mounting in gilded silver, shaped like two interlaced dragons.

Fig. 13. Blandt de yngre fund fra bådområdet er denne sølvbeslåede sværdskede, som utvivlsomt har tilhørt en høvding. Skedens forgyldte prydbeslag er udskåret af sølvblik og prydet med indlægninger af niello. Beslagenes udskårne dyrehoveder og indstemplede ornamentik er typiske for den såkaldte Sösdala-stil, opkaldt efter et skånsk offerfund.

Among the later finds from the boat area was this silver-mounted scabbard.

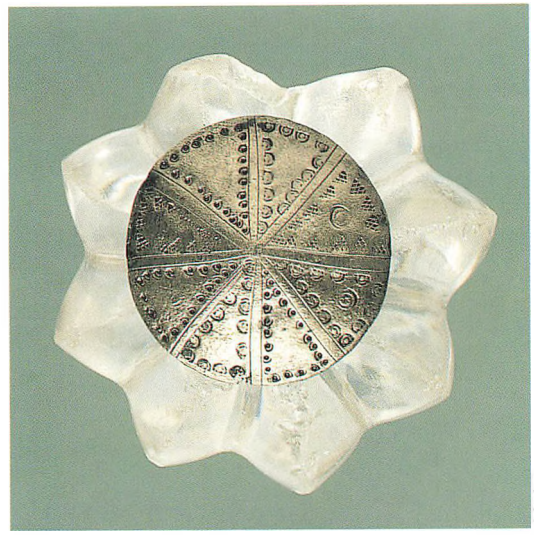

John Lee

Fig. 15. Sværdperle af bjergkrystal monteret i sølvophæng. Perlen blev fundet i den omgravede fyld i Engelhardts gamle udgravningsfelt for egeskibet.

Sword bead of rock crystal in silver mounting. The bead was found in the re-excavated fill in Engelhardt's old excavation field for the oak ship.

der var en sleben grøn glasperle. Guldblikket var yderst afgrænset af en række tætstillede bronzesøm med sølvhoveder. Mellem de to »træklodser«, der havde siddet bag på bæltet, var anbragt et smalt ophæng, som kun var af sølv (fig. 16). Sandsynligvis har dette pragtbælte tilhørt ovennævnte Harkilar, da guldpresblikket på bæltebeslagene er identisk med det, der pryder mundblikket på sværdskeden med runeinskriptionen.

Tæt ved bæltet lå to sammenhørende brudstykker af en springende løve af sølv med guldbelægning (fig. 17). Fem små nittehuller antyder, at dyret har været fæstnet på træ (Harkilars skjold?). Til det mere beskedne personlige udstyr hører flere trægenstande, bl.a. træskåle og trææsker med skydelåg. En af æskerne har antagelig tilhørt smeden, da den var fyldt med afklippede bronzeblikstykker, de fleste hidrørende fra en bronzekedel. Af smedeværktøj fandtes en sæthammer og en blæsebælg. En høvl og flere celte – økser med dølle – hører til snedkerens værktøj. Et træskrin, der indeholdt tekstiler og en benkam, må vel nærmest betragtes som datidens »beautybox«.

John Lee

Fig. 16. Sydskandinaviens mest komplette officersbælte blev udgravet i 1995. Prydbæltet indeholder 27 metalbeslag af bronze, sølv og guld.

South Scandinavia's most complete officer's belt was excavated in 1995.

John Lee

Fig. 17. Løveformet sølvbeslag med lueforgyldning fundet i mosen i 1994 og 1995.

Lion-shaped silver mounting with flame-gilding found in the mire in 1994 and 1995.

Ovennævnte genstande hører til de absolut bedst bevarede fund. Talrige jerngenstande, især spyd- og lansespidser, skjoldbuler og mindre jerngenstande, har gennem de omkring 1700 år, de har ligget i sø – senere i mose – været udsat for forskellige kemiske påvirkninger, der mere eller mindre har forandret deres form og indhold. Men i grove træk lader de sig dog typebestemme.

Som ovenfor nævnt har der kunnet påvises mindst fem offernedlægninger inden for bådfeltet. Den ældste indbefatter dele fra den søn-

Fig. 18. Bronzefibula af Nydamtype fundet i 1996.

Bronze fibula of the Nydam type found in 1996.

John Lee

John Lee

Fig. 19. Bronzefibula af hidtil ukendt type fundet i 1996. Fiblen minder i udformning meget om en romersk officersfibula – en såkaldt løgknopfibula – men må være fremstillet af en nordeuropæisk smed.

Bronze fibula of a hitherto unknown type found in 1996. The shape of the fibula greatly resembles a Roman officer's fibula – a so-called bulbil fibula – but must have been made by a northern European smith.

derhuggede egetræsbåd (ca. 250 e.Kr.), herefter følger fyrretræsbåden (300-320 e.Kr.) og egeskibet (320-350 e.Kr.), hvis dele stratigrafisk overlejrer hinanden. Den næstsidste ofring inden for skibsfeltet omfatter især en del bronzefibulaer, hvoraf nogle er af samme udformning som eksemplarer fundet i 1863. Disse benævnes af arkæologerne fibulaer af Nydam-type (ca. 350-380 e.Kr.) (fig. 18 og 19). Yngst er bl.a. en del sværdskeder og sværdskedebeslag ornamenteret i Sösdala- og Nydamstil (380-420 e.Kr.).

Manglen på skibsudstyr får uvilkårligt de yngre Nydamfund til at synes mindre betydningsfulde, men et nærmere kig på tingene fjerner hurtigt dette indtryk, og rent faktisk hører disse våbenofre til landets allervigtigste arkæologiske fund fra folkevandringstid – perioden ca. 400-550 e.Kr. Fra denne periode kendes ellers kun små og dårligt bevarede våbenofre, og gravene fra samme tid er aldeles våbenløse.

Foruden at de har våbenhistorisk betydning, spiller de sene Nydamfund en hovedrolle i folkevandringstidens kunsthistorie, idet disse fund omfatter talrige prægtigt udsmykkede genstande af træ og metal, som er blevet nøglefund for forståelsen af kunstudviklingen i begyndelsen af yngre jernalder.

Indtil for få år siden troede vi, at de yngre ofre fra folkevandringstid alle var deponeret perifert omkring det centrale offerområde, hvor deponeringerne af de store fartøjer foregik i romersk jernalder, men gennemgangen af fundene fra dette felt viser, at denne opfattelse må opgives. Udgravningerne omkring Engelhardts skibsfelt har bl.a. påvist en tynd, men ganske markant fundhorisont i tørven over lagene med skibstræ. Det nyfundne lag ligger i sumptørv, som er aflejret på et tidspunkt, da jernaldersøen var groet til, og hvor offerområdet fremtrådte som en mere eller mindre gangbar moseflade. Tilsyneladende er lagets oprindelige indhold af jernsager fuldstændigt tæret bort, og ud over enkelte bronze- og sølvbeslag indeholder horisonten mest mørnede træsager. På trods af den pauvre bevaringstilstand er der fundet eksklusive sager, bl.a. et pilekogger, flere sværdskeder med udskåret reliefornamentik i tidlig dyrestil, og den ovenfor beskrevne sølvbesläede sværdskede.

Jævngammel med denne helt intakte pragtskede (eller måske lidt yngre) er en samling afrevne skedebeslag af sølv (Nydam II), som fremkom i 1888, da en karl gravede tørv i området ved kanalen syd for Engelhardts skibsfelt. Tørvespaden ramte hen ved 100 sværdskedebeslag af sølv, hvoraf mange var fornemt forgyldt og prydet med støbte karvsnitmøn-

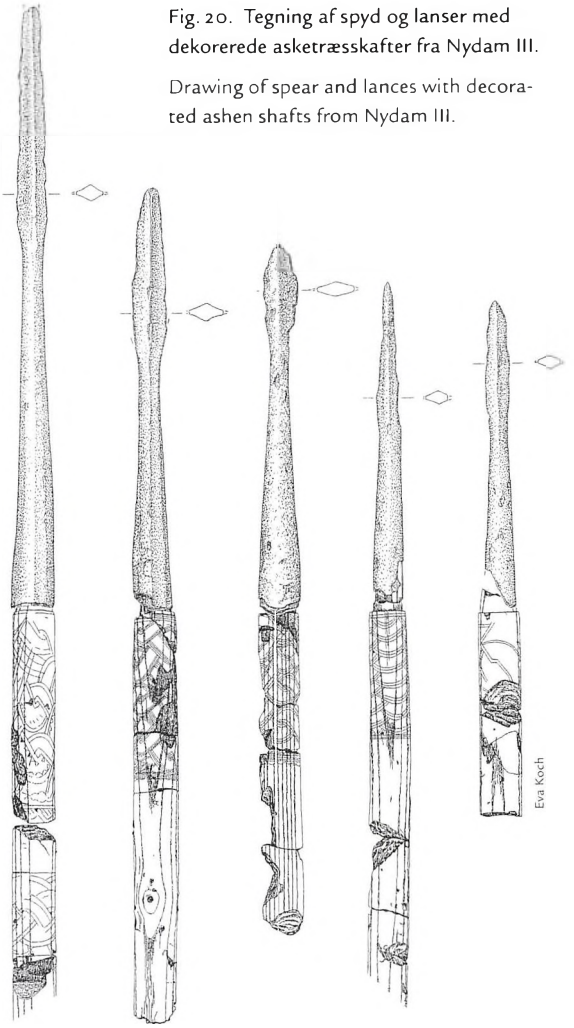

Eva Koch

Fig. 20. Tegning af spyd og lanser med dekorerede asketræsskafter fra Nydam III.

Drawing of spear and lances with decorated ashen shafts from Nydam III.

Per Poulsen

Fig. 21. Våbendyngen, som udgør Nydam IV-fundet.

The weapon heap that makes up the Nydam find.

John Lee

Fig. 22. Et af de kraftigste sværd i Nydam IV-fundet, der meget passende blev udgravet ved dronning Margrethe II's besøg på udgravningen, har en stor fæsteknap af bronze med nielloindlagt spiralornamentik.

One of the biggest swords in the Nydam IV find has a large pommel of bronze with inlaid niello spiral ornamentation.

stre. Udsmykningen på disse sølvbeslag, den såkaldte »Nydamstil«, regnes trods sin tydelige inspiration fra senromersk ornamentik for at repræsentere det ældste trin i udviklingen af den germanske dyreornamentik i yngre jernalder.

Nydam II-fundet er nedlagt i en tidlig del af folkevandringstid, dvs. sent i 300-tallet eller tidligt i 400-tallet, og er næppe meget yngre end fundene fra »Nydamfibula-laget«. Tyske arkæologer gravede på fundstedet i 1893, men de fandt ikke spor af tilhørende offerlag, og det må i dag formodes, at Nydam II-beslagene repræsenterer et koncentreret »pletoffer«, altså en udvalgt samling våbendele, der er proppet ned i mosetørven efter samme rituelle forskrifter som de pletofre (Nydam III), Nationalmuseet udgravede i 1984 på naboparcellen øst for. Faren for kreaturers trampen og anden ødelæggelse nødvendiggjorde en undersøgelse, og inden for et areal på godt 100 m² udgravedes en række »pletofre« bestående af små tætte koncentrationer af jernvåben, som i sin tid er gravet eller stukket ned i sumptørven på dette sted, der befinder sig ca. 90 m sydøst for findestedet for bådene.

Nydam III-fundene omfatter især lansespidser (78 stk.), men også spydspidser, pilespidser, knive, sværd og skjoldbuler indgår i pletofrene. Trods deres højtliggende position i tørven var jernsager relativt velbevarede, hvilket utvivlsomt skyldes, at de offerviede våben i sin tid blev stukket så dybt ned under den daværende moseflade, at luftens ilt ikke kunne angribe metallet.

Et af Nydam III-pletofrene omfattede nedstukne spyd og lanser med bevarede asketræsskafter prydet med fint indridsede mønstre (fig. 20). Tilsvarende fletbåndsdekoration kendes på en del lanseskafter fra offermosen Kragehul på Vestfyn, og på knivskafter fundet i offermosen Illerup og i norske gravfund. De ledsagende fund i Nydam III viste klart, at den slags indridsede fletbåndsmønstre i »Kragehulstil« må være jævngammel med de nævnte Sösdala- og Nydamstilarter, dvs. hjemmehørende i tidlig folkevandingstid.

Kunstens udvikling, som den manifesterer sig i udsmykningen af eksklusivt våbenudstyr i folkevandringstid, kan i Nydam følges frem til anden halvdel af 400-tallet, hvor det sidste våbenoffer, Nydam IV, deponeredes i mosen. Nydam IV-fundet, som udgør den rigeste og bedst bevarede våbensamling fra dansk folkevandringstid, fandtes i 1990 ved magnetometer-rekognoscering i mosen umiddelbart syd for Engelhardts skibsfelt.

Her i kanten af den gamle offerplads har man mindst 100 år efter fartøjernes sænkning ofret en samling militært udstyr omfattende mere end 1000 enkeltdele. Tingene, som muligvis har været byltet sammen i læder eller klæde, er blevet presset ned i tørven (gennem det ældre bådofferlag), hvorefter man i en krans omkring våbendyngen har nedstukket henved 30 sværd og en stor dekoreret lansespids (fig. 21).

De nedstukne sværd er trukket ud af deres skeder, og kraftige hugmærker i æggene vidner om rituel destruktion. Et af de kraftigste sværd har en stor fæsteknap af bronze med nielloindlagt spiralornamentik (fig. 22). På gre-

John Lee

Fig. 23. Nydam IV - sværdskeder med udskårne reliefmønstre, som bl.a. omfatter dyrehoveder i stil I.

Nydam IV - scabbard with carved relief patterns.

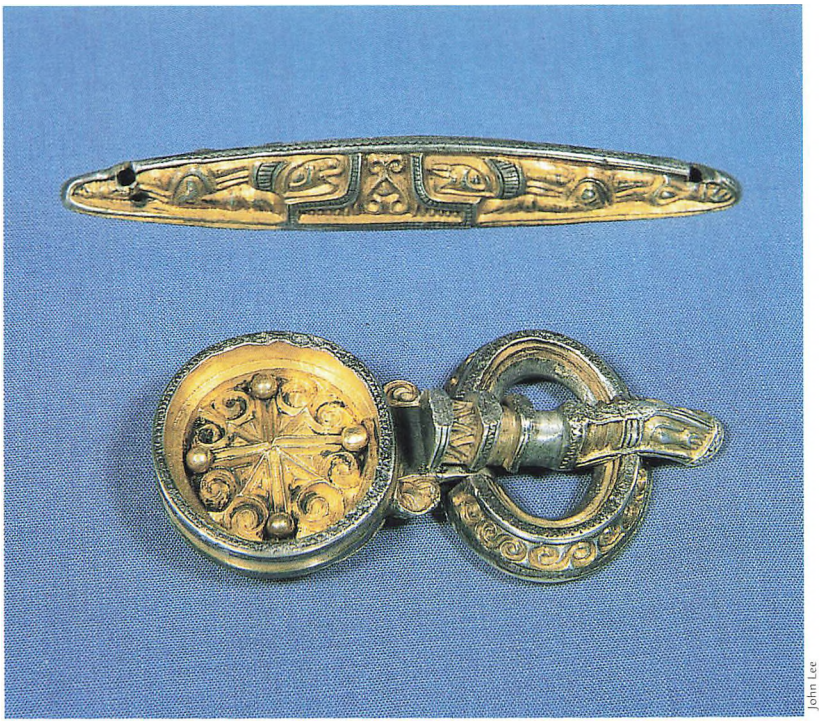

John Lee

Fig. 24. Nydam IV - eksklusive sølvgenstande fra offerdyngen. Sværdbæltespænder og fæsteknap.

Nydam IV - exclusive silver objects from the sacrifice heap. Sword belt buckles and pommel.

John Lee

Fig. 25. Nydam IV – indholdet af en læderpung er bevaret i form af en håndfuld betalingssølv, ikke mønter, men småklip af romersk bordservice, barrer og nordiske smykker med dyreornamentik i stil I.

Nydam IV - the contents of a leather purse have been preserved: a handful of payment silver - not coins, but small cuttings of Roman cutlery, bars and Norse ornaments with animal ornamentation in Style I.

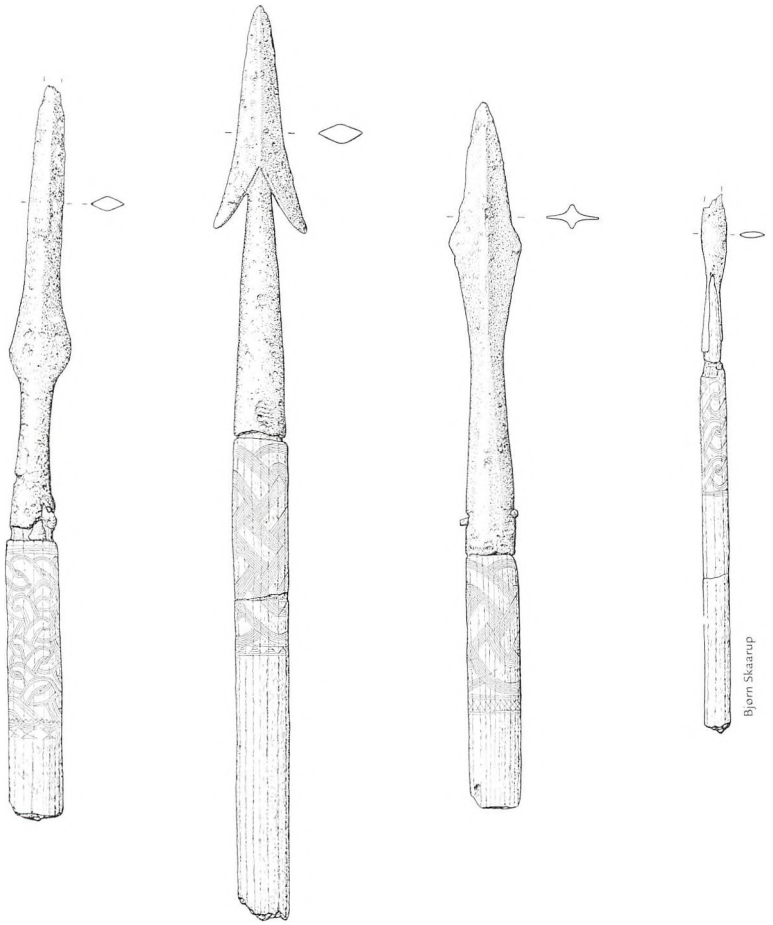

Fig. 26. Alle spyd og lanser i Nydam IV-fundet er knækket, men en del stykker har isiddende skaftrester med indridsede fletbånd. Tilsvarende Kragehulsornamentik findes også på et pileskaft og på to knivskafter.

All spears and lances in the Nydam IV find were broken, but some pieces still had the remains of shafts with carved interlacing.

Fig. 27. Nydam IV-fundets største lanse har på bladet indlagt et lille, men helt fantastisk guldbillede af et vilddyr. Fenrisulven i fuldt firspring?

Inlaid in the blade of the biggest lance of the Nydam IV find is a small but quite fantastic gold picture of a wild animal.

bet af et andet sværd ses en stor forgyldt fæsteknap af sølv prydet med nielloindlægninger og støbt dyreornamentik i »stil I« – Nydamstilens efterfølger.

Nydam IV omfatter rester af 5-6 sværdskeder, hvoraf to har udskårne reliefmønstre (fig. 23). Skederne er skåret af poppel- og lindetræ, og der er bevaret rester af læderovertræk, som oprindelig har dækket skedernes yderside, og som har været så tyndt, at den underliggende reliefornamentik trådte tydeligt igennem.

En af skederne har på indersiden rester af pelsforing. Denne skede er forsynet med forgyldte sølvbeslag prydet med en yngre form for karvsnitornamentik end den, der ses på beslagene fra Nydam II. Til denne sølvbeslåede skede hører i øvrigt en stor perle af sleben bjergkrystal, og ved skeden lå et forgyldt sølvspænde, der har afsluttet sværdbæltet. Et lignende pragtspænde af sølv (fig. 24) fandtes med afbrækket torn og et afrevet skedemundblik af forgyldt sølv stukket gennem rembøjlen.

Foruden våben indeholdt den kompakte oldsagsdynge også småsager af personlig art, repræsenterende mindst to fornemme krigeres personlige udstyr. Indholdet af en opløst læderpung er bevaret i form af en håndfuld betalingssølv, ikke mønter, men småklip af romersk bordservice, barrer og nordiske smykker med dyreornamentik i stil I (fig. 25).

Tre rembeslag af bronze stammer fra et romersk militærbælte, men fundets øvrige småsager, pincetter, øreskeer og kamme med tilhørende etui ser ud til at være af nordisk oprindelse. Tekstiler er ikke bevaret, men til fornemme mandsdragter hører adskillige ærmehægter (agraffer) af forgyldt sølv. Fra fodtøj stammer to små spænder af forgyldt sølv.

Nydam IV-fundets forgyldte, nielloindlagte sølvspænder og sværdbeslag hører til de fineste, vi kender fra den senere del af 400-tallet. Den håndværksmæssige og kunstneriske standard står ikke tilbage for de ældre Nydam II-beslags.

Alle spyd og lanser er knækket inden deponeringen. Til de fleste spidser mangler skaftet, men en del stykker har isiddende skaftrester, og på flere ses indridsede fletbånd. Tilsvarende fletbåndsornamentik findes også på et pileskaft og på to knivskafter (fig. 26).

En smuk kam, nedlagt med tilhørende etui, prydes på grebet af et svastikategn. Et tilsvarende urgammelt krafttegn er indlagt i sølv på offerdyngens største lansespids. Denne samme høvdingelanse har på spidsens modsatte side et andet indlagt motiv, et lille, fantastisk guld-

billede af et vilddyr. Kan det være den glammende Fenrisulv i fuldt firspring (fig. 27)? Vilddyret var ligesom hagekorset og de andre symboler, som undertiden findes indlagt på spyd- og lansespidser fra jernalderen, utvivlsomt magiske tegn, der ud over at markere ejermandens status også øgede det pågældende våbens beskyttende kraft.

Høvdingelansen fra Nydam IV stammer fra en periode af folkevandringstid, hvor Odin og andre genkendelige motiver fra den nordiske mytologi begynder at dukke op i billedkunsten.

Netop lansen var gudernes høvding, Odins våben, og jordiske høvdinge havde for skik at indlede et slag ved at rette deres lanse mod fjenden og vie modpartens lig til Odin. Men Odins gunst var uberegnelig, og mangen en høvding, der lod lansens krigskræfter få frit løb, havnede i Valhal uventet hurtigt.

Jernalderens våbenofre indeholder aldrig de mindste spor af menneskerester, og vi kender reelt intet til den skæbne, som overgik de fornemme krigere, hvis våben ofredes i Nydam.

Med nedlæggelsen af Nydam IV-våbnene omkring 450-475 e.Kr. ophører anvendelsen af Nydam som offermose, og da yngre våbenofferfund heller ikke kendes fra resten af Danmark, må vi antage, at de sydskandinaviske offermoser alle mistede deres betydning som centrale helligpladser ved udgangen af 400-tallet.

Dette betyder næppe, at fred og fordrageligheden herefter herskede i Norden. Offerskikkens ophør afspejler snarere nogle vigtige forandringer i jernalderbefolkningens religiøse forestillingsverden, som vi endnu dårligt er i stand til at beskrive ad arkæologisk vej.

Nationalmuseets Nydamprojekt fortsættes i de kommende år, men med en anden fokus end hidtil. Udgravningsindsatsen minimeres til fordel for undersøgelser af bevaringsforholdene. Der må umiddelbart sættes ind med bekæmpelse af padderokker, og mosens øvrige fysiske og kemiske forhold må helt afklares. Først herefter kan det afgøres, om det righoldige fundmateriale, som mosen stadig gemmer, kan blive liggende på lokaliteten, om der må sættes ind med miljøforbedrende foranstaltninger, eller om der må foranstaltes yderligere udgravninger for at redde, hvad reddes kan.

Brættet i mosen

Af NIELS BONDE

Ved arkæologiske udgravninger i vådområder, hvor der fremkommer masser af træ, er det som regel muligt at finde emner, der egner sig til dendrokronologisk datering. Metoden baserer sig på studiet af årringene i træer, og i Danmark udføres disse undersøgelser hovedsageligt på genstande af egetræ, som enten kan være forarbejdet eller uforarbejdet. Ved de sidste 10 års aktiviteter i Nydam Mose er virkeligheden imidlertid lidt anderledes. I det mikadospil af trægenstande (se fig. 28), der er fremkommet, er der forbavsende få emner, der kan anvendes til en dendrokronologisk dateringsundersøgelse, idet genstande af egetræ kun udgør en lille del af de mange fund.

For dendrokronologen har en særlig gruppe skilt sig ud, skjoldbrædderne. Dvs. tynde brædder, radialt udkløvet af stammen, 15-25 centimeters bredde, af vekslende længde og med en tykkelse fra ca. 6 mm til lidt over en centimeter, afhængigt af hvilken slags træ de er fremstillet af. De har været anvendt til fremstilling af store runde skjolde med en diameter på lidt over en meter. Brædderne har været limet sammen og holdt på plads af en påsyet læderkant. I midten er der hul til et håndtag, som har været dækket af en skjoldbule. I dag findes brædderne spredt rundt i udgravningsfelterne. Det er, som om brædderne har flydt rundt i søen/vandet, enten fordi skjoldene blev brækket i stykker, da de blev smidt ud i mosen, eller også fordi opholdet i vandet har fået skjol-

Per Poulsen

Fig. 28. Nydam 1995. Midt i dette virvar af træsager, som er flydt ud af fyrreskibet, ligger skjoldet med det daterede egebræt.

dene til at skille ad – bogstavelig talt »gå op i limningen« – og flyde i forskellige retninger.

Af de mange skjoldbrædder, der er fundet i Nydam Mose, er der imidlertid kun ét – fundet i 1995 – der er fremstillet af egetræ. Det er dette bræt, vi skal beskæftige os med her. Alle de øvrige skjoldbrædder fra Nydam, der indtil videre er undersøgt, er fremstillet af elletræ.

Denne undersøgelse kan betragtes som lidt af et pionérarbejde; kun én gang tidligere havde vi forsøgt at datere et skjoldbræt. Ved undersøgelsen skulle der tages stilling til, om brættet kunne skæres eller brækkes over. En beslutning, der skal træffes ud fra en antikvarisk bedømmelse. Vil resultatet af en undersøgelse stå i forhold til den ødelæggelse, der påføres genstanden? Imidlertid er en nøjagtig datering af så stor betydning for tolkningen af et arkæologisk fund, at der skal tungtvejende grunde til ikke at gennemføre den, især når der er mulighed for at opnå en så præcis tidsfæstelse, som en årringsundersøgelse kan give.

En dendrokronologisk undersøgelse af Nydamskibet, som er udstillet i Slesvig, viste, at skibet sandsynligvis er fremstillet omkring 320 e.Kr. Denne datering angiver byggetidspunktet for skibet. Hvornår det er blevet sænket i mosen som offer, er en anden sag.

Skjoldbrættet af eg, som oprindeligt har ligget i fyrretræsskibet, blev fundet egnet til dendrokronologi; det er et radialt udkløvet bræt med tilstrækkeligt mange årringe, og det har splintved bevaret. Splintveddet er den yderste del af stammen og findes lige under barken. Hvis der er splintved til stede på en prøve, er det muligt at beregne, hvornår træet, som prøven stammer fra, er fældet, og dermed også angive, hvornår træstykket er anvendt, f.eks. til fremstilling af et skjold.

Undersøgelsen viser, at brættet indeholder i alt 123 årringe, heraf er 17 årringe i splintved. Årringskurven kryds-daterer med den danske grundkurve for egetræ og afslører, at de bevarede årringe er dannet i perioden 171-293 e.Kr. Undersøgelser har vist, at splintveddet i egetræer, som er 120-150 år gamle, omfatter ca. 20 årringe. Dette gør det muligt at beregne, at det træ, som skjoldbrættet stammer fra, er fældet ca. 296 e.Kr. Denne datering angiver også fremstillingstidspunktet for skjoldet, idet træ før i tiden så godt som altid blev forarbejdet i »saftfrisk« tilstand – kort tid efter fældning.

Hvornår skjoldet er kastet ud i Nydam Mose mangler vi dog stadig at give svar på.

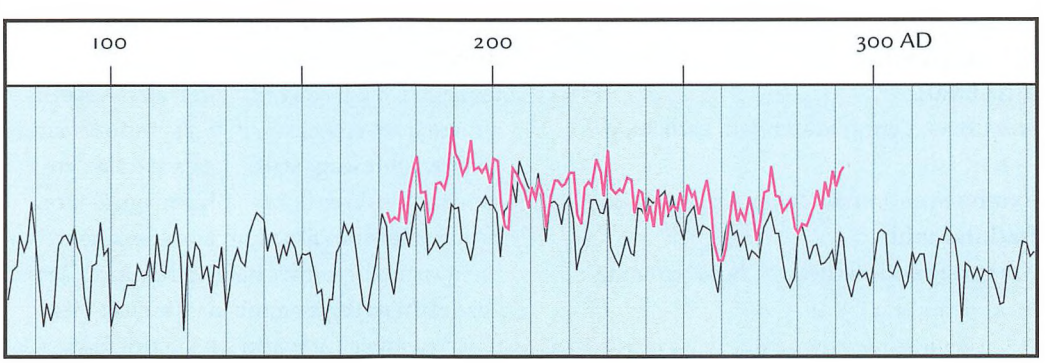

Fig. 29. Årringskurven fra skjoldbrættet (magenta) indplaceret på grundkurven for egetræ fra Danmark (sort).

Nydam-runeindskrifterne

Af MARIE STOKLUND

Der kendes nu otte runeindskrifter fra Nydam efter afslutningen af de nye udgravninger 1993-97, medregnet den indskrift som er fundet 1863. Der findes ikke ret mange indskrifter med de ældre runer, derfor betyder syv nye indskrifter fra ca. 300 – ca. 450 i sig selv en væsentlig forøgelse – f.eks. nye gloser til ordbogen over jernalderens sprog. Der er runer på forskellige genstandstyper, som dog alle hører hjemme i et krigerfællesskab og viser skriftens høje status. Men indskrifterne har været sjældne, der findes kun få runegenstande i de store fundmængder, og intet tyder på en udstrakt praktisk anvendelse af runerne. Trods stor variation i indhold og form er der et enhedspræg i sprog og skrift, selvom runegenstandene i Nydam stammer fra ofringer af krigsbytte gennem længere tid, og selvom indskrifterne kan være lavet i de overvundne fjenders hjemlande.

Oversigten over indskrifterne viser spændvidden i runebrugen: fra sprogligt meningsgivende indskrifter til ejermærker og skriftefterligning. (Runerne er omsat til bogstaver, og de foreløbige arkæologiske dateringer er angivet. En rune, der ikke kan identificeres, betegnes med (-), mens (?) betegner et afvigende tegn. Pile angiver højre- eller venstrevendt skriftretning).

Pileskafter. Ca. 300-350. ←.
lua (1863, men gået tabt), **la** (1993), **lua** (1994).

Økseskaft af æble, røn eller tjørn (1993). Ca. 300-350.
A: **wagagastiR** B: **alu: – – hg(u)(s)ikijaR: aiþa lataR**
A →, B ←. Fem punkter som skilletegn.

Rembøjle af bronze (1995). Ca. 300. ←.
harkilaR:ahti
Kort streg som skilletegn. Binderune **ha**

Remendebeslag af sølv (1997). Ca. 400. →.
rawsijo

Sværdperle af jet (gagat) (1997). Ca. 400. ←.
(–) – ala

Spyd- eller lanseskaft af ask, brudstykke. Ca. 400 eller senere. →.
... adle(?)lþeaelntRuladlla?n??
Binderuner **e?, lþ**

Mellem de over 400 pile fra de nye udgravninger var der to meget smukt udførte pileskafter med runer – det ene med spor af rød farve – som lignede pileskaftet fra 1863 meget. Den nye **lua**-pil er fundet på omtrent samme sted som den gamle og har vel tilhørt den samme mand, der synes at have brugt runer som kendemærke på sine pile; **lua** (og **la**?) kan dog have betydet mere end et simpelt ejermærke, det kan have været en fejlskrivning eller omsætning af det velkendte **alu**, som vi genfinder på Nydam-økseskaftet og f.eks. på nogle af guldbraktearterne. Det er givetvis et stærkt og betydningfuldt »ord«, der gerne tillægges en betydning som »værn, beskyttelse« (hvad der kan forekomme lidt mærkeligt på et angrebsvåben). Nogle forskere vil sætte **alu** i forbindelse med ordet »øl« – jf. engelsk »ale« – brugt i rituel sammenhæng.

Økseskaftet bærer den længste og i alle henseender mest interessante indskrift, selvom nogle af runerne ulykkeligvis er så udviskede, at helhedstolkningen er usikker. Det er uafklaret, hvilken side der skal læses først. Navnet på den ene side: **wagagastiR** tilhører en velkendt, toleddet type, førsteleddet er beslægtet med »vove« (bølge) eller »våg«, andetleddet er »gæst«, jf. bl.a. guldhornsindskriftens **hlewagastiR**, »Lægæst«. På den modsatte side er der et polygonagtigt stregornament foran **alu**, som kan tale for, at indskriften begynder her. Jeg har foreslået at læse **alu:(wi)hgu** og tolke: »*Alu.*(Jeg) vier (eller kæmper). *SikijaR. AiþalataR*«. Både **sik-**

ijaR og **aiÞalataR** kan være personnavne (tilnavne), eller fællesnavne: **sikijaR** kan måske oversættes »sig-bo«, en mand fra et lavt og fugtigt område, mens **aiÞalataR** har noget med »ed«, **aiÞa-,** at gøre (måske en krigered). Det er uvist, om runerne på de to sider af skaftet skal læses som en eller to indskrifter, og det er et spørgsmål, om det drejer sig om en, to eller tre personer, og hvordan **wagagastiR** kommer ind i billedet. Der er foreløbig kun kommet to andre tolkningsforslag til denne indskrift, som begge forudsætter, at **– – hg(u)** kan betyde »jeg vier« (eller »jeg kæmper«). En fantasifuld oversættelse lyder: »Flammegæst, som kommer fra en mose, **alu**, jeg, edsigeren, vier/kæmper«; **wagagastiR,** der tolkes som »Flammegæst«, skal være en betegnelse for øksehovedet (af myremalm).

Bronze-rembøjlen hørte til en fornem sværdskede af læder og træ med mundblik og dupsko af forgyldt sølv med indlægninger. *HarkilaR* er et hidtil ukendt navn, og indskriften er sandsynligvis en mester- eller ejerindskrift. Men det er problematisk – om end fristende – at opfatte **ahti** som et verbum i datid »ejede«, jf. oldnordisk *átti*.

Det er sandsynligvis også navnet på ejermanden eller risteren, der står på bagsiden af remendebeslaget af sølv. Endelsen **-ijo** kan tyde på, at *Rawsijo* var en fremmed sydvestfra, hvor mandsnavne på *-o* var almindelige, mens det i Skandinavien på dette tidspunkt normalt var kvindenavnene, der endte på *-o*. Den arkæologiske datering til ca. 400 svarer smukt til den typologisk yngre **j**-rune i denne indskrift.

Det er temmelig sikkert en indskrift af fremmed oprindelse, som delvis er slidt væk på sværdperlen af sort jet (gagat), et kostbart, fremmedartet materiale, som findes bl.a. i England. Det er meget muligt, at indskriften aldrig har haft sproglig mening, men har skullet tjene som værn for ejeren eller give styrke til hans sværd.

Spyd- eller lanseskaftet af ask er stukket ned i jorden ved ofringen og er brækket midt i en rune. Indskriften virker som skriftefterligning, den består dels af velkendte runeformer, men i en mærkelig rækkefølge, dels af mere eller mindre kryptiske tegn. Det har naturligvis aldrig været meningen, at en sådan indskrift skulle læses i vor forstand, men den kan have haft kultisk-magisk betydning eller være ristet i rituel sammenhæng.

Efterskrift: Ved udgravninger i foråret 1999 fandt man endnu to spyd- eller lanseskafter med runer.

SUMMARY

"... as accumulated sacrifices from numerous warriors"

Status of the National Museum's Nydam Project 1989-97

The Danish National Museum's Nydam Project was initiated in 1989, and it is still in progress. An initial report on the work was published in *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1991. The project has multiple aims: to study the geobotanical history of the former freshwater lake, to learn more about the cultural landscape surrounding the site, to localize hitherto discovered depositions/offerings at the site, to localize and reexamine Engelhardt's old ship-related excavation pits and to find more material from the ships of the Iron Age warriors. A new aspect has come up during the activities in the bog, namely the analysis of the preservation conditions for the artifacts still in situ.

The history of the former Iron Age lake is complicated and interesting. The analyses demonstrate that a freshwater lake existed in the area in the period 0-400 AD and that the youngest offerings were deposited from a relatively dry but swampy surface. The holy lake/swamp was once situated in fully developed farmland.

During his excavations in the period 1859-63, Conrad Engelhardt found remains of at least three vessels in Nydam and the ongoing project has revealed new information about these ships. In 1992 the exact location of Engelhardt's old ship excavation was revealed, and the re-excavation of this area has produced a lot of new finds of ship material. It has been possible to establish a relative chronology of the ships found in Nydam: the oldest is a chopped-up oak ship (*c.* 250 AD), followed by a pine-built ship (*c.* 300 AD) and the youngest is the large oak vessel known as "the Nydam ship" (*c.* 320-350 AD).

New parts from all three ships have been located during the recent excavations and analytical work on these parts is in progress.

Excavations in the area where the pine and oak ships were deposited have also demonstrated the remains of previous and subsequent war booty offerings. So far it appears that the weapon sacrifices in Nydam extended over the period c. 250 AD - 475 AD. It is important to note that the sacrificial custom continued for at least 150 years after the deposit of the youngest ship, and that the weapon sacrifices from the Migration Period are no less impressive in quantity or quality than those of the Roman period. The youngest finds from Nydam thus include a number of the finest examples of woodcarving work and the silversmith's art known from the Iron Age in Scandinavia.

In situ-bevaring af oldsager i Nydam Mose

Af BENT AABY, DAVID GREGORY, POUL JENSEN *og* TORBEN SMITH SØRENSEN

Fig. 1. Nydam Mose rummer et af landets fineste fund af krigsbytte, som er nedlagt i jernalderen, hvor der på dette sted fandtes en lavvandet sø. Billedet viser udgravningen i 1991.

Nydam Mose has one of the country's finest finds of war booty, deposited during the Iron Age. The picture shows the excavation in 1991.

Arkæologi er en videnskab, der ødelægger sit undersøgelsesmateriale for at opnå den ønskede erkendelse. En udgravning må derfor gennemføres så omhyggeligt som muligt og med anvendelse af de nyeste og bedste metoder. Udgravnings- og analyseteknikkerne forbedres imidlertid til stadighed, og hvad der ikke kan registreres i dag, kan måske påvises af morgendagens arkæologer og naturvidenskabsfolk. Det er derfor vigtigt, at der sker en systematisk og aktiv indsats for at undersøge mulighederne for at bevare oldsager i deres oprindelige miljø, uden at de graves op. Denne *in situ*-bevaring af oldsager på fundstedet skal sikre, at en væsentlig kulturarv efterlades til kommende generationer, men det klares ikke blot ved at lade fundene ligge. Aktiv og målrettet handling er nødvendig i langt de fleste tilfælde.

Derfor har Nationalmuseet nu for første gang sammensat en gruppe af museets forskere, der har fået til opgave at undersøge mulighederne for *in situ*-bevaring af oldsager i moser. Den tværfaglige gruppe består af repræsentanter fra Nationalmuseets Naturvidenskabelige Undersøgelser, Bevaringsafdelingen og Marinarkæologisk Forskningscenter, der er finansieret af Danmarks Grundforskningsfond. Arbejdet er startet i Nydam Mose i Sønderjylland, som er en af vore bedst kendte lokaliteter for krigsbytteofringer fra jernalderen (fig. 1). Disse ofringer har deres centralområde i Danmark, og tilsvarende fund kendes kun fra enkelte andre steder i vore nabolande. De hidtidige udgravninger i Nydam Mose har til overmål vist, at et stort fundmateriale er nedlagt ved flere begivenheder i perioden 200-600 e.Kr.; først i en jernaldersø, senere på tørvebund i den tilgroede sø. Herefter er mosen vokset, og de tykke tørvelag har beskyttet de mange genstande af metal, træ, ben, læder,

tekstiler m.m. Oldsagerne dukkede igen frem, da der blev gravet tørv, og i 1859, 1862 og 1863 udførte C. Engelhardt for Den kgl. Samling af nordiske Oldsager i Flensborg en række betydningsfulde udgravninger, hvorved bl.a. dele af tre store krigsfartøjer så dagens lys. Siden da har arkæologer gravet flere gange i mosen, og særligt i de seneste ti år har Nationalmuseet gjort en stor indsats for at udbygge vor viden om genstandsmaterialet, dets stratigrafiske placering, bevaringstilstanden samt mosens og omegnens vegetationsudvikling, så de righoldige ofringer kan ses i et bredere arkæologisk perspektiv med inddragelse af fortidens miljøforhold. Disse forhold er nærmere omtalt i en anden artikel i dette bind af Nationalmuseets Arbejdsmark.

Siden 1989 er der undersøgt 650 m^2 af mosefladen, hvor der er påvist mindst fem stratigrafisk adskilte offernedlæggelser. Vi ved imidlertid, at mosen stadig rummer et betydeligt antal genstande. Skal de udgraves, eller skal de blive liggende til eftertidens arkæologer?

Andre moser rummer også krigsbytte, som bør bevares for eftertiden, og disse ofringer er kun en del af den rige kulturarv, som findes i vore moser. Økonomisk og ressourcemæssigt er det imidlertid en uoverkommelig opgave at sikre hele denne kulturarv ved udgravning, og i det perspektiv er øget viden om *in situ*-bevaring af oldsager en simpel nødvendighed. Hertil kommer, at oldsager bedst bevares for fremtiden, når de bliver i deres naturlige miljø, og dette miljø ikke ændres.

Nydam Mose er et egnet forskningsobjekt for *in situ*-bevaring, fordi der her kan drages nytte af de nyeste arkæologiske og naturvidenskabelige undersøgelsesresultater, ligesom der kan opnås en række forskningsresultater, som har international betydning for bevaringen af kulturarven.

Nydam Mose er en grundvandspåvirket lavmose, hvor næringsstofindhold og surhedsgrad bestemmes af omgivelsernes geologi og de mikrobiologiske omsætninger, der sker i mosen. Undersøgelserne viser, at mosen gennem sin udvikling har haft tilgang af vand med et middelstort næringsindhold, og tørven har en svagt sur reaktion (pH-værdier omkring 6). Det tilstrømmende vand har i visse perioder medført lidt ler og sand, som er afsat i mosen. Det kemiske miljø kan derfor variere noget i tørvens forskellige lag, ligesom søaflejringerne kan have et kemisk miljø, der adskiller sig fra tørvelagenes. Viden om mosetype, dannelsesforhold og tørvens kemiske sammensætning er derfor vigtig, når genstandenes bevaringsforhold skal forklares.

Forholdene, hvorunder oldsagerne er deponeret, har ligeledes stor indflydelse på tingenes nuværende bevaringstilstand. Den biologiske og kemiske omsætning af organisk materiale er 10-1000 gange hurtigere i de iltrige øvre tørvelag end i den dybereliggende og iltfattige zone. Det skyldes dels, at en række stoffer som cellulose, pektin m.m. hurtigt omsættes, når der er ilt til stede, dels at koncentrationen af bakterier og andre nedbrydende mikroorganismer er langt større i iltrige miljøer end i iltfattige, ligesom det er forskellige organismer, der optræder i de to miljøer. Derfor må organisk materiale hurtigst muligt indlejres i den iltfattige (anaerobe) zone for at blive bevaret for eftertiden. Det kan ske, ved at genstande fysisk anbringes i dette miljø, eller ved at tørvevæksten er hurtig, så de nedlagte oldsager i løbet af kort tid overvokses af tørv. Under optimale tørvedannelsesforhold vil genstande blive indlejret i det iltfattige miljø efter 10-50 år, hvorefter den videre nedbrydning er begrænset.

I Nydam Mose er de iltrige øvre tørvelag meget mørke med sortagtigt skær, som tegn på, at det organiske materiale næsten nedbrydes fuldstændigt. Her er der ikke håb for bevaring af bl.a. træ. Den iltfattige tørv nedenunder har en gulbrun farve i friske snit, men farven ændres gradvist til mørkebrun. Det viser, at tørven er middel omsat, og at vandstanden altid har været høj, da tørven blev dannet. I den tidligere jernaldersø har bevaringsforholdene generelt været gode, undtagen hvis genstandene har flydt på vandoverfladen, eller de opholdt sig i den øverste del af vandsøjlen. Nede i søbundens dynd - kaldet gytje - er iltindholdet normalt så lavt, at nedbrydningen af det organiske materiale har været begrænset.

I Nydam Mose er forskerne således kon-

F. Rieck

Fig. 2. Udgravet skjold, hvor nogle af de lodrette jordstængler fra padderokke endnu ikke er fjernet. På den forreste del af skjoldbrædderne ses mange huller efter padderokke.

Excavated shield, where some of the vertical rhizomes from horsetail (*Equisetum*) have not yet been removed.

fronteret med skiftende aflejringsmiljøer, både sø- og mosedannelser. Hertil kommer, at dele af oldsagerne momentant er indlejret i den iltfattige zone, mens andet er efterladt svømmende på søoverfladen eller blevet henlagt på mosen. Vi har således at gøre med et meget kompliceret billede, når årsagerne til oldsagernes nuværende bevaringstilstand skal udredes, og der skal udarbejdes en handlingsplan for fremtidig bevaring af oldsagerne i mosen.

Da arkæologerne begyndte deres seneste udgravningskampagne i 1989, viste det sig snart, at oldsagernes bevaringsforhold yderligere blev kompliceret af utallige lodrette jordstængler fra padderokker. De gennemvoksede stort set alt træ, uanset dets tykkelse (fig. 2). Et enkelt helt træskjold på ca. 90 cm i diameter var således gennemhullet af 936 padderokkestængler, hvilket betød, at der i gennemsnit var 2,6 cm mellem hver stængel. Ved gennemvoksningen sker der en fysisk ødelæggelse af træet, og jordstænglerne skaber et hul på op til 0,5 cm i diameter. Samtidig transporteres luft ned gennem stænglerne, og når de dør, iltes træet i en 2-3 mm bred zone omkring stænglen. Endelig bevirker de mange stængler, at genstandene bogstaveligt nagles til underlaget, så det bliver svært at tage dem op, uden at de går i stykker. Det skaber problemer for både arkæologer og konservatorer.

Tilsyneladende er de mange padderokkestængler et relativt nyt fænomen i mosen. Således er der næsten ikke huller efter padderokkestængler i den store egebåd, der blev udgravet i 1863. Heller ikke ved en mindre udgravning, som Nationalmuseet foretog i 1977 nær de seneste gravefelter, skabte padderokkerne nogen nævneværdig skade.

For at få mere præcis viden om problemets omfang er der foretaget en botanisk analyse af padderokkernes udbredelse og hyppighed i mosen. Der blev udlagt i alt 8 analyseflader, hver på 36 m^2, forskellige steder i den centrale del af mosen. Undersøgelsen viste, at der vokser tre forskellige padderokkearter i mosen: Ager-Padderokke, Dynd-Padderokke og Kær-Padderokke. Den førstnævnte er meget sjælden, og derfor uden betydning i denne sammenhæng. Dynd-Padderokke findes en del steder på fugtige arealer, mens Kær-Padderokke er særdeles almindelig i alle felter. Det er derfor særligt sidstnævnte art, der volder problemer og truer mosens oldsager med fysisk ødelæggelse.

Efter udgravningerne i begyndelsen af 1990'erne er der opstået spekulationer om, hvorvidt de opgravede oldsager er i en dårligere bevaringstilstand end de oldsager, C. Engelhardt udgravede samme sted i 1860'erne. Forringelse af bevaringsforholdene kan f.eks. skyl-

des dræning, brug af handelsgødning eller andre større forandringer, der har påvirket miljøet inden for de sidste 130 år. For at undersøge disse formodninger analyseres det nuværende fundmiljø. Det sker bl.a. ved at fastlægge grundvandsstandens højde på forskellige tider af året og bestemme mængden af opløst ilt i mosevandet, samt ved måling af en række fysiske og kemiske parametre, der indirekte kan fortælle om det iltniveau, hvorunder de forskellige nedbrydningsprocesser foregår. Der er nedrammet i alt 16 rør i mosen. De er perforerede, så mosevand kan trænge ind. Vandstanden i de hule rør angiver vandspejlets højde, som let kan aflæses. Samtidig kan der udtages vandprøver fra rørene til de miljøkemiske analyser.

Overvågningsprogrammet startede i april 1997. Ændringer i vandspejlets højde i et af pejlerørene er vist i fig. 3. Den lave vandstand i maj og juni 1997 er resultatet af pumpningerne i forbindelse med den arkæologiske udgravning. Sommeren var meget varm og tør, så derfor steg vandstanden omkring udgravningsstedet først hen på efteråret. Målinger viste, at virkningen af pumpningerne strakte sig mindst 20 m væk, og det dannede »hul« i grundvandsspejlet kunne stadig spores i oktober 1997. Det tyder på, at mosens tørvelag har en lav gennemstrømmelighed for vand.

Gennem foråret og den våde sommer 1998 holdt vandstanden sig på et niveau lige under mosens overflade. Som følge af det særdeles regnfulde efterår 1998 dannedes ligefrem en lavvandet sø i store dele af mosen. I september 1998 var iltindholdet da også lavt i de øvre tørvelag. Målinger i det tidlige forår 1999 har vist, at den megen nedbør i løbet af vinteren 1998-99 medførte en stigning i mængden af opløst ilt og en fortynding af alle næringssalte i mosen. Det sidste forhold tyder på, at der ikke tilføres væsentlige mængder af salte fra de omgivende marker.

Den foreløbige konklusion på de miljøkemiske målinger er, at den mikrobielle aktivitet i mosen foregår under ret iltfattige betingelser, hvilket er gunstigt for bevaring af oldsager. Dog kan kunstig dræning, tørke og tilførsel af rigelig iltrig nedbør øge iltindholdet i de øvre tørvelag.

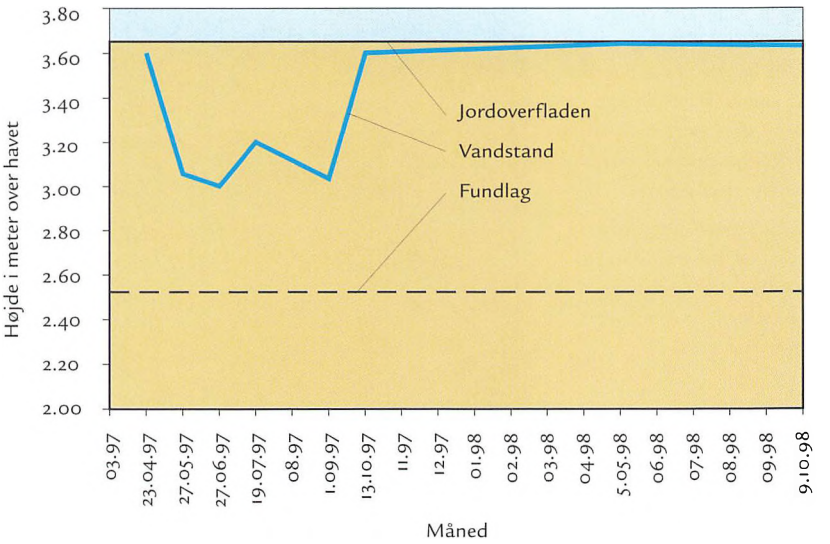

Fig. 3. Vandstandsmålinger i plastrør B3 i perioden april 1997 - oktober 1998. Røret står 3,6 m fra udgravningsfelt, som var åbent maj-juni 1997.

Water level measurements in the plastic pipe B3 in the period April 1997 - October 1998. The pipe stands 3.6 metres from the excavation field, which was open in May-June 1997.

Overvågningsprogrammets første måleserier har allerede givet vigtige oplysninger om mosens hydrologi og fysisk-kemiske miljø, men samtidig viser analyserne, hvilken kompleksitet der hersker i fundlagene. Programmet skal derfor fortsætte, og intensive målinger på oldsager fra mosen samt af miljøparametre vil give mulighed for bedre at forstå nedbrydningsforholdene i mosen. Samtidig skal der udvikles edb-modeller for nedbrydning af oldsager og målemetoder til bestemmelse af relevante miljøparametre. De indvundne erfaringer fra Nydam Mose vil herefter kunne bruges til vurdering af nedbrydningsforhold for jordfundne oldsager i andre moser.

Hovedparten af oldsagerne i Nydam Mose ligger på nuværende tidspunkt i en dybde på 0,5 til 1,5 m under mosens overflade. Det vil sige, at de til stadighed er under det nuværende grundvandsspejl.

En del af trægenstandene, som er udgravet i perioden fra 1989 til 1997, har insektskader og nedbrydningsskader (fig. 4). I jernalderen har de derfor først ligget i et fugtigt og iltrigt miljø over grundvandsspejlet. Genstandene er dog senere blevet dækket af vand eller tørv og derved kommet i et iltfattigt vanddrukkent miljø, hvor nedbrydningshastigheden har været så langsom, at de er blevet bevaret. Denne type trægenstande har ofte insektgnav med afrundede kanter, ødelagt form og misfarvet overflade, alt i alt genstande med nedsat arkæologisk informationsværdi.

De fleste trægenstande har dog en næsten

John Lee

Fig. 4. Konserveret spydskaft af asketræ med billegnav. Billegnavets kanter er afrundede og overfladen stærkt nedbrudt og misfarvet.

Conserved spear shaft of ash with beetle gnawings.

intakt overflade og en velbevaret form – jævnfør den foregående artikel i dette bind af Nationalmuseets Arbejdsmark – men rumvægten er meget stærkt reduceret. Dette nedbrydningsmønster tyder på, at disse genstande meget hurtigt efter deponeringen er blevet dækket af et relativt dybt lag vand, tørv eller gytje, således at nedbrydningen er sket under vanddrukne og iltfattige forhold. Under sådanne forhold kan svampe normalt ikke overleve, så nedbrydningen er hovedsageligt foregået ved bakteriel aktivitet og i mindre omfang ved direkte kemiske processer. Nedbrydningshastigheden ved bakteriel nedbrydning i et iltfattigt miljø er meget langsom. Det kan bl.a. vises ved danske fund af mere end 100.000 år gammelt træ med en velbevaret form og overflade.

Uanset træart består træ hovedsagelig af lignin og cellulose. Bakterierne starter normalt med nedbrydning af den lettere omsættelige cellulose og efterlader derved et skelet af sværere nedbrydeligt lignin. Genstandenes rumvægt kan ved denne form for nedbrydning falde til mellem 80 og 120 mg/cm^3 mod friskt træs rumvægt, som ligger mellem 400 og 650 mg/cm^3.

I Nydam Mose er der fundet oldsager af bl.a. eg, ask, lind, el, fyr og taks. Dette træmateriale indgår i sværdskeder, skjolde, pile, lanseskafter, årer, skåle, øser, skibsdele, buer, m.m., så selv om alle træarter under ovennævnte forhold nedbrydes til en meget lav rumvægt, vil den enkelte oldsags tilstand være afhængig af træarten og genstandens størrelse.

De målte miljøparametre af bl.a. pH og opløst ilt kan benyttes til vurdering af nedbrydningshastigheden for træoldsager gennem *worst case* modeller for mikrobiel nedbrydning over og under grundvandsspejlet. Modellerne er baseret på, at al tilgængelig ilt benyttes til nedbrydning af frisk træ, så rumvægten falder fra omkring 500 mg/cm^3 til omkring 100 mg/cm^3. Yderligere forudsættes det, at ilttransporten fra overfladen ind gennem træet foregår ved diffusion, samt at træet nedbrydes fra overfladen og indefter. I et fugtigt og iltrigt miljø over grundvandsspejlet vil det tage mellem 10 og 25 år at nedbryde 1 cm af genstanden målt fra overfladen, hvorimod det vil tage omkring 1500 år at nedbryde den yderste centimeter af oldsagen, hvis genstanden er placeret under grundvandsspejlet i et iltfattigt miljø, med en iltkoncentration på 1 mg/l, som svarer til iltkoncentrationen i fundlaget i Nydam.

Denne grove model passer fint med de almindelige iagttagelser af fundmaterialet og forklarer, hvorfor trægenstande i den øvre fundhorisont, hvor der har været periodisk tilgang af ilt, er så stærkt nedbrudte, og hvorfor de dybtliggende genstande, der næsten kun har været udsat for anaerob nedbrydning, har en velbevaret form og overflade, samtidig med at de efter mere end 1500 år i jorden er nedbrudte hele vejen igennem og fremtræder som meget homogene emner med lav rumvægt og høj porøsitet. Da hovedparten af de kendte fund ligger under grundvandsspejlet, hvor der hersker anaerobe forhold, må de betragtes som rimeligt sikret mod yderligere nedbrydning, mens højtliggende genstandes tilstand er kritisk.

Hvor hurtigt træet nedbrydes, er meget vanskeligt at vurdere. Der foreligger dog den mulighed at sammenligne det træ, som blev udgravet i 1860'erne, med de nye fund fra Nydam Mose. Som nævnt er alle nyopgravede fund, undtagen taks-genstande, nedbrudt til en rumvægt på omkring 100 mg/cm^3, hvilket resulterer i, at oldsagerne svinder til under en tredjedel af det våde volumen, hvis de lufttørres under almindelige klimatiske betingelser. Nydambåden, som ikke er konserveret, men lufttørret uden særlige forholdsregler, udviser kun i mindre omfang tegn på svind og kollaps. Foreløbige rumvægtsundersøgelser tyder på, at bådens egetræ må have været rimeligt velbevaret ved opgravningen i 1863. Om denne forskel i rumvægt på bådtræ fra sidste århundrede og nyopgravede genstande af eg skyldes ændringer i fundmiljøet i løbet af de sidste 150 år, eller om bådtræet har ligget under meget gunstige bevaringsforhold, vil blive nærmere undersøgt i løbet af det kommende år.

Opgravede oldsager kan klassificeres efter egenskaber som rumvægt, nedbrydningsmønster, trykstyrke, sammenhængsevne, porøsitet, kemisk sammensætning, cellevægsstruktur samt revne-, svind- og kollapstendens ved lufttørring. Denne klassifikation er bl.a. vigtig for at kunne konservere de opgravede oldsager optimalt og derved bringe dem fra den vanddrukne ustabile tilstand til en tør stabil form, hvor de kan magasineres forsvarligt og blive benyttet til videnskabelige formål og udstillinger.

Størsteparten af oldsagerne, som har ligget under anaerobe forhold, kan konserveres med et godt resultat ved anvendelse af almindeligt benyttede konserveringsmetoder, som for eksempel frysetørring efter en forudgående imprægnering med vandopløselig voks. Der opstår dog allerede med det nuværende nedbrydningsniveau en del problemer med pile og spydstager af fyr. Genstande fra den øvre fundhorisont kan ikke konserveres, uden at de går i stykker, eller der opstår revnedannelse, uanset valg af konserveringsmetode. Generelt kan det konstateres, at konservering af oldsagerne vil blive meget vanskelig og ressourcekrævende, hvis genstandenes nedbrydningsgrad forværres på grund af ændringer i fundmiljøet i ugunstig retning.

I Nydam Mose har der ud over trægenstandene været deponeret genstande af andre organiske materialer som f.eks.: ben, horn, læder, skind, sener, fjer, uld, beg og tjære, tekstil og reb. Nedbrydningsmekanismerne for disse genstande er meget mere komplicerede end for træ, da disse genstande foruden kulstof, ilt og brint, som er hovedbestanddelene i træ, også indeholder grundstofferne kvælstof og svovl. Disse oldsager kan optræde som svovl- og kvælstofkilder i et ellers næringsfattigt miljø og dermed forårsage nedbrydning af selve genstanden såvel som eventuelle omkringliggende trægenstande. Ud over ilt-niveauet er pH en vigtig nedbrydningsparameter, ligesom opløste salte kan have betydning for disse materialegruppers nedbrydningsforløb.

Fjer, skind og læder er næsten fuldstændigt forsvundet. Det formodes, at hovedparten af skjoldene og sværdskederne har været overtrukket med tyndt læder, men kun hvor det har ligget tæt på metaller, som f.eks. under dupsko på sværdskeder og i rembeslag, er det bevaret. Pilenes styrefjer er alle forsvundet (fig. 5).

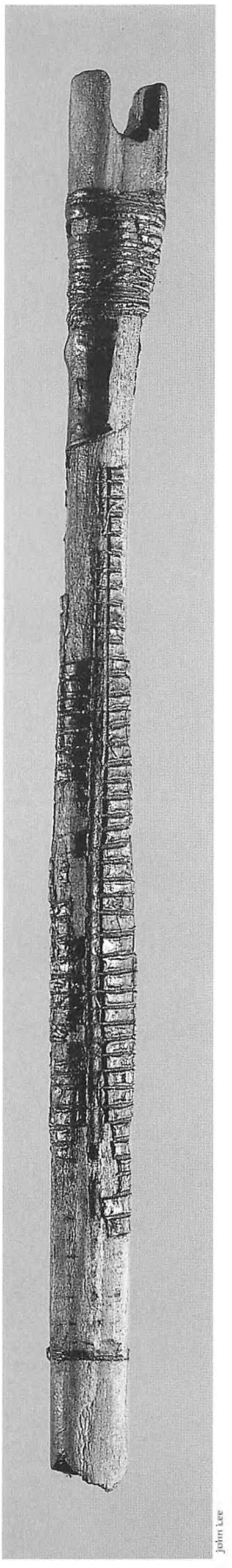

Fig. 5. Bagenden af en konserveret pil udskåret i asketræ. Fire styrefjer er fuldstændigt forsvundet, og kun et aftryk af bevikling og fjer er tilbage i underlaget af tjære. Asketræet er nedbrudt til en rumvægt på omkring 100 mg/cm^3, men har stadig bevaret det oprindelige volumen og den ubeskadigede overflade.

Back end of a conserved arrow carved from ash. The four fletching feathers have completely disappeared. An impression of winding and feathers remains in the tar underlay. The ash wood had perished to a specific weight of about 100 mg/cm^3, but the original volume remains intact.

Ben har en uorganisk del (kalcium hydroxyapatit i form af såkaldt bioapatit), der nedbrydes under sure forhold, og en organisk del, kollagen, der nedbrydes under basiske forhold. Derfor er ben rimeligt velbevaret i Nydam Mose, hvor pH ligger mellem 6 og 7. Ved velbevaret forstås - ligesom for træ - at der er foregået et stort vægttab, men at den ydre form og overflade er bevaret. Bevaringstilstanden for kamme af ben varierer fra det helt ukonserverbare til meget smukke og komplette kamme.

De fundne rebstykker er alle af lindebast og velbevarede, hvis de har ligget under anaerobe forhold. De enkelte plantefibre er meget tynde og er derfor stærkt nedbrudte, men den sekundære form, som de indgår i, er bevaret. Rebene kan ved anvendelse af specielle frysetørringsmetoder, hvor de indfryses flydende for at undgå deformation fra deres egen vægt, konserveres med et smukt og naturligt resultat.

I Nydam Mose er der en stor koncentration af metalgenstande, især ofrede våben af fint forarbejdet jern. Der er dog også fundet genstande af bronze samt sølvgenstande i form af beslag til sværd og andre våben, hvoraf nogle er forgyldte. Sølvgenstandene er især repræsenteret i det såkaldte Nydam II fund, som blev udgravet i 1888.

Bronzegenstandenes bevaringstilstand er gennemgående god. Man ser så godt som aldrig grønne eller blålige belægninger af basiske kobberkarbonater, kaldet »ir«. Sådanne

mineraler kan dannes ved surhedsgrader som i Nydam Mose, men det kræver, at der er en del ilt til stede, hvilket ikke er tilfældet i de lag, hvor bronzerne ligger. De udgravede bronzegenstande er som regel dækket af et sort lag, der normalt er let at fjerne straks. Indenunder er bronzens overflade som oftest velbevaret med mønstre og strukturer i behold. I nogle tilfælde sidder den sorte belægning så fast, at konservatorerne må lade den sidde på. Systematiske studier af bronzegenstande fra Nydam Mose er endnu ikke blevet foretaget, men der synes ikke umiddelbart at være større grund til ængstelse for deres bevaringstilstand.

Sølvgenstandene er altid sorte af sølvsulfid, når de dukker frem af mosen, på grund af mosevandets indhold af svovlbrinte. Sølvsulfiddannelsen sker meget hurtigt, hvilket et forsøg i marts 1999 har vist. To nyfremstillede sølvringe blev anbragt i de øverste 50 cm af mosen, og efter kun tre dage var de begge ganske svagt gulligt anløbne af begyndende sølvsulfid-dannelse. Denne belægning af sølvsulfid kan let afrenses, og sølvet fremkalder i almindelighed ingen særlige betænkeligheder med hensyn til *in situ*-bevaring.

Jerngenstandene udgør som nævnt hovedparten af metalgenstandene i Nydam Mose. Da jern er det mindst ædle af oldtidsmetallerne, er det også det metal, der på kort sigt vil være mest truet af nedbrydning, hvis *in situ*-bevaringsforholdene i Nydam Mose er ugunstige. Jern vil meget gerne forbinde sig med ilt til rust, men da måden, dette sker på, er gennem elektrokemiske reaktioner i vandig opløsning - analoge med de processer, der foregår i bilens blyakkumulator - kræves der fugtige eller våde forhold, for at processen går i gang. Når jordens vandindhold stiger, stiger korrosionshastigheden først, men derefter falder den igen og når et ret lavt niveau under grundvandsspejlet. Det skyldes, at der nu bliver mangel på ilt, idet iltmolekylerne skal bane sig vej gennem vandet ved diffusion, og det er en meget langsom proces.

Den første betingelse for en god *in situ*-bevaring af jern er derfor, at jerngenstandene ligger et stykke under grundvandsspejlet. I Nydam Mose er der som regel ingen mangel på vand. Selv under udgravningerne i den varme og tørre sommer 1997, hvor der ydermere blev pumpet vand op af udgravningshullerne, lå fundlagene med de fleste oldsager altid under det observerede grundvandsspejl (fig. 3).

Den næste betingelse for en god bevaring af arkæologisk jern er, at koncentrationen af opløst ilt er lav. Hvis jordens porevand er mættet med ilt (ca. 10 mg ilt pr. liter vand), vil der til stadighed ske en betragtelig korrosion. Sådanne forhold er dog ikke til stede i Nydam Mose. Hvis korrosionen sker jævnt, ved at laget af vandholdige jernilte-forbindelser vokser gradvist og på en ensartet måde hen over overfladen (homogen korrosion), så er det antal mikrometer, som laget vokser med pr. år (korrosionshastigheden) - i et meget bredt område af pH - faktisk kun afhængig af temperaturen og af iltindholdet i vandet lige uden for laget af jernilter.

I Nydam Mose er der eksempler på, at den simple mekanisme generelt er virksom. Det ses på tre forskellige måder: (1) Den forudsagte korrosionshastighed passer med tykkelsen af det korrosionslag, der blev fundet på et moderne søm af jern. Det blev tabt og begravet i Nydam Mose under udgravningerne i 1990 og blev atter udgravet i 1997. (2) Den øjeblikkelige korrosionshastighed vurderet med vekselstrømsmålinger med særligt konstruerede jordspyd passer med den simple model. (3) Langtidskorrosionen af kraverne på arkæologiske lansespidser (lansedøller) er blevet undersøgt, og de stærkt varierende tykkelser af rustlagene passer - efter korrektion for den gradvise vækst af tykkelsen i løbet af de ca. 1600 år - med iltkoncentrationer på omkring 1/10 af mætningsniveauet og en iltgennemtrængelighed gennem jerniltelaget, der tilsyneladende har varieret meget fra genstand til genstand. Med alle forbehold kan det beregnes, at en jernplade med en tykkelse af det resterende jern på 1 mm i værste fald vil være rustet væk i løbet af 140-940 år, hvis de nuværende betingelser i Nydam Mose ikke ændres til det værre. Jerngenstande nedbrydes således langsomt under iltfattige forhold i Nydam Mose. Men da de arkæologiske informationer i stor udstrækning ligger i overfladelaget, kan selv en relativt langsom nedbrydning imidlertid være ganske kritisk.

Ifølge teorien skulle opløst svovlbrinte – selv i små mængder – have en betydelig indflydelse på de korrosionsprodukter, der dannes på overfladen af jern, idet der kan dannes flere forskellige jernsulfid-mineraler, som bl.a. er identificeret på arkæologisk jern fra engelske moser. På Nationalmuseet er en velbevaret sværdklinge fra Nydamudgravningen i 1997 blevet underkastet en foreløbig analyse med anvendelse af et såkaldt *low vacuum scanning electron microscope* (LV-SEM). I dette instrument rettes en elektronstråle mod overfladen, og energien af de røntgen fotoner, der sekundært udsendes af overfladeatomerne, analyseres. Derved kan man bestemme, hvilke atomer der findes på overfladen. Sværdklingen fremtræder sort til mørkebrun. Ved gennemsavning konstateredes et tyndt korrosionslag uden om en ellers intakt jernkerne. En tværgående skive af sværdklingen blev herefter indstøbt i epoxy. En grundstofanalyse gennem den yderste del af korrosionslaget tyder på, at det hovedsagelig består af jernilteforbindelsen Fe_2O_3 (fig. 6). Kun meget få steder fandtes svovl, men det er netop til stede, hvor snittet skærer de »hvide klumper« på figuren. Svovlforbindelsen ser ud til at være udskilt i en sprække i jerniltelaget, mens der ikke ser ud til at være jernsulfid på overfladen af det dybereliggende, metalliske jern. Det står i modsætning til en LV-SEM analyse på det omtalte moderne søm. Her fandtes svovl nemlig både i »lommer« i jerniltelaget og som et tyndt lag tæt ved det metalliske jern. En nærliggende konklusion er derfor, at jernaldersværdet er blevet overtrukket med en stor del af sit jerniltelag i jernaldersøen, hvor der ikke har været opløst svovlbrinte til stede. Dette lag har så beskyttet jernet mod indtrængning af svovlbrinte efter dannelsen af en tørvemose.

I fig. 7 er vist resultatet af en røntgenundersøgelse af et antal jerngenstande fra udgravninger i 1990'erne i Nydam Mose. Genstandene er delt ind i fire bevaringsgrupper, alt efter hvor meget jern der er tilbage. Der er ikke taget hensyn til, at genstandene har meget forskelligt forhold mellem overflade og rumfang. Der er tale om sværd, lansespidser, spydspidser, pilespidser, skjoldbuler, knive, en dølleøkse og en sæthammer. Figuren viser, at de allerdybest beliggende genstande er bedst bevarede, men sammenhængen mellem dybde og bevaringsgrad er ellers uklar. Desuden kan det konstateres, at en udgravning i 1993 ikke har ført til en stor forringelse af bevaringsgraden af genstandene udgravet i 1994; tværtimod er der en mængde velbevarede genstande tæt op ad 1993-profilen. Arkæologernes udgravninger ser altså ikke ud til at have betydet noget for jerngenstandenes bevaringsgrad på det helt korte sigt.

Som det fremgår, er der nu lokaliseret en række forhold, som fysisk, kemisk og på anden måde har haft eller har indflydelse på genstandenes nuværende bevaringstilstand, men vor viden om *in situ*-bevaring er endnu ganske

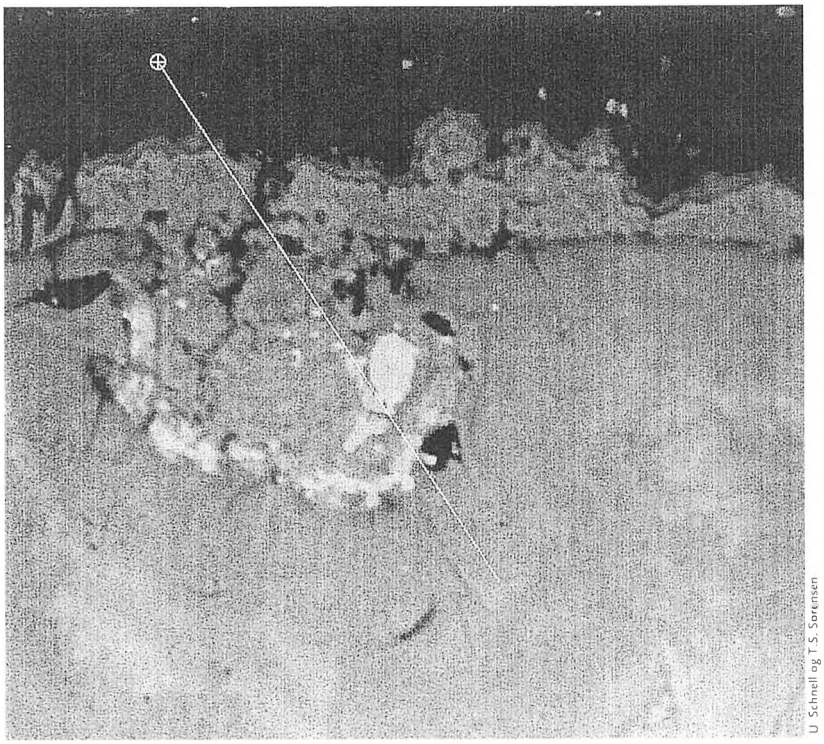

U. Schnell og T. S. Sørensen

Fig. 6. LV-SEM billede af det ydre rustlag på et velbevaret jernsværd udgravet i sommeren 1997 i Nydam Mose. En skive er skåret på tværs af sværdklingen, og denne er indstøbt i epoxy (mørkt). Grundstofanalyse (med energidispersiv røntgen, EDX) er foretaget langs »det hvide snit«. Dette snit har en længde på 46,7 µm. De grålige områder er fortrinsvis jernilte (Fe_2O_3). De hvide områder indeholder svovl.

LV-SEM picture of the outer rust layer on a well preserved iron sword excavated in the summer of 1997.

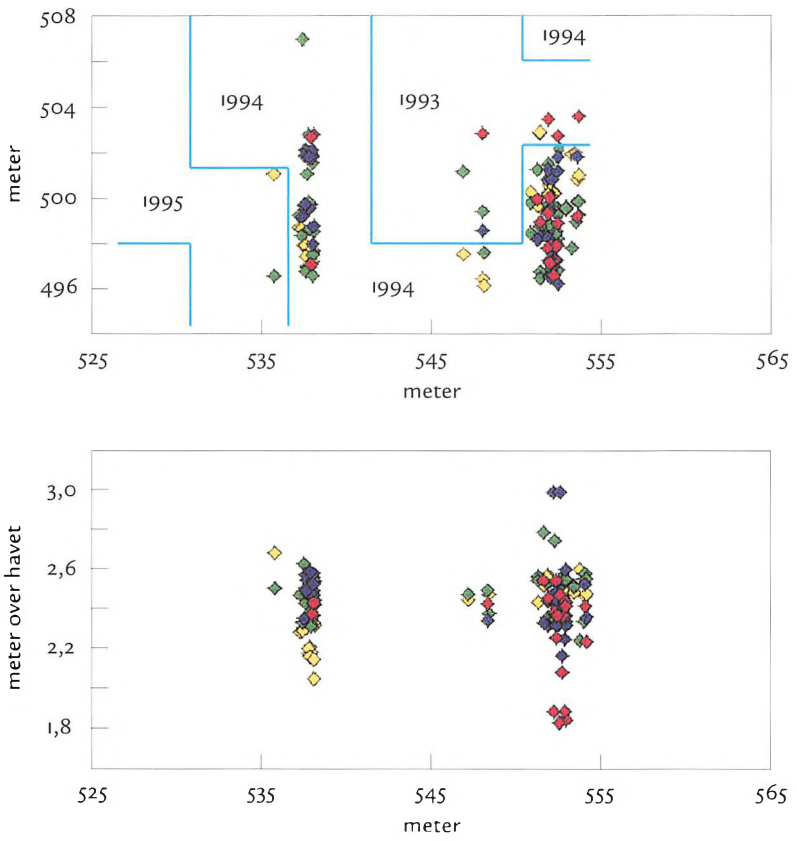

Fig. 7. Øverst: Grafisk fremstilling af Nydam-udgravningerne i 1993-95 set ovenfra (efter oplysninger fra Erik Jørgensen, Haderslev Museum). De indtegnede rhomber svarer til jerngenstande, hvis bevaringsgrad er undersøgt ved hjælp af røntgen-fotografi på Bevaringsafdelingens metalsektion. Røde rhomber svarer til de bedst bevarede genstande, gule rhomber til de dårligst bevarede. Nederst: Jerngenstandenes bevaringsgrad projiceret ind på et lodret snit.

Diagram of the Nydam excavations in 1993-95 seen from above. The rhomboids correspond to iron objects whose degree of preservation has been analysed with X-rays in the Metal Section of the Conservation Department. Red rhomboids correspond to the best preserved objects, yellow rhomboids to the most poorly preserved. Bottom: The degree of preservation of the iron objects projected on to a vertical section.

spinkel og må udbygges i de kommende år. Undersøgelserne skal derfor fortsætte, samtidig med at de fremtidige bevaringsforhold for oldsagerne søges optimeret.

Hvad kan der gøres for at bevare oldsagerne i Nydam Mose?

Mosen gennemskæres af en langsgående grøft, der dræner de øverste tørvelag. Herved sænkes vandstanden i mosen, så den iltrige zone bliver tykkere, og nedbrydningen af tørven - den såkaldte vådforbrænding - øges. Dyreholdet har samme effekt, idet kreaturerne æder en stor del af årets planteproduktion. Så bliver der mindre materiale til tørvedannelse, samtidig med at dyrene tilfører en del kvælstof- og fosforholdig gødning, som fremmer en mikrobiel nedbrydning af de øvre tørvelag. Dræning og dyrehold er nogle af de væsentligste årsager til, at der i dag forsvinder mere tørv, end der dannes. For at forbedre bevaringsforholdene for oldsagerne, som stadig ligger i mosen, er det helt nødvendigt, at tørvedannelsen igen bliver positiv. Det vil ske, hvis vandstanden hæves, og særligt må det sikres, at den er høj i sommerhalvåret, hvor vådforbrændingen er størst. Samtidig skal næringstilførslen reduceres mest muligt, og fjernelse af biomasse må ophøre. Optimering af disse forhold er ikke forenelig med dyrehold i Nydam Mose.

Gennemføres de nævnte tiltag, vil mosen hurtigt blive præget af Almindelig Mjødurt, Eng-Rørhvene og andre høje stauder. Det bevirker, at specielt Kær-Padderokke får vanskeligt ved at klare sig i konkurrencen om lyset. Undersøgelser af artens hyppighed i engvegetation efter ophør af græsning viser da også, at den ret hurtigt bliver sjældnere, og efter 16-40 år er den næsten forsvundet. Padderokkeproblemet kan altså løses ad biologisk vej, hvis kreaturgræsningen ophører, men det vil tage forholdsvis lang tid. Men set i lyset af padderokkernes store udbredelse og deres nuværende skadevirkninger er det nødvendigt, at der snarest muligt sker en vandstandshævning, og at græsningen ophører.

De nævnte tiltag vil alle kræve dispensation fra gældende fredningsbestemmelser, ligesom der vil være en række økonomiske og ejermæssige forhold, der skal løses. Kulturhistorisk Råd, der er et rådgivende organ i Miljøministeriet, har udarbejdet en betænkning vedrørende *in situ*-bevaring af oldsager i Nydam Mose. Betænkningen er blevet positivt modtaget i Skov- og Naturstyrelsen, som har afsat midler til gennemførelse af et forprojekt i henhold til regler for naturgenopretningsprojekter.

En af de første ting, der må gennemføres, er

en systematisk eftersøgning i hele mosen med magnetometer for at lokalisere oldsager af jern. Vi ved nemlig ikke, om der er nedlagt oldsager andre steder i mosen end i det forholdsvis lille område, hvor de hidtidige udgravninger er foretaget. Hvis der findes oldsager andre steder i mosen, må det vurderes, om de nye fund giver anledning til ændringer i bevaringsplanerne.

Som led i forprojektet skal der også gennemføres en række beregninger af grundvandsmagasinernes størrelse, tilledningen af overfladevand og andre forhold, der har indflydelse på vandbalance og vandkvalitet i mosen, og som kan påvirke oldsagernes bevaringsforhold. Det skal også sikres, at der ikke ved regnskyl eller på anden vis føres næringsrigt vand og jord fra landbrugsarealer ud i mosen.

Nationalmuseet anbefaler, at der løbende foretages en række kemiske og fysiske målinger i de oldsagsholdige tørvelag for at vurdere, om der sker ændringer i aflejringsmiljøet, der kan påvirke genstandenes bevaringsforhold.

De opnåede forskningsresultater og de praktiske erfaringer med *in situ*-bevaring af oldsager i Nydam Mose har sat fokus på beskyttelsen af de store arkæologiske rigdomme, vore moser rummer. Arbejdet vil således få stor betydning for, hvorledes lignende opgaver løses i andre danske moser og i udlandet, idet der er international interesse for de resultater, der opnås i Nydam Mose.

SUMMARY

In situ preservation of artifacts in Nydam Mose

The best place to preserve archaeological artifacts for future generations is in their natural environment if this environment remains unchanged. In the light of this the National Museum has initiated an interdisciplinary project which focuses on this *in situ* preservation of artifacts in Nydam Mose in southern Jutland, which contains a series of war booty deposits from the Iron Age. One of the major problems concerning preservation here is that large numbers of Horsetail (*Equisetum*) rhizomes have grown through the artifacts. The occurrence and density of these plants has therefore been mapped to ensure that they can be combatted as effectively as possible. A series of measurements of the peat acidity, oxygen content and other physical and chemical parameters define the processes which are of importance for the preservation of wood, bone, iron, silver and the other materials which the war booty artifacts are made of. The present-day usage of the mire, with drainage and grazing by livestock, results in degradation of the uppermost peat layers so that the level of the mire surface is falling. Accordingly the vertical distance to the artifacts becomes less with time so that they eventually will be destroyed. It is therefore the National Museum's wish that a nature restoration plan is initiated. Among other things, this will ensure the re-starting of active peat formation which can protect the archaeological finds. Research results from Nydam Mose give a series of valuable data which are also of relevance for the conservation of artifacts in other Danish mires.

Fem år med Frihedsmuseets udstilling om Oktober 1943

Af THERKEL STRÆDE

Serigraferne har gode kunder i museerne i Brasilien, for der bruger man at bekendtgøre sine særudstillinger på store bannere, der hænger ned ad facaderne. Det er også det første, der springer os i øjnene, da vi nærmer os Palácio Rio Negro, opført i forrige århundrede som prangende bolig for en gummibaron, så overtaget af guvernøren for Amazonas, Brasiliens i areal største delstat, og nu museum, udstillingsbygning og kulturcenter for Manaus. »O Salvamento dos Judeos Dinamarqueses do Exterminio« står der i store bogstaver, og det er vist første gang, en udstilling med dansk emne vises her i regnskovens hovedstad.

Den jødiske menighed tæller 700 medlemmer og har besluttet at bruge den danske udstilling til at synliggøre den jødiske minoritet i Amazonas-regionen og oplyse befolkningen om den mosaiske tro og jødisk skik og brug.

Frihedsmuseets udstilling består af 36 store plancher, og de er kommet bag glas i tunge, fornemme rammer. Deres saglige, lidt strenge sort/hvide-æstetik, der kun på enkelte af plancherne brydes af farve, kontrasteres af fornemme velourforhæng i blåt og rødt med broderi i guld- og sølvtråd, som er hængt op i udstillingslokalerne. Der vises også tora-omhæng, hanukka-lamper og en gigantisk menora i guldbronzeret smedejern, alt sammen udlånt fra byens synagoge. Udstillingen fylder to af bygningens største rum – sale er det ikke helt, men fornemme rum, en skandinav vil nok mene lovligt pompøse i udsmykningen; det ses, at vi befinder os i hjertet af verdens største produktionsområde for ædeltræ.

I et tredje rum finder åbningsarrangementet sted, ret formløst, som livsstilen nu er her, for nok er Manaus en storby på Københavns størrelse med operahus og det hele, men der er ikke langt til vildnisset, og kun én landevej fører gennem junglen til en anden by, ellers er man henvist til flodbåd eller fly. Arrangørerne har forsigtigt kun stillet en 30-40 stole op, men der er stuvende fuldt, og mange må tage til takke med en ståplads.

Der lyttes intenst, og der kommer interesserede spørgsmål - inklusive det obligate om Christian den Tiende: »Du nævnte ikke, at den danske konge bar jødestjerne i protest mod tyskernes overgreb?«. Det giver lejlighed til at aflive den udbredte legende, men samtidig forklare, hvordan den danske regering - trods sin vilje til at gå langt i imødekommelsen af besættelsesmagtens krav - igennem hele sin funktionstid modsatte sig ethvert tysk ønske om indførelse af diskriminations- og racelove og således beskyttede landets jødiske mindretal. En kort redegørelse for det konstitutionelle monarki og den tids danske politiske kultur

Fig. 1. Palácio Rio Negro i Manaus, Brasilien, et af de mere end 100 steder i 26 lande, hvor Frihedsmuseets udstilling om redningen af de danske jøder i 1943 har været vist.

The Palacio Rio Negro in Manaus, Brazil, one of the more than 100 places in 26 countries where the Museum of Danish Resistance's exhibition about the rescue of the Danish Jews in 1943 was shown.

mangler ikke: integrationen af arbejdernes og landbrugernes organisationer i et fungerende, konsensussøgende demokrati. Disse ting er ikke selvfølgelige i et land, der fra 1964 til 1989 levede under militærdiktatur.

Dagen efter er det blevet hverdag i kulturpalæet. Udstillingsgæster kommer dryppende enkeltvis, to, tre eller fire sammen. En planlagt briefing af omviserne – studenter fra universitetets turistføreruddannelse – udvikler sig til flere timers intensiv diskussion. En er hvid og meget aktiv katolik, en af afrikansk og to af mere eller mindre indiansk baggrund. Deres forhåndsviden om Danmark er lig nul, men den brochure, som Udenrigsministeriet har produceret på portugisisk til at ledsage udstillingen (der vises på spansk), er blevet læst med stor omhu. Nazismen, som beskrives i udstillingen, kender de til, og en vis viden om jødedommen er også let at mobilisere, når man lige får præciseret, hvordan den jødiske bibel er indeholdt i den kristne, som de kender fra opvæksten. Vi stopper først, da den første skoleklasse viser sig, og omviserne kaster sig ud i formidlingen med energi.

Udstillingen blev en succes, men hvor stor i besøgstal vides ikke. Da vi rejste videre ned i Amazondeltaet for at sætte et andet sæt udstillingsplancher i gang i Pará's hovedstad Belém, skulle den stå endnu tre uger i Manaus, og en slutrapport derfra fik vi aldrig, men dog melding om stor tilfredshed hos arrangørerne.

Holocaust – det gængse navn for det, der på hebræisk hedder *Shoah* (katastrofen) og på gerningsmændenes sprog *Endlösung der jüdischen Frage*, altså folkemordet på Europas jøder – har i de senere år fået stigende betydning som reference. Den bliver et etisk-kulturelt omdrejningspunkt for mange mennesker, der ikke føler sig tiltrukket af et religiøst verdensbillede.

Det gælder både for jøder og ikke-jøder og bestemt ikke kun i Brasilien. Litteratur om Holocaust har højkonjunktur på bogmarkederne, antallet af titler er enormt, og de købes langtfra kun af jøder. Skolevæsener i det ene land efter det andet optager Holocaust i de obligatoriske læseplaner, bl.a. tilskyndet af den Task Force for International Cooperation on Holocaust Education, Remembrance and Research, som en række regeringer har nedsat, samt i høj grad af pres nedefra. Mindelunde, *learning centers* og museer skyder op, monumenter rejses.

Opbruddet i den kolde krigs fastlåste verdensbilleder og den begyndende integration af Østeuropa – det gamle, jødiske kerneland – i vestens udvekslingsprocesser har både givet behov for nye »fortællinger« og stof til disse. Prag, Warszawa, Auschwitz, Buchenwald — disse steder blev med ét tilgængelige, både konkret for den rejsende og følelsesmæssigt.

Denmark King Ready To Wear Jewish Star

STOCKHOLM, Oct. 11 (AP).—King Christian of Denmark was quoted by a Danish refugee today as saying: "If the Germans want to put the yellow Jewish star in Denmark, I and my whole family wil wear it as a sign of the highest distinction."

The refugee said the King, who has protested against persecution of Danish Jews, made the statement to leaders of the Danish Lutheran Church.

(Germany has forced Jews in other occupied countries to wear stars in public for identification.)

Christian was quoted as directing Bishop Fuglsang Damgaard:

"Tell everyone the peace is on its way. We have allies in other countries fighting for our cause. Let everyone know that so long as the Germans are in this country, I will sign no decree forming a new Danish government. What I have signed so far has been forced.

"God protect you all. God protect our country."

Fig. 2. Myten om, at den danske konge truede tyskerne med at bære jødestjernen, blev allerede udbredt under krigen. Avisudklip i en scrapbog på Frihedsmuseet.

The myth that the Danish King threatened the Germans that he would wear a Jewish star was already widespread during the war. Newspaper clipping in a scrapbook at the Museum of Danish Resistance.

Fig. 3. Syv eksemplarer af udstillingsplancherne pakket i PVC-gasrør gøres klar til afsendelse fra Frihedsmuseet.

Seven copies of the exhibition posters packed in PVC gas pipes are prepared for dispatch from the Museum of Danish Resistance.

Fig. 4. Den tyske rigsbefuldmægtigede Werner Best (1903-94) med stats- og udenrigsminister Erik Scavenius. Best nedkaldte jødedeportationen over Danmark, men han spillede dobbeltspil og sørgede antagelig samtidig for, at der blev givet en advarsel, så jøderne kunne nå at slippe væk.

Werner Best (1903-94), German plenipotentiary in Denmark, with the Prime Minister (and Foreign Minister) Erik Scavenius. Best ordered the deportation of Jews from Denmark. but he played a double game and probably made sure at the same time that a warning was sent so that the Jews could have time to escape.

Jeg ved ikke, om det kan bevises, at der først var en fase, hvor publikums interesse rettede sig imod forbrydelserne og det afgrundsdybe mørke, derefter en fase med interesse for undtagelserne: redningsaktionerne og de få, der viste moralsk mod. I filmens verden ser man i hvert fald styrken i behovet for romantiske, forhåbningsfulde fortællinger: Steven Spielbergs »Schindlers liste« og Roberto Benignis »Livet er smukt« er de kendteste, højest præmierede eksempler herpå, hvormed det også er dokumenteret, at det ikke er et særligt amerikansk, Hollywood-kreeret behov for happy ending, der ligger bag, men måske snarere et alment behov for myter, eller lad os sige historier, hvor »det gode« sejrer til sidst. Måske er Holocaust i sin kerne så ubærlig, at det virker lammende på de fleste. Måske lærer man mere af fortællinger, der giver grundlag for et håb.

Men beslutningen om at lave Frihedsmuseets udstilling faldt på baggrund af ret så pragmatiske overvejelser: et jubilæumsår – 1993 – nærmede sig, og som den institution, der skal varetage centralmuseumsfunktionen inden for besættelsestidens historie, måtte Frihedsmuseet imødese et stort antal henvendelser om råd og assistance. Ved 40-året for oktoberbegivenhederne havde der været en del aktiviteter, herunder en anselig særudstilling i New York. Til 50-året måtte behovet for minderitualer, men også solid oplysning forventes at blive større. Overvejelser om, hvordan museet kunne imødekomme dette, var i gang.

Som dansk gæst i jødiske hjem rundt om i verden bliver man gang på gang genstand for en overvældende taknemmelighed. Gennem de hjertelige reaktioner bliver det klart, at begivenhederne i Danmark, så beskedent resultatet end var i den store sammenhæng – 7.300 reddede jøder over for hen ved 6 millioner dræbte – havde en kolossal symbolsk betydning. Det satte mig i gang med at studere begivenhederne omkring oktober 1943, dels i litteraturen, dels i israelske arkiver, der viste sig at rumme adskilligt af dokumentation. Det var ud af disse erfaringer, ideen til udstillingen opstod.

Tanken var at fejre og højtideligholde (der er elementer af begge dele i sagen, for 481 jøder blev deporteret, og 116 omkom i forbindelse med den tyske jødeforfølgelse i Danmark) 50-

året for oktober 1943 ved en udstilling, der skulle vises mange steder i ind- og udland på samme tid, nemlig i de uger og måneder, hvor den proces, der førte frem til den tyske beslutning om at deportere jøderne, og selve redningsaktionen foregik. Vi forestillede os, at interessen for emnet ville være begrænset til efteråret 1993, og at udstillingens levetid ville blive tilsvarende kort. Men her havde vi undervurderet emnets publikumsappel, hvad de mellemliggende år og det faktum, at den i 1999 – mere end fem år efter premieren – stadig er i cirkulation, har vist.

Udstillingens koncept var baseret på princippet om enkelhed. Den skulle være enkel at sende og opsætte og ikke kræve særlige foranstaltninger m.h.t. sikkerhed og forsikring. Det skulle være billigt og overkommeligt for de udstillende institutioner at tage imod den, så både store steder, der måtte ønske at lade den indgå i særudstillingsprogrammet, og små græsrodsudstillere som skoler, biblioteker og synagoger kunne være med. Samtidig måtte distributionen kun i meget begrænset omfang lægge beslag på Frihedsmuseets personale, der allerede havde travlt med varetagelsen af den daglige drift.

Udstillingen blev udformet som en plancheudstilling, bestående af 36 trykte plancher i et højformat på 86 × 120 cm. Den skulle i tekst, fotos og andre illustrationer, dokumenter og øjenvidneudsagn fortælle om redningsaktionen, og hvad der videre skete med de ramte, samt om de samfundsmæssige og ideologiske forudsætninger for både jødeforfølgelsen og den danske befolknings reaktion. Eftersom udstillingen skulle vises flere steder samtidig, kunne der ikke vises originale fotos eller dokumenter – alt måtte reproduceres, så de trykte plancher kunne rulles sammen i et stort PVC-rør og sendes med post eller fragtmand. Der var ikke tale om at lade tredimensionale genstande indgå, men i ophængningsvejledningen opfordrede vi til, at man supplerede med lokalt materiale.

Enkelhedsprincippet kom også til at gælde for udstillingens indhold og den organisation, der skulle realisere den. Opgaven blev at fortælle en sammenhængende historie om jødernes redning og dennes forudsætninger, men på en måde, så den kunne nydes, sådan som de fleste udstillingsgæster konsumerer en udstilling, i småstykker og uden at føle sig forpligtet til at se eller læse alt. Tekst og billeder skulle fremlægge stoffet, så det svarede til forskningens aktuelle stade, men der skulle – allerede af ressourcemæssige grunde – ikke lægges nogen ny forskningsindsats i opgaven. Det betød, at det visse steder ikke gjaldt om at beskrive »historien«, som der var konsensus om, men at fremstille forskernes uenighed og forskellige tolkninger, som brugerne så kunne tænke videre over.

Især på ét punkt forekom det utilladeligt at ville nivellere eller »skrive sig hen over« fundamentale videnskabelige uenigheder. Det drejede sig om den rolle, Georg Ferdinand Duckwitz spillede i og med, at han ved henvendelse til nogle af Socialdemokratiets førende politikere sikrede, at en advarsel om den forestående tyske politiaktion nåede frem til jøderne og gav dem og deres hjælpere nogle timers forspring for forfølgerne. Duckwitz var i Danmark før og under besættelsen som tysk spion, vendte siden tilbage som Vesttysklands ambassadør i København og endte som departementschef i Udenrigsministeriet i Bonn, i øvrigt dekoreret i Israel for sin indsats for de danske jøder. En række historikere har – i overensstemmelse med hans egne ret selvbevidste levnedsbeskrivelser – fremstillet Duckwitz som en mand, der havde mistet troen på den nazistiske sag og tog et egenhændigt initiativ for at sabotere jødeforfølgelsen. Over for den tolkning hævdede den tyske forsker Ulrich Herbert, at Duckwitz blot fungerede som stikirenddreng for Werner Best, og udredede samtidig den tilsyneladende modsigelse i, at den tyske rigsbefuldmægtigede først tog initiativ til aktionen mod de danske jøder og derefter saboterede samme ved at lade informationer sive gennem Duckwitz over til den danske side. I erkendelse af, at det sidste ord ikke var sagt om Bests og Duckwitz' spegede spil (Herberts Best-biografi var på det tidspunkt endnu upubliceret), blev opgaven her at fremlægge de konkurrerende tolkninger i en præcis og forståelig form, men uden at lade emnet svulme uforholdsmæssigt op.

Fig. 5. Georg Ferdiand Duckwitz (1904-73), tilknyttet det tyske gesandtskab i Danmark og en tid også hemmelig agent for den tyske militære efterretningstjeneste, efter krigen tysk ambassadør i Danmark. Han fik oprindelig alene tillagt æren for, at der blev advaret om den tyske aktion mod jøderne.

Georg Ferdinand Duckwitz (1904-73), with the German legation in Denmark, and for a time also a secret agent for German military intelligence; after the war German ambassador in Denmark. Originally he alone was given the credit for the warning of the German action against the Jews.

Fig. 6. Billedsøgningen bragte blandt andet et privat fotoalbum frem med fotos af dagliglivet i en gruppe unge jøder, der var på flugt fra Tyskland og som i Danmark uddannede sig til et liv som landbrugere i Palæstina (»Jugend-Alijah-programmet«).

The search for pictures produced among other things a private photo album with pictures of everyday life among a group of young Jews who were refugees from Germany and who trained themselves in Denmark for a life as farmers in Palestine (the "Jugend Alijah" programme).

Hvad dokumenter og billeder angik, blev der - ud over på Frihedsmuseets egne samlinger, der er både righoldige og velregistrerede - trukket på det materiale, jeg tidligere havde fundet forskellige steder i Israel, samt på Det kgl. Biblioteks billedsamling og andre museer og samlinger. En del af udstillingen skulle dokumentere de forskellige aspekter af det jødiske mindretals historie og sociologi i Danmark fra den første indvandring i 1600-tallet til den tyske besættelse. Det skete bl.a. ved en række korte biografier af kendte og ukendte jødiske personligheder gennem tiderne.

Selvom princippet var at bruge forhåndenværende materiale, blev der i løbet af researchfasen fundet et antal nye billeder, som ikke tidligere havde været vist offentligt. Et privat fotoalbum viste dagliglivet for jødiske teenagere, der kom til Danmark fra Tyskland efter Novemberpogromen i 1938 (den såkaldte »Krystalnat«) som led i Jugend-Alijah-programmet, der gik ud på at forberede dem til at leve i landbrugskibbutzer og skaffe dem indrejse i Palæstina. Og Frihedsmuseets fotoarkivar fandt ved at forhøre sig rundtomkring i den jødiske menighed frem til et autentisk billede af jødiske flygtninge om bord på en lille fiskerbåd, fotograferet i svensk farvand efter en ti timers overfart over Østersøen (der var - farlige - overfarter her og over Kattegat, ikke kun over Øresund). Dette billede blev siden - sammen med endnu to fra udstillingen - motiv for frimærker i den serie på fire, som postvæsenet udsendte i anledning af befrielsesjubilæet 1995. Vores søgen i diverse billedarkiver åbenbarede imidlertid også et forhold, som næppe er ukendt for museumsfolk, men ikke desto mindre ofte uløst: at mange fotos er aldeles utilstrækkeligt registrerede, både hvad fotografen, copyrightindehaveren, dateringen og motivet angår. Ofte er oplysningerne upålidelige og baseret på gætteri eller *hearsay*, alt for sjældent er der brugt ressourcer på verifikation, som i sandhedens interesse også kan være ganske arbejdskrævende. Det er slemt, når man tænker på, at medierne, forlagene og andre brugere ofte ikke ofrer kræfter på denne opgave.

Men også vi, der nok havde travlt, men dog en del sagkundskab på området, gik i vandet et par gange. En episode på Jagtvej i Køben-

Fig. 7. En båd med jøder på flugt fra Falster til Ystad. Der eksisterer kun meget få autentiske optagelser fra flugten. Dette billede blev fremskaffet af Frihedsmuseets fotoarkivar til brug for udstillingen og har senere været anvendt som forlæg for et frimærke.

A boat with Jews escaping from Falster to Jutland. There are very few authentic photos from the escape. This picture was procured by the photo archivist of the Museum of Danish Resistance for use in the exhibition, and was later used as the basis of a postage stamp.

havn, fotograferet fra et skjul i vinduet overfor og angiveligt forestillende arrestationen af to jøder, af hvilke én var blevet såret af skud, viste sig at hidrøre fra en helt anden begivenhed, og den dramatiske skudepisode kunne ikke verificeres. Et billede af den store synagoge i Oranienburger Strasse, Berlin, i flammer under Novemberpogromen, som anvendes igen og igen i litteraturen, viste sig at være et falskneri, udført i DDR.

Og værst: under det fortsatte arbejde med verifikation af de billeder, vi havde brugt, kom der en serie billeder for dagen, som det ene, vi havde valgt som udstillingens blikfang og »logo« – en fiskerbåd i rum sø med en flok mennesker på dækket – tydeligvis hørte til, og vi måtte beskæmmede fastslå, at det stammede fra en »genopførelse« af flugten over Øresund, som blev gennemført kort efter befrielsen til glæde for udenlandske journalister. Disse billeder blev erstattet med andre i de senere oplag af udstillingen, men at nytrykke de allerede cirkulerende plancher eller udsende »rettelsesblade« var der simpelthen ikke ressourcer til.

Det var klart fra starten, at udstillingen skulle premierevises på Frihedsmuseet og desuden have en funktion i forhold til museer i den danske provins, der ønskede at markere 50-årsdagen for OKTOBER 1943. Men den var først og fremmest tænkt som henvendende sig til publikum i udlandet. Vi syntes ikke, at der var brug for to forskellige fortællinger til de to forskellige målgrupper, for nok ved danskerne en del om besættelsestiden, men jødernes redning indgår ikke med samme vægt i den kollektive erindring endsige mindekulturen som de alment-politiske og militære aspekter af periodens historie, så også i Danmark måtte behovet for basal oplysning bedømmes som stort.

I det oprindelige projektudkast indgik versioner på ni forskellige sprog, men der kunne ikke rejses de fornødne midler, så vi endte med at producere ti sæt af udstillingsplancherne på dansk, 20 på tysk og 30 på engelsk. Disse finansieredes ved en bevilling fra Statsministeriets 29. august-udvalg, et tilskud fra Frihedsmuseets Venners Fond og mindre bidrag fra private. Siden (1995) kom der takket være sejt

benarbejde af den danske lektor i Lyon en fransk udgave til, som blev trykt i 10 eksemplarer, finansieret af bystyret i Lyon gennem et af de førende franske »frihedsmuseer«, Centre d'Histoire de la Résistance et de la Déportation. Og i 1996 efterfulgtes denne af en spansksproget udgave, der tryktes i hele 25 eksemplarer med støtte fra Kulturministeriet med henblik på at indgå i et dansk kulturfremstød i Latinamerika. Der udarbejdedes desuden nogle mindre, matchende plakater med resuméer af de enkelte plancher på nederlandsk og portugisisk til brug ved udstillingens visning i Holland og Brasilien. Og det danske kulturinstitut i Gdansk lod hele teksten oversætte til polsk og mangfoldiggøre som et hefte til at tage med rundt i hånden, når man besøgte udstillingen, der i Polen vistes på engelsk.

For et lille museum gjaldt det om at finde en distributionsform, der krævede så lidt administration og praktisk arbejde som muligt. Konceptet gik derfor ud på, at udstillingerne skulle *foræres* til de interesserede institutioner, således at disse alene skulle dække fremsendelsesomkostningerne (og de latinamerikanske interessenter ikke engang dem, takket være en sponsoraftale med luftfartsselskabet Varig vedrørende fragten). Vi valgte at se bort fra risikoen for, at noget, der gives uden modydelse, kan blive opfattet som værdiløst af modtageren, og håbe på, at de institutioner, der sagde ja til at modtage gaven, efter endt brug ville give den videre til andre eller selv sætte udstillingen i cirkulation. Faktisk blev udstillingen til vandreudstilling en række forskellige steder, uden at Frihedsmuseet overhovedet blev belastet med koordinations- og videresendelsesopgaver.

Det, at udstillingsplancherne blev foræret væk, indebar naturligvis for Frihedsmuseet et tab af kontrol over udstillingernes brug. Beslutninger om, hvilke rum og hvilken større kontekst udstillingen skulle vises i, hvordan ophængningen skulle være, og hvilke supplerende materialer eller ledsageprogrammer der skulle indgå, samt hvordan informations- og markedsføringsarbejdet skulle foregå, kom til at påhvile de arrangerende institutioner alene og lå – bortset fra vore velmente ord og ideer i den ledsagende ophængningsvejledning – uden for det danske museums indflydelse. Vi besluttede os til at stole på, at det alvorlige emne og udstillingsplanchernes markante æstetik ville virke forpligtende og inspirere til seriøsitet.

Om den kalkule faktisk holdt stik, er umuligt at fastslå. Noget tilfælde af misbrug eller skandale er ikke kommet os for øre. Vi har kendskab til steder, hvor man gjorde særdeles meget ud af præsentationen, men også til enkelte steder, hvor man f.eks. tog plancher ud af helheden, fordi man havde undervurderet udstillingens pladsbehov, og et sted, hvor man resolut skar alle plancheoverskrifter væk for at få plancherne til at passe til de udstillingsmoduler, man havde ved hånden. Imidlertid fungerede tilbagemeldingsmekanismen ret tilfældigt. Vi fik ikke mange af de udførlige tilbagemeldingsskemaer, der sendtes ud sammen med udstillingerne, tilbage i udfyldt stand, og det var også begrænset, hvad man medsendte af lokalt produceret materiale, presseklip og fotografisk dokumentation, selvom vor interesse i dette materiale var specificeret i skemaet. Af den grund kan antallet af besøgende heller ikke opgøres nøjagtigt. Det må ud fra et forsigtigt skøn baseret på antallet af udstillingssteder og vort kendskab til disse anslås at have passeret de 350.000.

Vi startede med den forhåbning, at et i sin kerne positivt og livsbekræftende emne som jødernes redning, en af de få stjernestunder i Danmarks blakkede, pragmatiske eller – om man vil – opportunistiske holdning under besættelsen, ville det være let at rejse penge til at formidle, men det håb blev gjort grundigt til skamme. OKTOBER 1943 indgår ikke i den nationale mindekultur på samme måde som 9. APRIL og 5. MAJ. Jødernes redning er ikke en del af den kollektive erindring, men faktisk belagt med et underligt skamfuldt tabu. Det er den rygmarvsagtige skepsis over for store, romantiske fortællinger hos danskerne, der gør sig gældende. Danske helte af i dag dyrker persille i baghaven og holder sig trygt fra det sortladne hav. Der er også – trods al sekularisering – en protestantisk trang til at bryste sig af sine synder og lade velgerningerne forblive ufortalt. Plus måske et ubehag, som man forsøger at fortrænge, imod det, at der var nogen

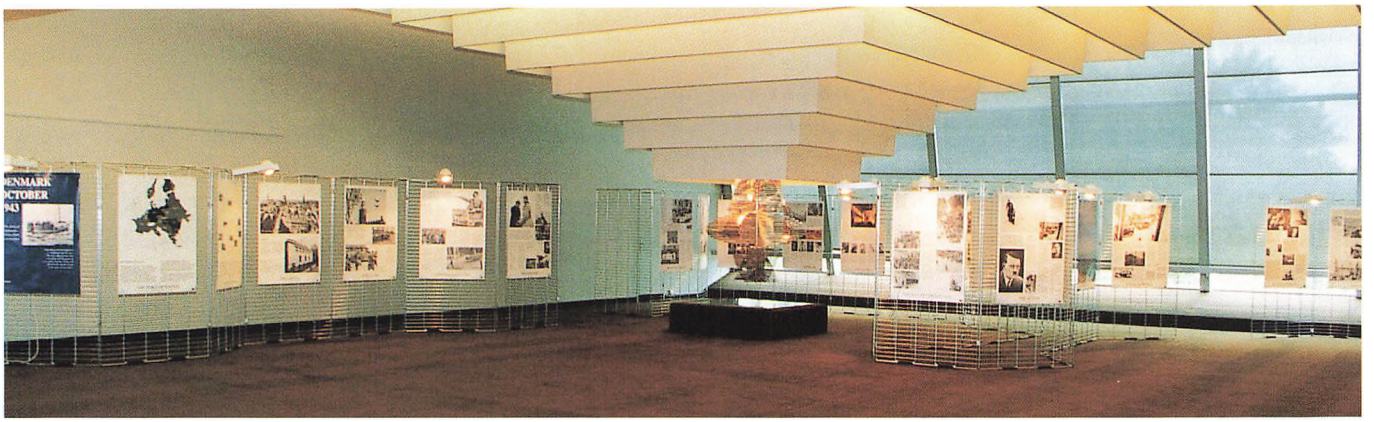

Fig. 8. Der blev fremstillet 30 engelsksprogede sæt af udstillingen. Her vises et af dem hos Europarådet i Strasbourg.

Thirty English-language sets of the exhibition were produced. This shows one of them at the European Council in Strasbourg.

at redde, dvs. en gruppe mennesker i samfundets midte, som i deres identitet var og ønskede at forblive anderledes og ikke gå i ét med det homogene »folk«, danskerne generelt så sig som.

Trods ihærdige overtalelsesforsøg lykkedes det kun at få en meget lille del af udstillingsbudgettet dækket ind fra private, og hovedparten heraf kom endda fra udenlandske givere. Udenrigsministeriet gik derimod positivt ind i sagen og producerede en 24-siders brochure om OKTOBER 1943 i et layout, der passede smukt til udstillingen. Den blev udgivet i ministeriets brochureserie på engelsk, tysk, fransk, spansk og portugisisk i store oplag og givet dels til presse og Danmarks-interesserede via repræsentationerne ude i verden, dels til de institutioner, der viste udstillingen, som en støtte til markedsføringen af denne. Brochuren kom til at kompensere for manglen på et egentligt udstillingskatalog.

»En opklæbet bog,« sagde enkelte garvede museumsfolk, da de så udstillingen, for den *fortæller* en historie og rummer vitterlig meget læsestof. Fra almindelige brugere har vi sjældent hørt tilsvarende kritik, men Frihedsmuseets vagter fortalte, at det nu og da er sket, at en besøgende kom og bad om en stol for at kunne sidde ned og læse, og det samme har vi hørt fra udstillingssteder i udlandet. Vi var klar over problemet, men valgte at gå længere end normalt m.h.t. tekstomfang. Mange, som besøger denne udstilling, har sat en del ind på at komme til at se den, er kørt - måske endda langt - efter den af egen fri vilje. De skal ikke gå hjem med en fornemmelse af, at det var tyndt, bare fordi det var fladt og hang på væggen, men langt hellere med oplevelsen af, at de virkelig fik noget at vide, og at de kunne have fået endnu mere ud af det, hvis de havde orket. Det indgik i konceptet, at det var i orden at stille krav til udstillingsgæsten, at der skulle leveres substantiel oplysning. Det har vi ikke hørt kritik af.

Siden udstillingen premiereåbnedes på Frihedsmuseet i København den 29. august 1993 kl. 10 og en time senere på museet i koncentrationslejren Sachsenhausen ved Berlin, har den været vist i 26 lande. Ud over de mere end 100 steder, som Frihedsmuseet har pålidelige oplysninger om, har udstillingen været vist en række steder som led i lokalt arrangerede turnéer. Blandt udstillingsstederne er nogle af de førende institutioner inden for Holocaust-oplysning med Yad Vashem (Jerusalem) i spidsen samt koncentrationslejrmuseer i Tyskland, Polen og Den tjekkiske Republik (Theresienstadt). Udstillingen har været vist i de fleste nord- og centraleuropæiske lande, derimod ikke i Sydeuropa, bortset fra Frankrig, hvor Lyon-museet har bragt den ud til en hel række byer. Ud over Frankrig er USA, Tyskland, Polen og Brasilien de »store« lande, hvad antallet af udstillingssteder angår. Universiteter, rådhuse, biblioteker, jødiske templer og kristne kirker er blandt udstillingsstederne ligesom en række kulturhistoriske museer og kunstmuseer. Skal man pege på de mest spektakulære arrangementer, må det være visningen i UNESCOs hovedkvarter i Paris (i forbindelse med en international menneskerettighedskonference), Europarådet i Strasbourg, det litauiske parlament i Vilnius og på pladsen foran det schweiziske forbundsparlament i Bern. Lad mig også

nævne The Academy of Motion Picture Arts & Sciences (Samuel Goldwyn Theater) i Beverly Hills, Californien, hvor udstillingen blev vist i foråret 1998 i forbindelse med forpremieren på Disney-spillefilmen »Miracle at Midnight« om oktober '43.

Den måske fornemste lancering stod aktivgruppen bag det jødiske museum i Rio de Janeiro for, idet de fik udstillingen sat op i Museu Nacional de Belas Artes og supplerede med en hel række foredrags- og diskussionsarrangementer, bl.a. om etnisk demokrati og civilcourage. Den største skuffelse: at det ikke før flere år efter udstillingens premiere lykkedes at få den vist i Sverige, og da kun i beskedne rammer i Stockholms jødiske menighed. I Sydsverige, hvor flere svenske kolleger gjorde en stor indsats lokalt, lykkedes det ikke at interessere museerne for den. Og faktisk har responsen i Danmark trods god presse heller ikke været overvældende. Så efter 1994 har udstillingen ikke været vist offentligt i sit hjemland.

OKTOBER'43 udstillingen lever fortsat i udlandet og cirkulerer nu på sjette år. I skrivende stund (febr. 1999) vises den på University of California i Berkeley (San Francisco) samt på Auguste-Viktoria-Gymnasiet i Flensburg, og senere skal den til University of Oregon (Eugene) og University of Washington (Seattle), samt formentlig både til Texas, USA's østkyst og flere nye steder i Latinamerika. Det er således ikke forkert at betragte den som en ganske solid lille succes for Frihedsmuseet. Det er sikkert den enestående begivenhed, der står i fortællingens centrum, som sammen med udførelsen, det handy design og det, at en ganske præsentabel udstilling kan gennemføres på et beskedent budget, har bragt den til steder, hvor der aldrig har været oplyst om dansk kultur eller historie før, eller sjældent bliver det. Den samme fortælling har fungeret i »de lande, vi plejer at sammenligne os med«, i Nord- og Sydamerika såvel som i en række postkommunistiske samfund, dvs. i vidt forskellige sammenhænge – men nærmere hvordan var der desværre ikke ressourcer til at undersøge. Det kan dog fastslås, at udstillingen ud over den forståelige jødiske interesse har fået et stort publikum af ikke-jøder i tale. Det er ikke sket ved at fortælle en endimensional, endsige helteepisk historie, og bestemt heller ikke et pegefingerpræget lærestykke. Tværtimod er fortællingen kompleks, man kunne næsten sige dialektisk, og viger ikke tilbage for at fortælle om de uskønne sider ved redningsaktionen og besættelsestidshistorien generelt. Den afholder sig fra påtrængende paralleliseringer til dagens situation og overlader konklusionerne - m.h.t. de etiske og socialpsykologiske aspekter såvel som aktuel politik - til brugerne.

Mødet mellem dens nøgterne, hvis ikke skeptiske analyse og publikums forestillinger om danskernes høje og renfærdige moral er nok en af de helt store oplevelser, vi, der skabte den, har haft i sammenhæng med denne udstilling. Måske er det netop i det møde, forbindelsen skabes mellem Danmark anno 1943 og overordentligt forskellige samfund i dag.

Udstillingen har været vist i følgende lande:

Israel, Australien, USA, Canada, Brasilien, Mexico, Nicaragua, Costa Rica, Venezuela, Bolivia, Chile, Tyskland, Frankrig, Storbritannien, Holland, Østrig, Schweiz, Den tjekkiske Republik, Ungarn, Polen, Letland, Litauen, Norge, Sverige, Island, Danmark.

LITTERATUR

Udstillingens tekst- og billedmateriale er publiceret i: Stræde, Therkel: *En mur af mennesker. Danmark i oktober 1943: Jødernes redning fra udslettelsen*, København 1993 (med forord af daværende rigsantikvar Olaf Olsen). Tysk udgave: *Die Menschenmauer*, København 1997 (med forord af den forhenværende tyske præsident, Richard von Weizsäcker).

SUMMARY

The Museum of Danish Resistance

– five years with the exhibition about October 1943

In recent years the Holocaust - that is, the genocide committed against the Jews of Europe - has gained increasing importance as an ethical and cultural focus. The number of books is huge, and they are far from being bought only by Jews. School systems in one country after another are including the Holocaust in their obligatory syllabuses. Memorial groves, learning centres and museums are mushrooming.

Perhaps we have reached a phase of interest in the exceptions: the rescue actions and the few people who showed moral courage; the search for stories that provide a basis for hope.

Before the fiftieth anniversary of the rescue of the Danish Jews in October 1943, the Museum of Danish Resistance 1940-45 decided to mark the event with a large international poster exhibition. With the historian Therkel Stræde taking the initiative, 36 large display posters (format 86x120 cms) were produced, explaining and documenting in text and pictures the rescue action and its background. The posters were printed in ten editions with Danish text, 20 with a German, and 30 with an English text. Later series with French and Spanish texts were printed.

The concept was based on simplicity. The exhibition was to be easy to transport and set up and cheap to obtain, so that even small exhibition venues could join in. With funding from both private sources and the Danish state, it was possible to offer the exhibitions without the exhibitors paying more than the dispatch costs.

The posters, which were kept in a sober "Scandinavian" design, have a lot of text and provide scope for study. They give an account of Nazism, Jewish history and culture in Denmark, the Occupation and the Resistance, the European Holocaust and the rescue action in Denmark; but they also tell the story of those who were deported to the concentration camp Theresienstadt. During the search for documents and pictures for the illustrations the arrangers once again realized how careful one must be about uncritically accepting the captions one finds in the archives.

So far the exhibition has been shown in 26 countries. As a rule the institutions have passed on their set of posters to others, so that we have lost sight of them. But we assume that the exhibition has been seen by over 350,000 people. To our great delight, it appears that the same way of telling the story has been able to function in widely different cultures. This is perhaps because it is both sceptical and complex, and at the same time refrains from drawing insistent parallels with the situation today.

Da italienerne kom til Viborg

Om aftrækning af vægmalerier i Danmark

Af ISABELLE BRAJER

Behovet for at foretage aftræk af vægmalerier dukker jævnligt op i konserveringsopgaver udført af Nationalmuseets Bevaringsafdeling. Der kan være tale om kalkmalerier i middelalderlige kirker, der er stærkt beskadigede af f.eks. fugt og salt, eller udsmykninger som skal trækkes af for at behandle et underliggende ældre maleri. Som hovedregel forsøges altid at gennemføre behandlingen *in situ*, dvs. på stedet, men i de tilfælde, hvor dette ikke er muligt, må man ty til den mere drastiske og risikofyldte metode at fjerne maleriet fra dets oprindelige plads på væggen for at redde det. Denne artikel vil give et kort historisk rids af teknikkens indførelse og udvikling i Danmark. En milepæl i vægmaleriaftrækningens historie indtraf i Viborg.

I maj måned 1998 afsluttedes det langvarige restaureringsarbejde af Joakim Skovgaards freskomalerier i Viborg Domkirke. Arbejdet var påbegyndt i januar 1996 og omfattede restaureringen af tre beskadigede områder af Skovgaards monumentale freskoudsmykning. Alle tre billedfelter har tidligere været skadet og undergået en restaurering, hvor de blev aftrukket og genopsat i 40'erne og 60'erne. Arbejdet dengang blev udført af en kunstmaler og ikke af en konservator med erfaring og færdigheder i behandlingen af vægmalerier. Desværre blev der derved anvendt forkerte materialer i restaureringsarbejdet. Dette var skyld i de behandlede partiers fremskyndede dårlige tilstand, som har gjort endnu en behandling påkrævet.

På trods af Viborg Domkirkes relativt unge alder har der siden dens opførelse været mange problemer, som flere gange har krævet et indsats fra restauratorer, konservatorer og arkitekter. Den nuværende bygning er kun lidt over hundrede år gammel. Den er et produkt af en næsten total renovering af den oprindelige romanske kirke, som blev opført i 1100-tallet. Efter en voldsom brand i 1726 blev den gamle kirke aldrig repareret ordentligt, og da hvælvingerne slog revner og truede med at styrte ned, måtte den i 1862 lukkes for offentligheden. I årene fra 1863 til 1876 blev vægge og hvælvinger stykke for stykke taget ned, og en ny bygning blev opført på de gamle fundamenter. Ydermurene blev bygget af store granitkvadre. De oprindelige, fint tilhugne kvadre genanvendtes i den udstrækning, det var muligt, men måtte tillige suppleres med nytilhugne granitsten. Kirkens indre blev også dækket med granitkvadre bortset fra de områder, hvor der skulle placeres vægmalerier. Her efterlod man de nøgne røde teglsten fra murens kerne udækkede. Ved domkirkens genrejsning anvendte man desuden et nyt bygningsmateriale til murværket, nemlig cementmørtel.

Cement har den fordel frem for de traditionelt anvendte kalkmørtler, at den ikke kræver luft for at hærde. Det tykke murværk kunne derfor bygges op hurtigt, også i fugtigt og lidt koldere vejr, men der er også ulemper ved cementmaterialet. Kirkens mure, opført af granit, tegl og cement, blev temmelig stive. Efter opførelsen af en sådan monumental bygning sætter væggene sig ofte lidt, og der opstår små bevægelser, som det er vanskeligt for de stive materialer at optage. Fine revner dannes derfor i fugerne, hvorigennem regnvand kan sive ind i murkernen. En anden ulempe ved brugen af cement er, at den indeholder mange vandopløselige salte. Disse opløses af det indsivende regnvand under dets vandring ind mod den tørre luft i kirkens indre. Når saltopløsningen når væggens inderside, hvor luftens fugtighed er lavere, udkrystalliserer saltene sig fra opløsningen. Overgangen fra væske til krystaller

Roberto Fortuna

Fig. 1. Joakim Skovgaards freskomaleri i Viborg Domkirke. Scenen *Den Store Nadver* blev genskabt af maleren i 1913, efter at den italienske restaurator Franco Steffanoni havde aftrukket det oprindelige maleri (fig. 11).

Joakim Skovgaard's fresco painting in Viborg Cathedral. The scene *Invitation to the Great Banquet* was recreated by the painter in 1913 after the Italian restorer, Franco Steffanoni, detached the original version (fig. 11).

medfører en stor volumenudvidelse, der forårsager, at teglsten pulveriseres, pudslaget forvitrer, eller malelaget skubbes af. I nogle tilfælde krystalliserer salte sig på vægoverfladen og bliver synlige som hvide skjolder.

Da man opførte domkirken, var man formentlig ikke klar over cementens dårlige egenskaber. Imidlertid vidste man godt, at en nybygning burde være ordentligt tør, før den kunne dekoreres med vægmalerier. For at pryde interiøret i venteperioden udførte maleren F. C. Lund nogle foreløbige kalkmalerier. I apsiden malede han en stor tronende Kristusfigur, en efterligning af de romanske malerier i Skibby Kirke i Horns Herred, og i korsskæringen malede han de 12 apostle. Disse malerier blev meget hurtigt ødelagt af salte og var i løbet af få år fuldstændig forfaldne. I 1889 syn-

tes murværket imidlertid at havde opnået den fornødne tørhed, og man mente, at det var forsvarligt at påbegynde den endelige vægdekoration. Dog var de politiske forhold på dette tidspunkt besværlige og har muligvis været medvirkende til, at Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet lod seks år forløbe, før man i 1895 formåede at få Joakim Skovgaard til at udarbejde en skitse til domkirkens fuldstændige dekoration. På det tidspunkt havde murværket stået i omtrent tyve år. Man troede, at hvis blot væggenes oprindelige fugtighed forsvandt, var alle risici ved at udføre vægmalerier overvundet. Imidlertid var bygningsmaterialet i høj grad stadig inficeret af salte, og blot en lille tilførsel af vand eller svingninger i luftfugtigheden var nok til at sætte en ødelæggelsesproces i gang. Saltproblemerne lurede som en tikkende bombe i murværket, da Joakim Skovgaard ankom for at udføre interiørets udsmykning.

Joakim Skovgaard begyndte i maj måned 1899 at male prøvefelter i forskellige teknikker, men det egentlige dekorationsarbejde påbegyndtes først juni 1901 i kirkens søndre korsarm. I august fuldførtes de første to malerier på væggene: *Den Store Nadver* på vestvæggen, og den øverste scene på sydvæggen, *Jesu Fristelse*. Kun få uger efter deres udførelse blev begge malerier stærkt angrebet af salte. Saltudblomstringerne var værst på sydvæggen, og scenen *Jesu Fristelse* måtte hugges ned. På vestvæggen forekom saltskaderne at være mindre alvorlige. Billedets venstre side var angrebet, og et hvidt saltlag slørede både bruden og brudgommen. Skovgaard behandlede derefter de resterende væg- og hvælvoverflader med asfalt før påførelsen af malepudsen. Hensigten var at danne en fugtbarriere, der skulle forhindre saltenes vandring gennem malepudsen. Over de næste fem år fortsatte arbejdet på de andre vægge og hvælv efter denne metode. Om vinteren forberedtes kartoner til næste sæsons arbejde, og mellem maj og oktober arbejdedes der i kirken. I 1906 stod udsmykningen færdig.

Roberto Fortuna

Fig. 2. Aftræk af Salome fra Joakim Skovgaards prøvefelt udført i 1899 i Viborg Domkirkes søndre sideskib. Fragmentet blev aftrukket i begyndelsen af 1900-tallet, men blev først spændt op på en ramme efter den italienske metode ca. 20 år senere. Statens Museum for Kunst.

The transferred figure of Salome from Joakim Skovgaard's trial painting executed in 1899 in the lateral south nave in the Cathedral in Viborg. The fragment was detached in the beginning of the 20th century, but was first mounted on a frame according to the Italian method ca. 20 years later.

Men med tiden kom der flere og flere saltudfældninger på det første billede, *Den Store Nadver*. Efterhånden blev det så ødelagt af salte, at scenen skilte sig alvorligt ud fra resten af udsmykningen. Dette skabte stor utilfredshed hos kunstneren, og han besluttede i 1912 at gøre noget ved maleriet. Det var dengang ikke ualmindeligt for kunstnere at udføre restaureringer af deres egne malerier, især ikke hvis skader opstod, kort tid efter at det oprindelige arbejde var udført. Indtil midten af vort århundrede arbejdede mange kunstnere også som restauratorer. Årsagen hertil var, at restaureringen af malerier dengang var baseret på og overvejende rettet mod æstetiske udbedringer, dvs. overmalinger og rekonstruktioner. Nogle kunstnere havde dog også kendskab til mere tekniske behandlingsmetoder. Da f.eks. et freskomaleri udført af Giovanni Battista Tiepolo på nordvæggen i Colleoni kapellet i Bergamo i Italien blev ødelagt af salte få år efter dets udførelse, påtog maleren sig opgaven selv at restaurere maleriet i 1761. Tiepolo syntes, at det var meningsløst at bevare freskomaleriet på væggen, hvor saltene kunne angribe det igen. Han trak det derfor af murværket og overførte det på lærred.

Også Skovgaard havde et i hvert tilfælde teoretisk kendskab til aftrækning af vægmalerier, men han selv havde ingen erfaring med denne teknik. Han kan have set aftrækningen af et mindre fragment fra prøvefeltet i Viborg

Domkirkes sideskib, som blev udført af en af hans assistenter (fig. 2). Figuren af den dansende Salome kunne sagtens lade sig trække af, men ingen vidste, hvordan man skulle behandle maleriet, efter at det blev fjernet fra væggen; det blev først gjort færdig ca. 20 år senere. Skovgaard var sandsynligvis i tvivl om, hvorvidt han kunne klare en aftrækning på et større område. Han var også klar over, hvor besværligt et problem han stod over for, hvis maleriet af *Den Store Nadver* skulle behandles in situ. En saltinficeret væg blev dengang som endnu i dag anset for at være meget vanskelig at sætte i stand. I stedet for at udbedre de beskadigede partier havde Skovgaard derfor bestemt sig for at nedhugge hele scenen og efter en asfaltbehandling af væggen genskabe den. Men en af hans assistenter, kunstmaleren Viggo Madsen, overtalte ham til at vente, mens det blev undersøgt, om ikke maleriet alligevel kunne reddes ved en aftrækning. Viggo Madsen havde været i Kaiser Friedrichs Museum i Berlin, hvor han i Tiepolosalen havde set nogle store freskomalerier, som var blevet trukket af vægge og lofter i Italien og flyttet til Tyskland. Han var overbevist om, at Skovgaards maleri også kunne aftrækkes, hvorefter Skovgaard kunne male et magen til på den oprindelige vægplads.

Skovgaard fik altså efterhånden uddybet sit kendskab til aftrækningsteknikkerne gennem sine assistenter. Selv var han tæt på at blive direkte involveret i en aftrækning, da han efter afslutningen af freskoudsmykningen i Viborg i 1906 blev inviteret til at deltage i projektet om genskabelsen af den stærkt forfaldne Sonnes Frise på facaden af Thorvaldsens Museum i København, hvor to billedfelter på sydsiden af museet i 1907 blev udsavet for at danne plads til to nye prøvefelter udført samme år af Skovgaard. Metoden medførte meget store indhugninger i murværket omkring de felter, der skulle udsaves, for at få plads til føringen af saven. Skæringen skete i skalmurens dybde, og som resultat deraf blev det dekorerede pudslag fjernet sammen med de underliggende mursten. En stærk trækasse blev bygget omkring hvert felt for at holde sammen på murværket, mens det blev løftet af væggen.

Denne måde at flytte vægmalerier på var kendt allerede i antikken. Vitruvius nævner i sin De Architectura flytningen af hele vægmaleridekorerede mure i Lacedaemon. Metoden kaldes *stacco a massello* (*stacco*: løsrivelse; *massello*: lille metalblok) og udføres ved at fjerne motivet sammen med hele den underliggende bærende konstruktion. Aftrækkenes enorme vægt satte naturlige begrænsninger for størrelsen af vægmalerier, der kunne reddes på denne måde. En veludført *stacco a massello* var også afhængig af murværkets og malepudsens tilstand. Den romerske historiker Plinius den Ældre nævner i sin bog Historia Naturalis et tilfælde, hvor kejser Caligulas ordre om at flytte vægmalerier fra templet i Lanuvio ikke kunne udføres på grund af pudslagets dårlige tilstand.

Efterhånden lærte man at fjerne lidt mindre af den underliggende konstruktion sammen med maleriet for at nedsætte vægten af aftrækket. Men jo tyndere aftrækket blev, jo større var risikoen for, at det knækkede under afskæringsprocessen og flytningen. For at undgå den slags ulykker begyndte man at påføre maleriets overflade en såkaldt forsidesikring, der skulle støtte og holde sammen på maleriet under det efterfølgende arbejde. Forsidesikringen gjorde det også muligt i tilfælde, hvor det bærende murværk og pudslag var revnet, at stabilisere overfladen, mens man hugged ind i underlagene. Forsidesikringen bestod af mange lag lærred, der blev limet direkte på malelaget med animalsk lim (hudlim). Et kraftigt støttepanel lavet af træ monteredes herefter på forsiden af det beskyttede maleri, og gips blev hældt ind bag panelet for at udfylde hulrummet mellem forsidesikring og støttepanel. Derefter kunne man hugge ind bag maleriet og løsne det. Tykkelsen af det murværk, der skulle fjernes sammen med maleriet, blev bestemt på forhånd ved at drive lange søm gennem maleriets forside (formentlig i de beskadigede områder), før lærredet blev limet på. Sømmenes længde angav aftrækkets tykkelse, idet man bag maleriet under udhugningen fulgte sømmenes spidser for således at kunne holde et ensartet niveau. Når det ønskede parti var hugget fri, blev aftræk med støttepanel tippet over på en vogn til videre transport. Til sidst, når maleriet var blevet anbragt på sin

nye plads, afmonteredes støttepanelet med gipsindstøbningen, og forsidesikringen blev fjernet med vand.

Stacco a massello var den eneste kendte aftrækningsmetode helt op i 1700-tallet, og en række freskomalerier af betydelige kunstnere som Domenico Ghirlandaio, Sandro Boticelli og Piero della Francesca blev reddet med denne metode. Men gradvist begyndte man at eksperimentere med andre aftrækningsmetoder, som kunne lette processen. De første mange forsøg på at fjerne malerier med kun den umiddelbart underliggende malepuds (*stacco* metoden) lykkedes ikke, men i 1725 udførtes endelig en vellykket *stacco* i Napoli. En kraftig forsidesikring var nødvendig for at holde maleriet intakt, mens der forsigtigt bankedes på forsiden for at få malepudsen til at løsne sig fra murværket. Gips blev ofte hældt på bagsiden for at forstærke aftrækket, og der byggedes kraftige rammer omkring det for at holde det sammen. Et aftræk udført med *stacco* metoden var stadigvæk ikke så nemt at flytte, om end det ikke var nær så tungt som en *stacco a massello.*

På omtrent samme tid udviklede den italienske restaurator Antonio Contri fra Ferrara en metode, hvorved kun selve malelaget trækkes af. Metoden kaldes *strappo* efter det italienske ord *strappare*: at rive. Som ved de øvrige aftrækningsmetoder var første trin i *strappo* teknikken at pålime en beskyttende forsidesikring. Denne behøvede dog ikke være så kraftig som ved *stacco a massello* eller *stacco* metoderne, fordi den kun skulle fungere som støttelag for et millimetertyndt malelag. Når forsidesikringen, som ofte bestod af to lag lærred limet på med hudlim, var blevet tør, blev der trukket forsigtigt i et hjørne for at være sikker på, at malelaget skilte sig fra pudsen i det rigtige niveau og fulgte med forsidesikringen. Hvis malelagets vedhæftning til forsidesikringen var stærk nok, kunne man fortsætte med aftrækningen og rive hele malelaget af og rulle det op. Malelaget kunne derpå overføres på lærred og spændes op på en blændramme, ligesom man gjorde med oliemalerier. Med ét slag forsvandt alle problemer med at flytte rundt på tunge klodser; med denne udvikling kunne vægmalerier virkelig blive flytbare.

Contris metode, der blev udråbt som en sensation, beskyttede han som en faglig hemmelighed. Desværre døde han meget pludseligt uden at dele sin hemmelighed med sine sønner, men alligevel var metoden blevet forstået af kunstnere, restauratorer og endog amatører, dog ikke altid med gode resultater. I 1809 fik en vis Madame Barret i Firenze lov til offentligt at demonstrere sine kundskaber vedrørende aftrækning med *strappo* metoden. Aftrækningen lykkedes, men maleriet krakelerede, og malelaget afskallede og faldt af kort tid efter demonstrationen. Hendes gentagne fremvisninger blændede publikum, der kun var vidne til selve aftrækningsprocessen, men ikke så maleriernes efterfølgende dårlige tilstand. Madame Barrets og andres handlinger begyndte at give vægmaleriaftrækning et dårligt ry.

Ironisk nok var det en anden amatør, Grev Secco Suardo fra Bergamo (1798-1873), der satte en afgørende stopper for disse dilettantiske opvisninger. I hans håndbog om restaureringsteknikker offentliggjordes i 1866 bl.a. en detaljeret opskrift på udførelse af *strappo* metoden. Således blev al mystikken omkring denne teknik fjernet. Bogen, som blev udsolgt i løbet af et par måneder, var medvirkende til, at aftrækning med *strappo* teknik og efterfølgende overføring på lærred blev den mest anvendte metode gennem 1800-tallet og helt op til midten af vort århundrede.

Som så mange andre teknikker inden for kunstens verden udvikledes aftrækningen af vægmalerier altså først i Italien og spredte sig herfra til det øvrige Europa. Denne viden var dog lidt længe om at nå til Danmark. Begrebet vægmalerirestaurering eksisterede i slutningen af 1800-tallet kun i et meget begrænset omfang. Den første aftrækning af en vægdekoration udførtes i 1864 med *stacco a massello* metoden. En del af Sonnes Frise på Thorvaldsens Museums facade, som viste Bertel Thorvaldsens portræt, blev savet ud af et prøvefelt for at give plads til den endelige udgave af scenen *Thorvaldsens Modtagelse*. Aftrækket måler ca. 64 × 60 cm og kan i dag ses i museets kælder (fig. 3). Aftrækkets revnede tilstand tyder på, at aftrækningen muligvis foregik uden forsidesikring. Omkring 50 år senere, i 1907, udførtes de

to førnævnte afsavninger på Thorvaldsens Museums facade, igen med *stacco a massello* metoden, for at give plads til Joakim Skovgaards prøverekonstruktioner af Sonnes Frise.

Om man havde kendskab til italienske metoder, da de første danske aftrækninger blev udført, ved vi ikke i dag. Men at det ikke var så svært selv for ikke-fagfolk at opfinde en aftrækningsmetode, blev dokumenteret i en artikel i *Bladet København* fra den 5. februar 1907 med titlen »En genial Idé – Gamle Vægmaleriers Frelse«. I den kunne man læse om en vis tømrermester Chr. Fuhr, som havde købt den afdøde kunstmaler Heinrich Hansens villa på Vodroffsvej i København. Heinrich Hansen havde udsmykket væggen i sin dagligstue med et meget stort vægmaleri efter et pompejansk motiv. I spisestuen delte han væggene op i små og store felter, hvori han malede forskellige billeder med gastronomiske motiver. Chr. Fuhr havde planer om at rive bygningen ned, men var klar over, at vægmalerierne var bevaringsværdige, og derfor søgte han råd hos kunstkonservatorerne. Han fik at vide, at det eneste, han kunne gøre, var at lade malerierne fotografere eller kopiere. Eventuelt kunne han bevare en enkelt særlig værdifuld væg og bygge det nye hus op omkring den. Da han ikke var tilfreds med disse muligheder, besluttede han på egen hånd at trække malerierne af. Arbejdsgangen er beskrevet på følgende måde:

»Billederne overklistres først med tyndt Silkepapir i hele deres Udstrækning, derefter med to Lag Pap, først et tyndere og derpaa et tykkere og stivere; ovenpaa lægges saa en tommetyk Flade Compoboard, en sammenpresset Træmasse, hvis Styrke og Stivhed yderligere forhøjes gennem Trærammer, og – Billedet er færdig til ›Nedtagning‹. Denne foregaar paa den Maade, at der i Murværket ovenover Billedet hugges ind bag dette, hvor der derefter anbringes en særlig konstrueret Mursav, der langsomt og med den yderste Forsigtighed føres ned, saa Murforkalkningen med Billedet skæres af Muren i en Tykkelse af 1/3 Tomme [ca. 8 mm], stadig altsaa hængende fast paa Trærammen med Compoboardmassen. Hele den saaledes frigjorte Blokke lægges derefter fladt med Billederyggen opad, og Kalkpudset bag denne børstes af med Staal- og senere med almindelige Haarbørster. Det klistres da til med Lærred, omsættes med en bagvendt Maleriramme, hvis Mellemrum udfyldes med en Gibsmasse, der giver Billedet den fornødne Styrke og Stivhed uden samtidig at gøre det for tungt. Naar derefter Compoboard, Pap og Silkepapir ved Opløsning med almindeligt lunkent Vand fjærnes fra Forsiden af Billedet, vil dette saaledes komme til at sidde fuldstændig frit paa Lærred og Ramme som et almindeligt Maleri og kunne transporteres, forsendes og indsættes, hvor det skal være, i nye Mure, uden at dets Ydre, saaledes som det foreligger fra Skaberens Haand, har lidt den mindste Overlast, og derigennem bevares for Efterverdenen.«

Roberto Fortuna

Fig. 3. Bertel Thorvaldsens portræt, et prøvefelt fra Sonnes Frise på Thorvaldsens Museum, er Danmarks første aftræk, udført i 1864. Thorvaldsens Museum.

The portrait of Bertel Thorvaldsen, a trial version from Sonnes Frieze on the facade of Thorvaldsens Museum in Copenhagen, is Denmark's first transfer, executed in 1864.

Det interessante er, at en af sidegevinsterne ved den ædle handling at bevare et truet vægmaleri er, at billedet, som også understreget af Chr. Fuhr, frigøres fra væggen netop med henblik på at flytte eller transportere det. Dette blev meget synligt da *strappo* teknikken udvikledes, så store arealer med vægmalerier kunne trækkes af væggene og rulles op. Det blev relativt let at transportere omfattende dekorationer, der tidligere var bundet til de arkitektoniske omgivelser, de var skabt i. I anden halvdel af 1800-tallet forekom der i hele Europa en voldsom stigning i antallet af vægmaleriaf-

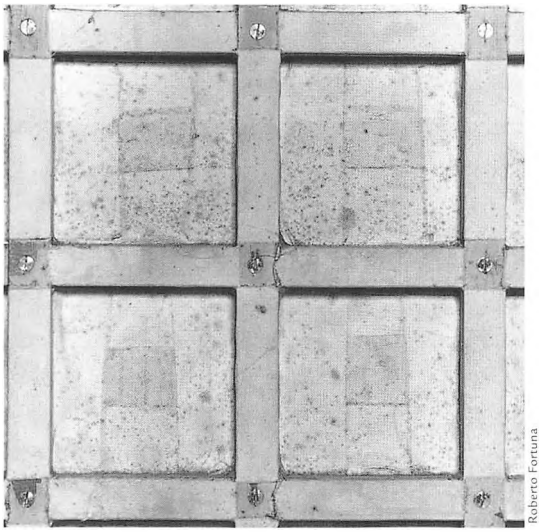

Roberto Fortuna

Fig. 4. Bagsiden af aftrækket (fig. 2) viser gitterkonstruktionen med lærredslapper, der blev limet både på bagsiden af aftrækket og til gitterværket. Statens Museum for Kunst.

The reverse side of the transfer (fig. 2) shows the latticed supporting construction where pieces of canvas were glued to the backside of the detached painting and to the latticework.

trækninger som et resultat af en voksende interesse for at samle på kunstværker. Seriøse kunstsamlere begyndte at inkludere aftrukne freskomalerier i deres samlinger. Kunsthandlere måtte alliere sig med restauratorer for at kunne opfylde bestillingerne. Hensigten med aftrækningerne af vægmalerier blev især efter 1880'erne, da barok- og rokokomalerier faldt i samlernes smag, primært at sælge billederne og ikke at redde dem fra ødelæggelse. Hele interiørudsmykninger fra paladser og villaer i Italien blev transporteret til andre lande og solgt. Velrenommerede museer begyndte også at opkøbe vægmaleriaftræk fra private samlere, eller de henvendte sig direkte til kunsthandlere. Det var netop sådan en samling af aftræk, Viggo Madsen havde set i Berlin. Synet af de store freskomalerier, aftrukket i ét stykke, inspirerede ham som nævnt til at foreslå Joakim Skovgaard, at hans maleri *Den Store Nadver* med sine ca. 50 m² også kunne aftrækkes i stedet for at hugges ned.

Kunstmuseet (det nuværende Statens Museum for Kunst) blev bedt om at bekoste et sådant projekt, mod at maleriet blev museets ejendom. Den italienske restaurator og daværende direktør for Vatikanets Malerisamling, Luigi Cavenaghi, blev kontaktet. Han anbefalede Franco Steffanoni fra Bergamo som specialist på området. Franco Steffanoni var medlem af Steffanonidynastiet, en familie, som fuldstændigt dominerede aftrækningsarbejder i Europa fra 1880 til 1923. Firmaet »*Steffanoni Giuseppe & Figli – Trasponitori di Pitture*« blev etableret af Giuseppe (1841-1902). Han arbejdede sammen med sine sønner, Fedele (1867-1921), Franco (1870-1942) og Attilio (1881-1947). Senere arbejdede også barnebarnet Franco II (1907-87), for familiens firma. Giuseppe lærte sit fag i Bergamo hos Antonio Zanchi, en restaurator, hvis arbejder i dag ikke betragtes som særlig veludførte.

Giuseppe Steffanonis evner overgik hans lærers. Han kunne trække store vægmalerier af i ét stykke, og denne færdighed videregav han til sine sønner. Firmaets succes var ikke kun bygget på familiens kyndige behandling af vægmalerierne, som de overførte på lærred, men også på deres dygtige tømrerhåndværk. De byggede kæmpe flytbare konstruktioner, der var i stand til at støtte monumentale malerier, uanset om de oprindeligt stammede fra lofter eller vægge. Konstruktionerne blev bygget af krydsende brædder. Når de aftrukne malerier var blevet spændt op på disse konstruktioner, støttede gitterværket malelaget overalt under maleriernes store arealflader. Små lærredslapper limet på bagsiden af aftrækkene blev fæstnet til gitterværket, og på denne måde kunne malerierne yderligere understøttes (fig. 4). Således lykkedes det at spænde store malerier op, uden at de blev slappe på midten – en metode som især var vigtig i udstillingen af aftrukne loftsmalerier.

Franco Steffanoni kom til Viborg i marts 1913 ledsaget af kun én italiensk assistent. De fik et stort stillads sat op foran vestvæggen i domkirkens søndre korsarm. Efter sigende låste de straks døren efter sig og vogtede strengt på, at ingen restaurator eller kunstmaler fik lov at kikke, når de arbejdede. De regnede dog ikke med kirkebetjenten Chr. B. Møller, der var en særdeles vågen mand. Han studerede Steffanonis arbejdsmetoder og noterede sine observationer ned, når han kom hjem. Den daværende residerende kapellan i Viborg Domkirke, Gustav Krohn, fortæller i sine erindringer, hvorledes kirkebetjenten »tog sit dummeste ansigt på og var derfor ganske uden mistanke hele tiden«. Krohn fortæller videre, at efter at italienerne havde forladt kirken, afprøvede Chr. B. Møller den nedskrevne opskrift. Han bad Joakim Skovgaards 18-årige søn Morten Christian om at male et selvpor-

træt i freskoteknik, og kort tid efter mødte kirkebetjenten op i kirken med maleriet overført på lærred, ganske som italienerne havde gjort med *Den Store Nadver*. Tilfreds med at opskriften var forståelig, gennemgik han proceduren med Joakim Skovgaard, som nedskrev fremgangsmåden og året efter videregav notaterne til sin elev på Kunstakademiets Freskoskole Elof Risebye.

Andre skriftlige kilder fra 1913-14 afslører imidlertid en anden historie om italienernes arbejde med Skovgaards freskomaleri. Det viser sig, at der faktisk var en observatør udsendt af Kunstmuseet til stede under Steffanonis arbejde. Dette kunne også forventes, idet det var Kunstmuseet, der betalte ham de 10.000 lire for at udføre arbejdet. En ret detaljeret beskrivelse af arbejdet findes i Kunstmuseets Aarskrift fra 1914:

»... De første 3 uger tilbragte [Steffanoni] i Viborg Domkirke, hvor han havde ladet et Stillads med mange Afsatser bygge op foran Den Store Nadver. Efter først at have mættet hele Fresken med almindeligt Snedkerlim, dækkede Restauratoren den med Stykker af tyndt porøst Lærred, ca. 1 Alen i Kvadrat, som han vred op i kogende Lim. Ovenpaa dette Lag blev der dernæst efter samme Fremgangsmaade klæbet et nyt Lag af et noget sværere Stof. Limen trængte netop saa langt ind i Fresken, at den bandt Farvelagets Tykkelse til Lærredet. Da Hr. Steffanoni i nogle Dage taalmodigt havde ventet paa, at Limen skulde blive fuldstændig tør, rullede han pludseligt, kun med Hjælp af sin Landsmand, i Løbet af en Times Tid hele Fresken ned fra Væggen. Det gik ligesaa let, som man river gammelt Tapetpapir af en Mur. I sin sammenrullede Tilstand vejede Fresken ikke mere end at to Mænd kunne bære den uden Besvær. Paa den hvide Væg, hvor Den Store Nadver havde siddet, saas kun Kompositionens Konturer svagt angivne og hist og her kom enkelte af Skovgaards allerførste Linieudkast til Syne paany.

Rullen blev ekspederet som Ilgods til Kunstmuseet, hvor man imidlertid havde fjærnet de Spanske Vægge i »Festsalen« det eneste Værelse i Bygningen, der var højt nok til at rumme den 150 Alen store Komposition. Fresken blev rullet ud paa Salens Gulv og sømmet fast til dette med Bagsiden op. Efter at Restauratoren havde gjort Fladen jævn ved at fjærne en Del vedhængende Mørtel, beklædte han Billedets Bagside med Gacestrimler, som dennegang ikke blev vredne op i Snedkerlim men i en bindende Blanding, der ikke kan opløses af Fugtighed. I de Dage duftede Museet som et Mejeri. Store Mængder af reven Ost og sød ukogt Mælk blev anvendt til Hr. Steffanonis Kalk-Kaseinblanding. Efter den første Paaklæbning af Gacen fulgte en Paaklæbning af grovere Lærred ved Hjælp af det samme Bindemiddel. Baade Gacen og Lærredet maatte klippes op i mangfoldige lange Snit, for at Stoffet kunde falde tæt til Billedets Bagside, der paa Grund af Væden krympede sig stærkt. Da Billedet var blevet helt tørt, blev det vendt over en tyk Trærulle og med Forsiden op atter fæsnet til Gulvet. I 24 timer stod Fresken derpaa under Vand, der opløste Limen paa Forsiden, medens der jo paa Bagsiden var brugt et af Vand uopløseligt Bindemiddel. Nu blev det yderste Lag Lærred trukket af, hvorpaa det inderste Lag behandledes med kogende Vand. Førend dette fjærnedes, blev den opblødte Lim med største Forsigtighed trukket ud gennem det tynde porøse Lærred ved Hjælp af en stor blød Svamp. Paa denne Maade undgik Hr. Steffanoni at vaske løs paa selve Freskens Overflade. Under Arbejdet i Museet, som foregik i April Maaned, var desværre Vejret pludseligt faldet ind med Frost og stærk nordøstlig Storm, der bevirkede, at Snedkerlim, som er meget paavirkelig af Temperaturforandringer, trak Billedet stærkt sammen og fremkaldte nogle Buler, som det ikke lykkedes Hr. Steffanoni at faa helt til at forsvinde.

Efter at Kalkstøvet var fjærnet og farverne opfriskede ved en tynd Opløsning af Gummiarabicum, viste Fresken sig atter som den oprindelig havde set ud fra Kunstnerens Haand...«

Mærkeligt nok har åbenbart hverken Joakim Skovgaard eller Elof Risebye vidst, at der fandtes en person med indsigt i Steffanonis aftrækningsmetode. De var afhængige af beskrivelsen fra den ufaglærte kirkebetjent, som meget let kunne have misforstået, hvad der faktisk var sket i kirken. Et glimrende eksempel på en ikke-fagmands misfortolkning af den komplicerede aftrækningsproces findes i Gustav Krohns erindringer: »To Italienere gik i 14 Dage - for et Beløb af 10,000 Kr. (sic!), saavidt jeg mindes - og hamrede Millioner af fine Sandkorn ind paa en Stofmasse, som til sidst blev paaklæbet et mægtigt Lærred«. Kirkebe-

Roberto Fortuna

Fig. 5. Joakim Skovgaards mosaikudsmykning i Lund Domkirke.

The mosaic decoration by Joakim Skovgaard in Lund Cathedral.

Roberto Fortuna

Fig. 6. Skovgaardsalen i Malmö Kunstmuseum. Joakim Skovgaards olieskitse til mosaikudsmykningen i Lund Domkirke blev trukket af i 1922 og fæstnet til lærred. I 1935 blev de aftrukne stykker limet til apsiden, der blev skabt specielt til at udstille skitsen. Malmö Kunstmuseum.

The Skovgaard Hall in Malmö Kunstmuseum. Joakim Skovgaard's oil sketch for the mosaic decoration in Lund Cathedral was detached in 1922 and transferred to canvas. In 1935 the transferred pieces were glued to the apse that was constructed for the purpose of exhibiting the sketch.

tjentens observationer i Viborg, som blev noteret ned af Skovgaard, er ikke til at opspore i dag, og muligvis eksisterer de slet ikke mere.

Elof Risebye kastede sig med stor iver over »de mystiske tegn, som Skovgaard havde overleveret [ham] fra Viborg - angaaende aftræk« og begyndte at eksperimentere med at finde frem til den italienske aftrækningsteknik. De forskellige forsøg med gammel ost, skummetmælk og kalk - foruden diverse andre ingredienser - havde udbredt en sådan stank i Freskoskolens lokaler, at Risebye blev henvist til Kunstakademiets loft. Her fandt han efter flere år endelig frem til en brugbar metode (som formodentlig blev afprøvet på den aftrukne Salome-figur fra Viborg Domkirke, fig. 2). I 1924 blev Risebye lærer på Kunstakademiets Mosaik- og Freskoskole og begyndte gradvist også at undervise i aftrækning og overføring af freskomalerier på lærred. I stedet for at eleverne skulle hugge freskomalerier ned for at give plads til den efterfølgende opgave, kunne de nu overføre deres vægmalerier på lærred og udstille dem sammen med oliemalerier.

Da der igen omkring 1940 opstod problemer med Skovgaards udsmykning i Viborg Domkirke, henviste Nationalmuseet til Risebye som eksperten i aftræk. Denne gang afprøvede Risebye en ny metode, hvor malelaget efter aftrækning blev fæstnet på et nyt pudslag i stedet for at blive overført til et lærred.

Maleriets overflade blev først påført en varm vandig opløsning af hudlim og en forsidesikring af tyndt hørlærred. Arbejdet blev vanskeliggjort på grund af væggens fugtighed, som gjorde den uimodtagelig for limen. Det var nødvendigt først at tørre muren stykke for stykke med elektriske glødeapparater, hvorefter man kunne beklæde maleriet med limkluder. Da det viste sig meget vanskeligt at få limkludene til at tørre, måtte Risebye skabe den nødvendige luftcirkulation ved at anvende elektriske ventilatorer. Efter optørringen sad forsidesikringen klæbet til maleriet, og man kunne nu ved forsigtigt at trække i forsidesikringens kanter aftrække farvelaget. Større felter blev klippet i mindre partier (ca. 50 cm²) for lettere at kunne håndtere dem. Derefter fjernedes den forvitrede puds på væggen, og et nyt pudslag blev påført i samme niveau som det oprindelige. Efter at den nye puds var tørret, fæstnede Risebye med stor præcision de aftrukne partier tilbage på deres oprindelige pladser. Til dette formål brugte han oliekaseinlim. Til sidst blev limkludene på forsiden fjernet med varmt vand. Flere områder blev aftrukket, men resultatet var meget ringe: Omkring 40% af malelaget gik tabt. Med dagens viden kan det slås fast, at det uheldige resultat i høj grad må tilskrives netop brugen af en lim baseret på oliekasein, i stedet for kalkkasein, som i den oprindelige italienske opskrift. Interessant er det, at Risebye, som selv var maler, udførte rekonstruktionerne på Skovgaards freskomalerier i sin egen malestil uden hensyntagen til den oprindelige malemåde. For bedre

Roberto Fortuna

Fig. 7. Ultraviolet belysning afslører omfattende retoucheringer udført af Elof Risebye på et aftrukket område af Joakim Skovgaards freskomaleri på østvæggen i Viborg Domkirkes nordlige korsarm.

Ultraviolet lighting reveals extensive retouching executed by Elof Risebye on a detached area of Joakim Skovgaard's fresco painting on the east wall in the north transept in Viborg Cathedral.

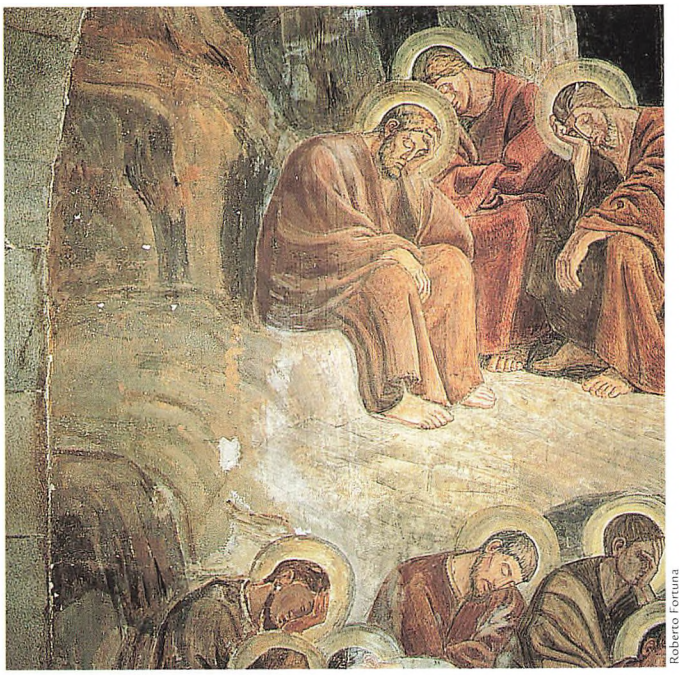

Roberto Fortuna

Fig. 8. Det aftrukne område på østvæggen i Viborg Domkirkes nordlige korsarm (fig. 7) er eftermørknet på grund af oliekaseinlimen, som Elof Risebye i 1942 brugte til at fæstne malelaget til pudsen. Tilstand fra 1993.

The detached area on the east wall of the north transept in Viborg Cathedral (fig. 7) has become dark due to the oil casein glue used by Elof Risebye (in 1942) to attach the paint layer to the rendering. Condition in 1993.

at tilpasse sine rekonstruktioner til det oprindelige maleri overmalede Risebye også de omkringliggende ubeskadigede partier, i øvrigt med en oliekaseinfarve som var helt fremmed for den oprindelige freskoteknik (fig. 7).

Med tiden blev de aftrukne områder ret synlige, idet de adskilte sig i farvetone fra resten af maleriet (fig. 8). Dette skyldtes hovedsageligt en eftermørkning af oliekaseinlimen. Både linolie og kasein gulner kraftigt. Situationen forværredes på grund af hudlimrester fra forsidesikringen, der var efterladt på overfladen af Risebye. Hudlimsresterne forårsagede konkave opskalninger, mens spændinger i oliekaseinlimen på bagsiden af malelaget medførte konvekse afskalninger (fig. 9). Desuden dannede et saltudslag flere steder hvide ringe omkring de tidligere aftrukne områder, fordi oliekaseinlimen dannede en fugtbarriere og forhindrede passage af vandopløselige salte gennem de aftrukne områder. Saltene var derfor tvunget til at udkrystallisere sig på de ubehandlede omkringliggende partier.

I begyndelsen af 1990'erne blev det klart, at Risebyes aftrækningsteknik var skadelig for malerierne, og at en genrestaurering af de tidligere behandlede partier var nødvendig. Med stort besvær blev scenen *Fristelsen i Ørkenen* på søndre korsarms sydvæg genaftrukket med det formål at forsøge at fjerne oliekaseinlimen fra bagsiden. Desværre viste limen sig umulig at fjerne uden at beskadige malelaget, og derfor blev en kompromisløsning nødvendig for overhovedet at kunne udføre opgaven. Da fjernelsen af oliekaseinlimen var den primære årsag til at udføre aftrækningen, besluttedes det at behandle de øvrige områder i kirken på stedet uden at foretage en aftrækning. Konservatorerne var stillet over for et yderst vanskeligt problem. Den besværlige genaftrækning af *Fristelsen i Ørkenen* viste, at det var nødvendigt at finde en mindre ambitiøs, men stadig holdbar løsning for de resterende områder. Afskalninger af farvelaget blev fastlagt, Risebyes rekonstruktioner blev renset væk og genrekonstrueret med vandopløselige gouachefarver. De nye rekonstruktioner blev udført, så de passede til

Fig. 9. Detalje fra Joakim Skovgaards freskomaleri på sydvæggen i den sydlige korsarm i Viborg Domkirke viser skader på et aftrukket område forårsaget af spændinger i to forskellige limtyper.

A detail from Joakim Skovgaard's fresco painting on the south wall of the south transept in Viborg Cathedral shows damage on a detached fragment that can be connected to two different types of glue.

Fig. 10. Detalje fra Joakim Skovgaards freskomaleri (fig. 8) efter behandling i 1996 udført af Nationalmuseets Bevaringsafdeling.

Detail from Joakim Skovgaard's fresco painting (fig. 8) after treatment in 1996 (carried out by the National Museum's Department of Conservation).

de oprindelige maleriers malemåde og farvetone (fig. 10). På den måde blev de dårligt tilpassede rekonstruktioner udbedret, og den efterm ørknede underliggende oliekaseinlim blev skjult. Problemet med at fjerne limen på bagsiden af farvelaget blev skubbet til en gang ud i fremtiden, hvor de næste generationer af konservatorer forhåbentlig vil have udviklet bedre teknikker.

Risebye var heldigvis ikke den eneste, der foretog vægmaleriaftrækning i første halvdel af vort århundrede. I årene fra 1926-66 udførte konservator Egmont Lind, der var ansat ved Nationalmuseet, omkring 35 kalkmaleriaftræk hovedsageligt fra de danske middelalderkirker. Lind havde kontakt til konservatorer i udlandet, og formentlig lærte han af dem aftrækningsteknikker efter den italienske metode med kalkkasein som lim til fæstning af aftrækket til støtteunderlaget. Han monterede mange af sine aftræk på spånplader, som i tilfælde af større formater dog ikke var praktiske på grund af pladernes vægt. De fleste af Linds aftræk er i dag udstillet eller opmagasineret på Nationalmuseet.

Både Lind og Risebye arbejdede efter andre principper end nutidens konservatorer. Et af grundprincipperne i vore dages konserveringsarbejde med aftræk - begrebet »reversibilitet« - eksisterede ikke indtil begyndelsen af 1970'erne. Moderne vægmaleriaftræk adskiller sig klart fra de gamle. Der anvendes i dag mange syntetiske materialer både til lime og til støtteunderlag. I anvendelsen af de nye materialer forsøges der at få bugt med nogle af ulemperne ved de tidligere anvendte materialer. Men især ét kendetegn adskiller et gammelt og et moderne aftræk: Indførelsen af et skillelag mellem det aftrukne maleri og pladen, hvorpå det bliver monteret. Skillelaget består ofte af syntetiske materialer, som kan destrueres uden skade for maleriet, og derved sikre at den del af konservatorernes arbejde er reversibelt.

Ligesom de gamle metoder blev mange af de nye metoder og nye materialer udviklet i Italien, som trods alt er det land, hvor de fleste vægmaleriaftræk forefindes. Konservatorer i

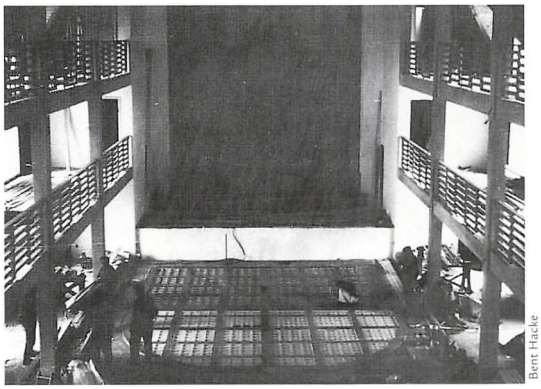

Bent Hacke

Fig. 11. Franco Steffanonis aftræk fra Viborg Domkirke blev i 1963 transporteret til Klaksvig på Færøerne. Aftrækket ligger på gulvet i Christianskirken med malelaget nedad, mens gitterkonstruktionen bliver monteret på bagsiden.

Franco Steffanoni's transfer from Viborg Cathedral was transported in 1963 to Klaksvig, on the Faeroe Islands. The transfer is lying face down on the floor in Christianskirke while the latticed supporting frame is being mounted on the backside.

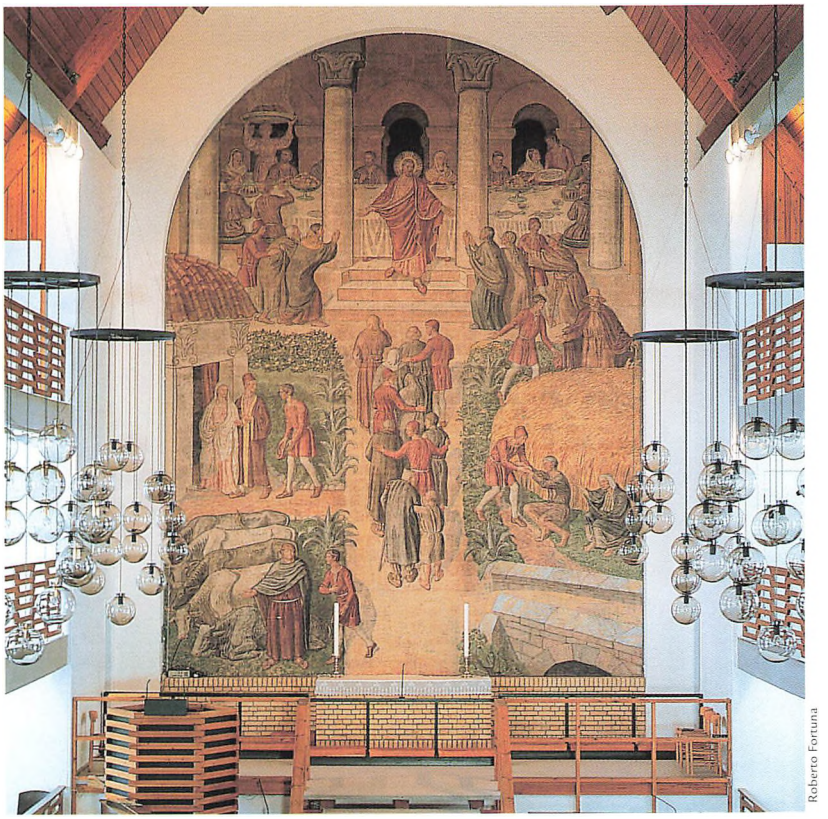

Roberto Fortuna

Fig. 12. Den oprindelige udgave af Joakim Skovgaards *Den Store Nadver* fra 1901 findes i dag i Christianskirken i Klaksvig på Færøerne.

The original version of Joakim Skovgaard's *Invitation to the Great Banquet* from 1901 is presently found in Christianskirke in Klaksvig, on the Faeroe Islands.

dag lærer om aftrækningsmetoder i løbet af deres uddannelse, gennem kontakter på internationale symposier og kongresser og gennem faglitteratur. Hemmelighedsfulde arbejdsmetoder og notater fra skjulte observationer tilhører fortiden. Men selvom der er sket mange fremskridt inden for aftrækning af vægmalerier i Danmark, siden de første forsøg blev udført, forbliver den en meget vanskelig og risikofyldt behandling. Skader, der med tiden er opstået på mange af de tidligere aftræk, gør nutidens konservatorer forsigtige med at anvende en så drastisk metode, og den bruges i dag kun i de tilfælde, hvor behandling in situ ikke kan standse maleriets forfald.

Historien om de italienske restauratorers besøg i Danmark vil ikke være fuldstændig uden at fortælle om aftrækket *Den Store Nadvers* skæbne. Maleriet var udstillet på Statens Museum for Kunst indtil 1963. Det blev derefter flyttet til Færøerne, som en forsoningsgave efter konflikten i 1953-55 i Klaksvig. Hele flytteprocessen var ret kompliceret og tidskrævende. Indledningsvis blev maleriet lagt på gulvet med forsiden nedad, så man fik fri adgang til gitterkonstruktionen på bagsiden, bygget af Steffanoni i 1913 som støtteramme for maleriet. Lærredslapper, som var blevet limet både til rammen og til aftrækkets bagside, blev skåret over for at befri maleriet fra støttekonstruktionen. Gitterkonstruktionen blev derefter adskilt, og delene blev nummereret. De blev sendt til Færøerne med »Dronning Alexandrine« den 18. marts 1963. Gitterkonstruktionen blev samlet igen i Christianskirken i Klaksvig, der var tegnet af den danske arkitekt Peter Koch specielt til at huse maleriet. Selve maleriet i oprullet tilstand ankom med samme båd den 29. april, ledsaget af en af Kunstmuseets konservatorer, Bent Hacke. I kirken blev maleriet rullet ud med bagsiden opad, gitterkonstruktionen blev lagt ovenpå, og lærredslapper blev igen limet på aftrækkets bagside og til rammen, ligesom Steffanoni havde gjort det halvtreds år tidligere (fig. 11).

I Christianskirken fungerer billedet *Den Store Nadver* som alterbillede, og det dominerer hele østvæggen (fig. 12). Ved første blik ser aftrækket forbløffende godt ud. Sidebelysningen afslører dog mange deformationer på overfladen forbundet med de materialer, der blev

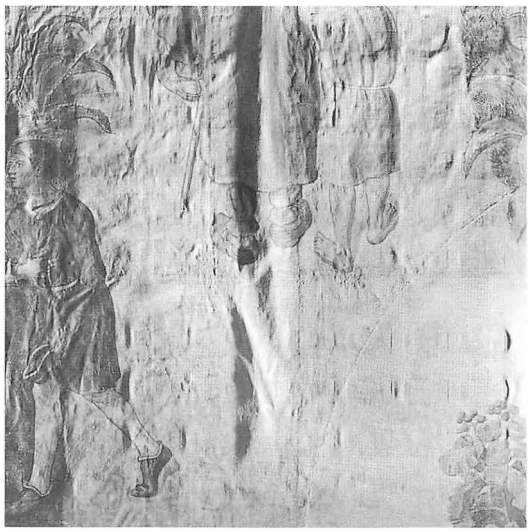

Fig. 13. Sidebelysning afslører den dårlige tilstand på det aftræk, der blev udført af Franco Steffanoni i 1913. Den underliggende gitterkonstruktion har trykket et mønster i farvelaget. Lærredet, som blev limet på bagsiden, er slapt og hænger i store folder.

Raking light reveals the poor condition of the transfer executed by Franco Steffanoni in 1913. The latticed supporting construction has pressed a pattern into the paint layer. The canvas which was glued to the detached fresco has become slack and hangs in great folds.

anvendt til støtteunderlag for maleriet (fig. 13), og en genrestaurering bliver nok nødvendig om nogle år. Forhåbentlig bliver det muligt at tage hensyn til Steffanonis arbejde og bevare det i den udstrækning, det er forsvarligt, uden at det igen skal få en negativ betydning for maleriets bevaringstilstand. En erstatning af Steffanonis restaurering med moderne materialer ville fjerne en betydelig del af maleriets interessante historie.

Nationalmuseets konservatorer kaldes fortsat jævnligt ud for at tage stilling til den bedste måde at restaurere saltangrebne kalkmalerier på. En afvejning af, hvorvidt en opgave bedst kan løses ved at foretage udbedringer in situ, ved saltudtrækning snarere end gennem en aftrækning, er en stedse tilbagevendende problemstilling. Denne artikel har forhåbentlig givet læseren en fornemmelse af, at beslutningen kan være særdeles vanskelig, idet man – især med de større opgaver – må regne med en del usikre virkninger ved de i dag tilgængelige arbejdsmetoder. For at reducere denne usikkerhed mest muligt og fremskaffe det mest rationelle grundlag for den valgte behandling, foregår der i museets Bevaringsafdeling en sideløbende forskning inden for konserveringsmetoder, derunder metoder med betydning for aftrækning af vægmalerier. De ældre dages usikre overleveringer – som dengang da italienerne kom til Viborg – søges nu til dags erstattet af en moderne eksperimentel tilgang.

LITTERATUR

Borchsenius, K. 1943. »Da Fresco-Hemmeligheden opdagedes af Kirkebetjenten« *Politiken*, 17.11.43. Larsson, P. 1965. »Om aftrækning af muralt maleri« *Meddelelser om konservering*, Hefte 1/1965, 11-34. *Illustreret Tidende*, 13.07.1913, »Joachim Skovgaard: Den Store Nadver«. *Kunstmuseets Aarskrift* 1914. »Den Store Nadver af Joachim Skovgaard« 155-158. Pedersen, J. 1959. »Husets Istandsættelse« *Meddelelser fra Thorvaldsens Museum 1959 – Sonnes Frise*, 25-48. Pedersen, R. 1902. »Joachim Skovgaard og Viborg Domkirke« *Illustrerende Tidende*, 14.12.1902. *Politiken*, 11.06.1913. »Joachim Skovgaard i Kunstmuseet«. Risebye, E. 1959. »Om at leve eller dø ›i skønhed‹ – En beretning om aftrækningen af Sonnes frise – med lidt forhistorie« *Meddelelser fra Thorvaldsens Museum 1959 – Sonnes Frise*, 49-74.

SUMMARY

When the Italians came to Viborg

The transfer of wall paintings in Denmark

The few wall painting transfers carried out in Denmark in the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century were all executed by removing the supporting plaster and masonry together with the paint layer. This method of transferring wall paintings was known in ancient Rome, and recorded by Vitruvius and Pliny the Elder. The development of transfer techniques, from ancient times to the 19th century, took place in Italy. Toward the end of the 19th century Italian restorers perfected the technique by which only the paint layer was removed (*strappo*), enabling the detachment of monumental

decorations. This coincided with the increased interest in collecting art, and had a great influence on the depletion of many decorated palace interiors, where the wall paintings were stripped off the walls and ceilings, rolled up, transferred to other locations (often to different countries) and reassembled in artificial surroundings. Probably contributing more than any other group of conservators to the re-location of wall paintings was the firm run by the Steffanoni family from Bergamo. Established in 1880 by Giuseppe Steffanoni and active until 1923, the firm also included his sons - Fedele, Franco and Attilio, and his grandson Franco II. Their activities were not only confined to Italy, but expanded to many other countries in Europe. They were able to detach enormous paintings in one piece, which were rolled up and transported to collectors and museums in France, England, Germany and USA.

The *strappo* technique was introduced to Denmark by Franco Steffanoni. He came to Viborg in 1913 to work on Joakim Skovgaard's fresco painting in the cathedral. The first scene that was painted by Skovgaard in 1901, *The Invitation to the Great Banquet* on the west wall of the south transept, was already seriously salt-damaged some years after its execution. Franco Steffanoni was hired to detach the ca. 50 m^2 fresco so that Skovgaard would be able to paint a new version in the original place. Steffanoni mounted the detached painting on canvas and stretched it on a huge wooden frame with a latticed supporting construction. The verger in the cathedral observed the process and relayed this information to Skovgaard. Skovgaard, in turn, passed it on to his assistant at the Fresco and Mosaic School (at the Royal Academy of Fine Arts in Copenhagen), Elof Risebye, unbeknownst that a professionally competent observer from The Royal Museum of Fine Arts in Copenhagen (that funded the project) published a rather accurate account of the treatment. Risebye, unable to understand the verger's notes, started using a different adhesive (oil caseinate) than that used by the Italians (lime caseinate). He continued to use this adhesive, which was inappropriate for the transfer of fresco paintings, on a series of wall paintings, and also taught his students to transfer frescoes by his method. This caused problems necessitating the re-restoration of some of these transfers.

Particularly damaging was Risebye's detachment in 1942 of several scenes of Skovgaard's fresco paintings in Viborg Cathedral. Risebye's use of the non-suitable oil casein glue on the backside of the paint layer resulted in major losses. In addition, the glue darkened after several decades and the treated areas became visibly different from the untreated areas. An unsuccessful attempt was made in 1996 to remove the glue from the backside of the paint layer by re-detaching one area.

In the past 10 years, the technique of transferring wall paintings in Denmark has followed the developments in this field in other countries, particularly those taking place in Italy. Danish restorers executing transfers in recent times implement a wide range of synthetic materials. In addition, the separation of the detached painting from the new support is attained by the insertion of a so-called intervention layer between the two components, thereby maintaining reversibility of this procedure.

Steffanoni's transfer presently functions as an altar painting, filling the entire east wall in Christianskirke in Klaksvig, on the Faeroe Islands. As many of the older transfers, it too will be in need of treatment in the near future. It would, however, be unfortunate if the re-restoration would necessitate the removal of Steffanoni's work. Hopefully a method will be found to preserve the treatment that testifies to the interesting history of this painting.

Fra magasin til studiesamling

Nyopstillingen af De etnografiske Skatkamre

Af JOAN HORNBY *og* ANNE LISBETH SCHMIDT

I 1999 er det 150 år siden, at verdens første generelle etnografiske museum åbnede i Prinsens Palais i København. Dette »Kongelige Ethnographiske Musæum«, der var forløberen for Nationalmuseets etnografiske samling, byggede oprindelig på samlingen af etnografiske sager i det tidligere Kunstkammer, som blev oprettet af Frederik III omkring år 1650. I tidens løb er de etnografiske samlinger vokset meget betydeligt ved indsamlinger, gaver, køb og bytte, og Nationalmuseet råder i dag over en af de mest righoldige etnografiske samlinger i verden. Vi er især kendt for den store eskimoiske samling, men der er også omfattende samlinger fra mange andre kulturer, herunder en stor samling fra Det fjerne Østen. I mange år forud for Nationalmuseets store ombygning 1990-92 havde det været nødvendigt at opbevare en stor del af samlingerne på magasin. I forbindelse med museets ombygning blev det imidlertid muligt at indrette en slags åbne magasiner, en idé som til dels var inspireret af en løbende debat om åbne studiesamlinger i en række nordamerikanske museer. Det er opstillingen af især en af disse studiesamlinger, »De østasiatiske Skatkamre«, der er emnet for denne artikel.

I midten af maj 1998 kunne Nationalmuseet slå dørene op for »De østasiatiske Skatkamre«, og dermed var en meget stor del af Etnografisk Samlings nyopstilling tilendebragt efter Nationalmuseets ombygning. Forud var gået mere end ti års arbejde, som tog sin begyndelse i sidste halvdel af 1980'erne, hvor cirka 100.000 etnografiske genstande blev edb-registreret på grundlag af oplysningerne i afdelingens genstandsprotokoller. Derefter rykkede ti arbejdshold, hvert bestående af en faginspektør, en medhjælper, en konservator og en betjent ud i samlingerne, hvor genstand efter genstand blev fundet frem, og oplysningerne om dem i edb-registreringen blev kontrolleret og opdateret. Alle tingene blev derefter nødtørftigt renset, inden de blev fotograferet til databasen, omhyggeligt pakket i containere og kørt til opbevaring uden for museet. Ved nytår 1990 tog håndværkerne og teknikerne bygningen i besiddelse, og i de to år selve ombygningen stod på, blev nyopstillingen af samlingerne planlagt i detaljer på grundlag af det nye elektroniske registreringssystem under afdelingens eksil i Ørholm nord for København.

Ved det nye museums indvielse i juni 1992 kunne Etnografisk Samling tilbyde publikum tre forskellige udstillinger på de tre etager, som afdelingen råder over: I stueetagen åbnede temaudstillingen »Mongolerne - steppens nomader«, der som en mindre Brede-udstilling henvendte sig til skoler og andre besøgende, som ønskede et dybere indblik i mongolernes levevis. Denne udstilling er siden blevet afløst af »Eldorado? Indianere i Andesbjergene og i Amazonlandet«. På første sal åbnede »Jordens Folk«, en introduktionsudstilling til samlingerne, og på anden sal »De eskimoiske Skatkamre«, som var første etape af de etnografiske studiesamlinger (fig. 1). Siden er arbejdet med at nyopstille »De etnografiske Skatkamre« på anden sal fortsat. I 1995 stod studiesamlingen fra Oceanien samt et af Afrika-rummene færdig, og i løbet af 1998 og 1999 er de store samlinger fra Østasien og hele Afrika atter blevet tilgængelige. I det følgende vil nogle af de mange overvejelser bag nyopstillingen af de etnografiske udstillinger blive beskrevet, og der vil i hovedtrækkene blive redegjort for den møjsommelige arbejdsgang i forbindelse med indretningen af studiesamlingerne, eksemplificeret i nyopstillingen af De østasiatiske Skatkamre. Herefter beskrives specielt det

Arnold Mikkelsen

Fig. 1. Et af rummene i De eskimoiske Skatkamre, hvor en serie kajakker er udstillet i midten, omgivet af montrer med fangstredskaber.

One of the Eskimo Treasure Rooms, where a series of kayaks is exhibited in the middle, surrounded by cases with hunting implements.

omfattende konserveringsmæssige arbejde i forbindelse med opstillingen af studiesamlingen og i tilknytning hertil nogle overvejelser vedrørende konserveringsmetoder og -midler og den fremtidige bevaring af genstandene. Men først nogle ord om grundtanken bag nyopstillingen af de etnografiske samlinger som helhed.

Det er Etnografisk Samlings erklærede formål at skabe øget viden om og bedre forståelse for fremmede kulturer og mennesker med andet kulturgrundlag. Udstillingsmæssigt kan dette gøres på flere måder. I modsætning til tidligere, hvor store dele af samlingerne var opstillet på samme måde rum for rum og montre for montre på alle tre etager, har udgangspunktet for de nye udstillinger været et ønske om i højere grad at komme publikum i møde ved at tilbyde flere forskellige typer af udstillinger. De fleste danskere går givetvis på Nationalmuseet for at lære om deres egen fortid, men for mange af de besøgende på Etnografisk Samling er det ofte ønsket om at se spændende og fremmedartede ting, der er mest tiltrækkende. I erkendelse heraf er »Jordens Folk« først og fremmest tænkt som en enkel og indbydende præsentation af samlingerne for et publikum, som uden speciel viden om fremmede kulturer vælger at besøge Etnografisk Samling, men som gennem en udstilling som denne gerne skulle inspireres til at søge mere viden, for eksempel ved at besøge en af Etnografisk Samlings vekslende tema- og særudstillinger om fremmede kulturer. En anden mulighed er at gå op på etagen ovenover, hvor den besøgende kan fordybe sig i de henved ti tusinde genstande, der indtil nu er udstillet i De etnografiske Skatkamre, og hvor oplysninger om hver enkelt genstand kan hentes frem på trykfølsomme skærme (fig. 2).

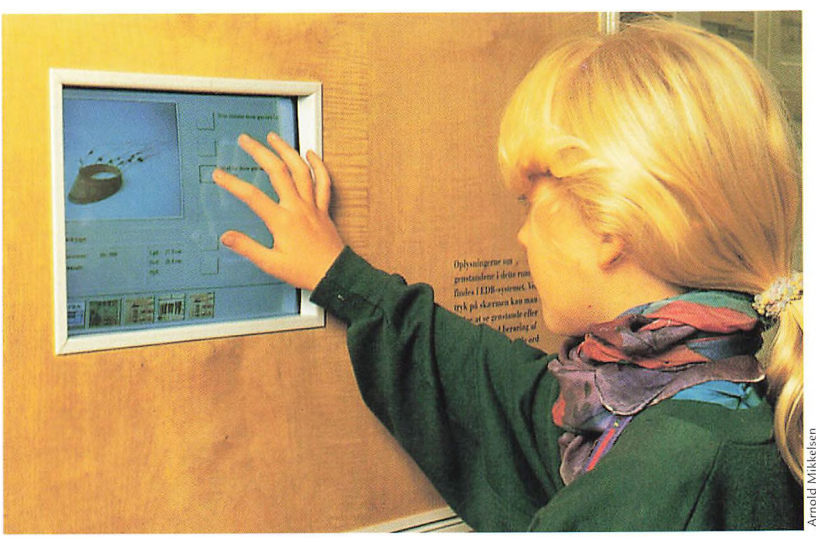

Arnold Mikkelsen

Fig. 2. I De etnografiske Skatkamre kan informationer om de enkelte genstande trykkes frem på dataskærme.

In the Ethnographical Treasure Rooms information about the various objects can be retrieved on the monitors.

John Lee

Fig. 3. I magasinet i Brede er Kjersmeiers Samling af afrikansk kunst her lagt op på montreplader betrukket med plastik. Alle genstandenes konturer tegnes op, som forberedelse til montering.

In the storage facilities at Brede, Kjersmeier's Collection of African Art is here being arranged on display boards covered with plastic film. All the contours of the objects are traced as a preparation for mounting.

Arnold Mikkelsen

Fig. 4. I 1700- og 1800-tallet hjembragte de danske kinafarere ikke alene te og porcelæn, men også finere kunsthåndværk, som blandt andet kan ses i denne montre i De østasiatiske Skatkamre.

In the eighteenth and nineteenth centuries the Danish China merchantmen brought back not only tea and china, but also fine examples of handicrafts, which can be seen for example in this display case in the East Asian Treasures.

På hver etage er den valgte udstillingsform og -arkitektur forskellig. I studiesamlingerne er mange af museets ældre, smukke montrer efter istandgørelse blevet genbrugt og indpasset i en tidssvarende udstillingsmæssig ramme. Det har været hovedprincippet for nyopstillingerne af studiesamlingerne at gøre alle Etnografisk Samlings genstande tilgængelige for publikum ved dels at udstille flest mulige genstande i hver montre, dels at vise så mange genstandstyper som muligt, således at også alle de ting, der fortsat befinder sig i museets magasiner, vil kunne hentes frem fra de dataskærme, der er anbragt i udstillingen.

De etnografiske samlinger er erhvervet over et langt tidsrum og ud fra forskellige forudsætninger og motiver. De genstandstyper, som Museet råder over, kan derfor variere meget fra kultur til kultur, og i visse tilfælde kan der med god ret også stilles spørgsmål ved deres repræsentativitet. Under denne nødvendighedens lov har det været fornødent at disponere udstillingsrum og montrer forskelligt fra region til region. Således er De eskimoiske Skatkamre opdelt i tre rum, som indeholder henholdsvis dragter og boligudstyr hos eskimoerne (kvindens arbejde) og eskimoernes kajakker og fangstredskaber (mandens arbejde), medens et tredje rum er forbeholdt mange af de sager, som Knud Rasmussen hjembragte til Nationalmuseet fra Netsilik-eskimoerne under den 5. Thule-ekspedition 1921-24. I tilknytning til de eskimoiske studiesamlinger blev der desuden indrettet en føleudstilling med grønlandske genstande, hvor svagtseende og andre besøgende nu for en gangs skyld har mulighed

for at røre ved tingene. Studiesamlingerne fra Oceanien med de mange spredte øgrupper er derimod opdelt regionalt, hvorimod den afrikanske studiesamling er disponeret efter genstandstyper, bortset fra et særskilt rum, der indeholder den tidligere privatejede Kjersmeiers Samling af afrikansk kunst (fig. 3).

Museets østasiatiske samling omfatter i dag cirka 16.000 genstande fra Kina, Korea og Japan. Over 400 af disse fandt allerede tidligt vej til Det kongelige Kunstkammer i sidste halvdel af 1600-tallet, mange årtier inden den første direkte kontakt mellem Danmark og Det fjerne Østen blev etableret. Dette skete først i 1731, da en gruppe initiativrige borgere i København havde udrustet kinafareren »Kronprins Christian«, som i løbet af 20 måneder gennemførte den første lange, farefulde sejlads til og fra handelsbyen Kanton i Sydkina. Det blev indledningen til en regelmæssig handel på Kina. Først langt senere - efter midten af 1800-tallet - begyndte en række danskere at slå sig ned og arbejde i de østasiatiske lande, hvorfra de hjembragte mange af de genstande, der nu befinder sig på Nationalmuseet. Af hele denne omfattende samling har det været muligt at få plads til hen ved 3.000 genstande på anden sal. Udstillingen er overordnet opdelt i et kinesisk, koreansk og japansk studierum, hvori genstandene er udstillet tematisk, og det har været naturligt som en indledning til disse samlinger at vise en montre med genstande, som belyser den tidlige danske handel på Kina (fig. 4).

Nationalmuseets samling fra det gamle Kina er den største og mest varierede af de østasiatiske samlinger, og genstandene dækker hele spektret fra dagligdagens husgeråd til de mest raffinerede udskårne arbejder i lak og elfenben. I rummets høje montrer er ophængt et bredt udvalg af dragter fra kuliens simple klædning til overdådigt broderede hofdragter af den fineste silke. Der vises desuden gode eksempler på kinesiske møbler og malerier, arkaiske bronzer, religiøse skulpturer, teaterudstyr, musikinstrumenter og en hel del mere.

I 1966 modtog Nationalmuseet en kopi af et klassisk koreansk hus som gave fra den koreanske stat. Tretten tons træ, teglsten og granit blev ved den lejlighed fragtet til Danmark,

Lennart Larsen

Fig. 5. Det koreanske hus, som indgår i De østasiatiske Skatkamre, er en tro kopi af en lærd mands studerekammer, der findes i Ch'angdok-paladset i Seoul og blev opført i 1828.

The Korean House, which forms part of the East Asian Treasures, is a true copy of a learned man's study in the Ch'angdok Palace in Seoul, and was built in 1828.

hvor huset under ledelse af en koreansk arkitekt blev opført i et af Etnografisk Samlings udstillingsrum på anden sal (fig. 5). Da alle rum inden museets ombygning skulle tømmes, blev det nødvendigt at mure Korea-huset inde bag en væg og så håbe, at det måtte klare de mange rystelser under ombygningsarbejdet. Det var derfor et spændende øjeblik, da væggen sidste år blev fjernet. Men huset stod der nok så smukt og havde klaret alle omskiftelser uden men. Og det var egentlig ikke så mærkeligt endda, for med den smidige trækonstruktion er de traditionelle østasiatiske huse netop konstrueret til at modstå rystelserne fra de hyppige jordskælv. Korea-huset kan nu genses i udstillingen, hvor det er omgivet af de koreanske studiesamlinger med dragter, shamanudstyr, ældre bronzer og en serie fine akvareller af kunstneren Kisan, som heri skildrede den koreanske dagligdag for netop 100 år siden (fig. 6).

Imellem studiesamlingerne fra Korea og Japan er indskudt et mindre rum, hvori der i en fortættet opstilling vises et stort udvalg af museets righoldige samling af lertøj, stentøj og porcelæn fra hele Østasien. Her kan de mange keramiske typer studeres på nærmeste hold - og sammenlignes, for keramikken er faktisk et glimrende vidnesbyrd om de nære

Arnold Mikkelsen

Fig. 6. Det koreanske hus set indefra.

The Korean house from the inside.

kulturelle bånd mellem de østasiatiske lande. Den synliggør, hvorledes påvirkningerne fra Kina igennem århundreder har sat sig tydelige spor i nabolandene, men også at koreanerne og japanerne på trods heraf altid har formået at skabe egne traditioner med klare nationale særpræg.

Japan har en lang håndværksmæssig tradition med kunsthåndværkere, hvis sans for kvalitet og kunstnerisk design har været beundret i Vesten gennem de seneste århundreder. Dette forhold præger Nationalmuseets Japan-samling, som ud over etnografika også omfatter en større mængde kunsthåndværk i form af for eksempel lak- og bronzearbejder, våben og andet samurai-udstyr. En stor del af disse sager kan nu ses i det japanske studierum sammen med buddhistiske og shintoistiske kunstværker, dragter og mere hverdagsprægede ting fra det gamle Japan. Endelig vises en række oprindelige genstande fra ainuerne, en befolkningsminoritet, der bor på den nordlige ø Hokkaido, og som tidligere levede som jægere og samlere.

Joan Hornby

Fig. 7. Kinesiske sager af elfenben, emalje og cloisonné disponeret på montrepladen i Brede.

Chinese objects of ivory, enamel and cloisonné arranged on the display board in Brede.

Forud for åbningen af De østasiatiske Skatkamre var de mange tusinde genstande blevet udpakket og flere tusinde af dem konserveret og monteret i de nye opstillinger. For de østasiatiske sager alene varede dette arbejde cirka to år. Udpakningen blev foretaget af museets Magasinsekretariat i Brede, og tingene blev løbende anbragt og ordnet regionalt og herunder tematisk i et af de nyindrettede magasiner. Herefter påbegyndtes arbejdet med at udvælge genstandene til hver enkelt af de i alt 75 montrer på grundlag af den disposition af udstillingsrummene, som forinden var foretaget i samarbejde med arkitekten. Montrernes bagplader, der er beklædt med specialfarvet silke, blev først dækket med kraftigt plastik og

transporteret til Brede. Her blev pladerne til én montre ad gangen lagt op på borde, og de ting, der nu omhyggeligt blev udvalgt, blev anbragt herpå (fig. 7). Når en hel montre var disponeret, blev tingene efterset af konservatorerne og konserveringsbehovet drøftet. Det var undertiden nødvendigt at udskifte enkelte ting med andre, men når den endelige beslutning var taget, blev oplægningen af den pågældende montre fotograferet, konturerne af hver eneste genstand blev tegnet op på plastikken og dens museumsnummer skrevet på (fig. 3).

Arbejdet med at udvælge de mange genstande tog to til tre dage pr. montre. Under udvælgelse af de ting, som skulle udstilles, var det ud over at få repræsenteret så mange genstandstyper som muligt også nødvendigt at tage hensyn til tingenes størrelse og konserveringstilstand. Nogle genstande var simpelt hen for store til at kunne indgå i opstillingen, og andre ville kræve et uforholdsmæssigt stort forbrug af konserveringstimer. I sidstnævnte tilfælde blev der således kun undtagelsesvis udtaget konserveringkrævende genstande, som for eksempel et par sjældent fine japanske rustninger, som vil blive nærmere omtalt nedenfor.

Genstandene blev herefter bragt til rensning og konservering, medens bagpladerne med optegningerne gik videre til monteringsværkstedet, hvor tingene – i takt med at konserveringen var tilendebragt – blev monteret på pladerne (fig. 8). Til hver enkelt genstand blev der nu fremstillet specielle ophæng, og kun i få tilfælde blev tingene anbragt på hylder. I gennemsnit tog dette arbejde en uge pr. montre.

Som næste skridt blev tingene taget af pladerne og sammen med disse pakket ned og transporteret ind til museet, hvor de blev sat op i de pågældende montrer. Dernæst blev hele montren og et antal udsnit fotograferet til de dataskærme, hvorpå publikum senere skulle kunne trykke sig ind. Medarbejderne ved museets Dokumentationsenhed designede derefter de enkelte skærmbilleder, og på grundlag af museumsnumre, der for hver genstand blev anført på en kopi af fotografierne, blev billedet af hver ting og en række af de oplysninger, der findes om dem i databasen, teknisk forbundet.

John Lee

Fig. 8. Skjolde fra Melanesien opsættes på montreplader i Monteringsværkstedet.

Shields from Melanesia are mounted on display boards.

Til dataskærmen udvalgtes grundlæggende oplysninger om hver genstand, såsom betegnelse, mål og materiale, geografisk oprindelse, anvendelse, donator, og til videre søgning på skærmen blev der skrevet uddybende tekster om genstandenes brug og fremstilling og om mere generelle historiske, samfundsmæssige, religiøse og kunsthistoriske emner inden for den pågældende kulturkreds.

Konserveringen og monteringen af de mange genstande var en vigtig og tidskrævende del af hele det store arbejde med indretningen af de nye udstillinger. Alt i alt blev der i perioden 1991-98 behandlet cirka 10.000 af dem på museets Bevaringsafdeling. I begyndelsen blev dette arbejde foretaget på de enkelte værksteder, hvilket betød, at en genstand måtte vandre fra ét værksted til det næste, inden behandlingen var afsluttet. Da etnografiske sager

typisk er sammensat af mange forskellige materialer, blev det imidlertid som noget nyt besluttet at udføre konserveringen samlet i et stort lokale, hvor medarbejdere fra de forskellige værksteder for konservering af henholdsvis metal, keramik, organiske materialer (ben, tand, tak, horn, skind m.m.), tekstiler, papir, møbler, maleri på lærred samt polykrome skulpturer kunne arbejde sammen. Derved kunne der lettere udveksles erfaringer og synspunkter med hensyn til behandlingen af hver enkelt ting, og det blev nemmere at behandle genstandene i én arbejdsgang.

Arbejdsgruppen bestod af fire-fem faste medarbejdere og voksede i slutningen af processen til 25 personer. Arbejdet blev udført efter faste retningslinier, således at de skiftende medarbejdere nemt kunne sættes ind i arbejdsgangen. Hver enkelt person arbejdede fortrinsvis med sit eget speciale, men kunne også behandle andre genstandsmaterialer, når dette var hensigtsmæssigt. Denne arbejdsform gav rige muligheder for at udveksle erfaringer og lære nye metoder af hinanden, og det blev nemmere at udføre konserveringen, således at det samlede resultat blev afstemt montre for montre.

Formålet med at klargøre museumsting til en udstilling er i reglen at lade de færdigbehandlede genstande fremstå på en sådan måde, at deres oprindelige udseende og funktion uden vanskelighed kan opfattes af publikum. En stor del af de etnografiske sager, der i årevis havde været udstillet eller opbevaret i de gamle magasiner, trængte først og fremmest til at blive afrenset for smuds og støv (fig. 9). I mange tilfælde var det dog også nødvendigt med en egentlig konservering for at styrke genstandsmaterialerne, således at tingene bevares bedst muligt for eftertiden. Den konserveringsmæssige behandling må foretages med varsomhed og omtanke. Spor fra slitage, der skyldes genstandens oprindelige brug, bør for eksempel ikke fjernes, da disse kan være vigtige vidnesbyrd. Omvendt kan konserveringen benyttes til at dæmpe alt for fremstående – og for helhedsindtrykket distraherende – skader og mangler som for eksempel revner, folder, pletter og manglende dele, og ikke mindst spor fra tidligere konservering. Konserveringen må siges at være lykkedes, når øjet ikke umiddelbart fanges af genstandens mangler, og den fremstår, ikke ny og ubrugt, men i overensstemmelse med sin alder og oprindelige brug.

Det er i denne forbindelse vigtigt at skelne mellem oprindelige slidmærker og senere tilkomne skader som følge af uhensigtsmæssig opbevaring og håndtering, såsom revnedannelse i træ som følge af skiftende luftfugtighed, mugangreb på skind i fugtige omgivelser, korrosion af metaller på grund af forureningselementer i atmosfæren og falmning af tekstiler som følge af for stærk belysning. I museets nyindrettede udstillingsarealer og magasiner er risikoen for sådanne skader mindsket betydeligt, idet luftfugtighed og temperatur nu kan styres, og luften i rummene filtreres og renses. Der er desuden anvendt bygningsmaterialer med mindst mulig skadelig virkning på omgivelserne, og den dæmpede belysning tændes først, når besøgende træder ind i rummet.

Det var tidligere et krav, at de midler, der blev anvendt i konserveringen, skulle kunne fjernes igen uden at efterlade blivende spor i det originale materiale. Det hed i fagsproget, at behandlingen skulle være »reversibel«. Det må desværre konstateres, at kun de færreste konserveringsmidler er reversible i den forstand, at de kan fjernes fuldstændigt igen.

John Lee

Fig. 9. Et kinesisk fad af kanton-emalje renses med destilleret vand.

A Chinese dish in Canton enamel is washed with distilled water.

Rensevæsker, lim, retoucheringsmidler – alt efterlader sig spor, som kan konstateres, når genstanden undersøges ved hjælp af moderne analyseudstyr. Rester fra tidligere behandlinger, der er umulige at fjerne, kan undertiden vanskeliggøre datering og ægthedsbestemmelser, og i nogle tilfælde kan de på længere sigt virke direkte nedbrydende på genstanden.

Til hver af de genstande, der er udstillet i De østasiatiske Skatkamre, blev der i gennemsnit anvendt tre og en halv time til konservering. Som eksempel på genstande, hvortil der måtte anvendes ekstra konserveringstid, skal den komplicerede behandling af de to samurairustninger, der nu er udstillet i den japanske studiesamling, kort beskrives. Til disse rustninger er anvendt ikke færre end ti forskellige materialer, som ældes og nedbrydes på hver sin måde, og som følgelig kræver hver sin konserveringsmetode.

Begge rustninger består af lakerede plader af læder eller metal, som sammenholdes af flettede silkebånd og læderstropper med metalspænder. Kyras (bryst- og rygpanser), hjelm og maske er alle fremstillet af lakeret metal og prydet med guldbemaling, sølvindlægninger og sølvbeslag og foret med læder (spalt). Masken er yderligere forsynet med skæg af dyrehår. Til hele munderingen hører desuden bælte, viklers og en slags forklæde af silkestof.

Den ene rustning var tidligere opbevaret afmonteret, medens den anden i mange årtier har været monteret på en stående gine. Ginen var forsynet med et ældre vokshoved med europæiske ansigtstræk, som imidlertid var skjult bag krigerens maske. Det blev besluttet at bibeholde denne rustning på den gamle gine, da det ville forårsage unødig belastning af de skrøbelige silkebånd, læderremme og lakplader at afmontere de enkelte dele.

Begge rustninger blev først renset ved støvsugning, børstning med bløde pensler og pustning med svag luftstrøm (fig. 11). Rensningen forbedrede ganske vist rustningernes udseende, men specielt lakpladerne var fortsat præget af mange års opbevaring i støvede omgivelser. For at opnå lakkens naturlige blankhed var det derfor nødvendigt at fjerne fingeraftryk og det næsten fastgroede støv med renset benzin og blødt papir. Mørnede tekstiler blev forstærket med såkaldt nedlagt syning, hvorved nye lange, indfarvede tråde i parallelle rækker hæftes med små tværgående sting på det originale stof. Maskens skæg, der var gråt af støv, blev renset med mineralsk terpentin og fremstår nu lysere, og de korroderede metaldele af kobber, sølv og jern blev renset kemisk og derefter lakeret eller behandlet med voks. Endelig blev alle læderdele renset ved pustning med svag luftstrøm.

Til den anden kriger, som nu er udstillet siddende, og som er iført en temmelig tung rustning, blev fremstillet en solid og sindrig

Arnold Mikkelsen

Fig. 10. De fleste dragter i De østasiatiske Skatkamre er anbragt på bambusstokke. Ligesom i de øvrige Skatkamre er der dog til denne daoistiske præstedragt fremstillet en specialsyet gine.

Most of the costumes in the East Asian Treasure Rooms are mounted on bamboo stalks. As in the other Treasures, though, a special dummy was made for this Daoist priest's costume.

John Lee

Fig. 11. En samurai-rustning på en af Museets gamle giner renses med pensel og en svag luftstrøm.

A samurai armour on one of the Museum's old dummies being cleaned with a brush and a gentle airstream.

Arnold Mikkelsen

Fig. 12. De to samurai-rustninger i den japanske studiesamling.

The two samurai armours in the Japanese study collection.

understøttelse af stål med forlæg i de stativer, som japanske samuraier tidligere benyttede, når deres rustning blev opstillet i husets vigtigste rum. Denne form for montering er diskret og understøtter bedst tænkeligt de svage remme, bånd og tekstiler. Begge rustninger fremtræder nu pompøse og helstøbte (fig. 12). De skader, der ikke blev udbedret, har ingen bevaringsmæssig betydning, og de distraherer heller ikke helhedsudtrykket. Dermed må hovedformålet med konserveringen siges at være opnået.

Med nyopstillingen af De østasiatiske Skatkamre er det nu muligt at komme hele etagen rundt, idet der som en slags bindeled til Det grønlandske Følerum nu også er indrettet et særligt Duftrum, hvor besøgende kan nyde duften af japansk røgelse. Her kan man lære om den højtudviklede østasiatiske duftkultur og se et varieret udbud af gamle røgelseskar fra hele Østen, røgelses-tidsmålere fra Kina og redskaber til røgelsesspil fra Japan. Et af Etnografisk Samlings klenodier er netop et forfinet japansk røgelsesspil med redskaber og værktøjer udført i guldlak og sølv. Det blev hjembragt til Danmark i 1870 som en gave til Christian IX fra den nuværende japanske kejsers oldefar i anledning af den første dansk-japanske traktats indgåelse i 1867. Dette røgelsesspil havde det japanske kejserpar ytret specielt ønske om at se, da de umiddelbart efter åbningen af De østasiatiske Skatkamre besøgte Nationalmuseet i forbindelse med deres officielle besøg i Danmark.

SUMMARY

From storage to study collection

New arrangement of the Ethnographical Treasure Rooms

Preparatory to the rebuilding of the National Museum in 1990-1992, all the *c.* 100,000 ethnographical specimens were registered in computers, packed in containers and taken for storage outside the building. Then the reorganization of the collections was planned and on the reopening of the Museum in 1992 the Ethnographic Collection could offer the public three different types of exhibition, each with its own form and architecture: on the ground floor the semi-permanent thematic exhibition "The Mongols – the nomads of the steppes", which was later replaced by the exhibition "Eldorado? The Indians of the Andes and the Amazon"; on the first floor "Peoples of the Earth", an introduction to the ethnographic collections; and on the second floor The Eskimo Treasures, which was the first of the ethnographic study collections.

Since then the work of reorganizing the ethnographic study collections has continued, and so far some 10,000 objects from the Eskimo peoples, Oceania, Africa and East Asia have been exhibited. The main principle for the reorganization of the study collections has been to make all the objects of the Ethnographic Collection accessible to the public, partly by exhibiting as many objects as possible in each case, partly by showing as many object types as possible, so that all the things still kept in storage can also be retrieved and seen on the computer monitors now placed in the rooms.

This article is an account of some of the many considerations behind the reorganization of the ethnographic displays, and sketches out the broad lines of the laborious work of reorganizing the Ethnographic Treasures. This work is exemplified by the reorganization of the East Asian study collections.

An important part of the work has been the conservation of some 10,000 objects. This is described in the second part of the article. In relation to this there is also an account of some reflections on conservation methods and resources, and on the future storage of the objects. An example of objects for which a particularly long period of conservation work was necessary is the complex treatment of the two samurai armours now exhibited in the Japanese study collection.

Danske betalingstegn fra 1900-tallet

Af JØRGEN STEEN JENSEN

Blandt en museumsmands største professionelle fornøjelser er glæden ved at modtage *gaver*. De fleste danske museumssamlinger er levende samlinger, dvs. de er i stadig vækst og udvikling. Dette gælder også Den kgl. Mønt- og Medaillesamling på Nationalmuseet, som ikke alene søger at komplettere samlingen tilbage i tiden, men også forsøger, i hvert fald nogenlunde, at holde trit med udviklingen og få et i det mindste repræsentativt udvalg af nye udmøntninger. Hvad den nationale samling angår, skal vi søge at få størst mulig grad af komplethed.

I dag mere end nogensinde er noget sådant ikke muligt uden støtte udefra. Her har vi på Møntsamlingen været så heldige, at en kreds af forudseende mennesker i 1945, lige efter afslutningen på 2. verdenskrig, stiftede et venneselskab for samlingen. Midler fra Venneselskabet skulle sikre samlingens vækst, så langt ud i fremtiden det var muligt at se. Da stifteren af Venneselskabet, overretssagfører Holger Hede, ikke alene var en klog, men også en rundhåndet mand, så har det i de senere år været muligt for selskabet at medvirke til ganske betydelige erhvervelser af museumsgenstande, som hver på deres måde har været med til at placere Den kgl. Mønt- og Medaillesamling i første række inden for pågældende samlings- og forskningsfelt. Det skal tilføjes, at ved den erhvervelse, som der nu skal berettes om, har det legat, som bestyres af Nationalmuseets direktion, Robert og Erna Nielsens legat, også medvirket.

Fig. 1. Prægestempler fra virksomheden MEKA, benyttet til fremstilling af spillemønter og betalingstegn til maskinvaskerier, og prøver på tegn fremstillet med disse stempler.

Dies used to make amusement machine tokens and payment tokens for laundries, and samples of tokens made with these dies.

Det turde være almindeligt kendt, at Nationalmuseet i Den kgl. Mønt- og Medaillesamling har landets største samling af mønter, medaljer og pengesedler. Denne, den nationale samling, består også af en række poletter og betalingstegn, som - uden i det daglige at have en specielt fremskudt rolle - dog har betydning, når landets økonomiske liv skal skildres (fig. 1).

Betalingstegn brugtes og bruges stadig specielt i virksomheder af forskellig art eller inden for mindre, relativt lukkede eller afsondrede samfund. Typisk var der i tidligere tider tale om en virksomhed, der betalte de ansatte med betalingstegn, som derefter kunne bruges i virksomhedens handel og butikker. Der kendes mange eksempler på dette, både fra Sverige i 1700-tallet og fra haciendas og plantager i Latinamerika og Indonesien for hundrede år siden. Undertiden kunne man indskyde betalingstegn som mellemled mellem en betaling med almindelige penge og opnåelsen af den attrådte ydelse. Et meget udbredt eksempel herhjemme er de gasmønter, der fandtes i byerne i store dele af Danmark langt op i 1900-

tallet. Når man lagde dem i en boks ved gasmåleren, kunne man bruge et bestemt kvantum gas. Et andet eksempel er de visitationstegn, som fra omkring århundredeskiftet benyttedes af de prostituerede ved lægetilsyn. Den prostituerede skulle købe tegnene hos politiet og derefter aflevere dem til lægen i forbindelse med undersøgelsen. I den permanente udstilling kan man se et beslægtet eksempel fra det gamle Rom. Her synes mændene at have benyttet en særlig slags tegn ved bordelbesøg, idet man på tegnene kan se selve akten afbildet. Man må forestille sig, at de blev købt ved indgangen til husene og derefter afleveret i forbindelse med erlæggelsen af ydelsen. Som endnu et kuriosum kan nævnes, at de grønlandske mønter, der var i brug fra midten af 1920'erne til ind i 1960'erne, og hvis pålydende var kroner og øre, faktisk var at betragte som betalingstegn. De havde nemlig egentlig ingen værdi uden for Grønland, de kunne ikke veksles, uanset den grønlandske og den danske krone var lavet af samme medaljør, og begge var præget på Den kgl. Mønt. Vi har nu indkredset emnet og skal kun - til belysning af dets omfang - sige, at der formentlig både i vort eget land og i den store verden i de sidste par hundrede år har været endnu flere forskellige typer af betalingstegn, end der har været mønter.

På Den kgl. Mønt- og Medaillesamling har vi traditionelt været tilbageholdende med at samle på betalingstegn, eller rettere vi har været tilbageholdende med at investere vor af staten betalte arbejdstid i at samle aktivt på sådanne genstande. Denne fra gammel tid overleverede, rent instinktive fornemmelse har nu fået et mere teoretisk fundament inspireret af arbejdsplanlægning, handlingsplaner mv.

Men når Nationalmuseet ikke selv aktivt kan samle på betalingstegn, så ligger feltet jo fuldstændig frit for private samlere, hvis aktiviteter vi så på afstand kan følge med interesse. Ingen kan være tvivl om, at der sker noget på området med betalingstegn. Der udkommer af og til større eller mindre kataloger, og medlemmerne af interesseorganisationen Danish Token Club har de sidste tyve år regelmæssigt udgivet et medlemsblad.

For nogle år siden ønskede en af de kendte samlere af betalingstegn, slotsportner Jerry Meyer, at skifte samleområde. Han mente, at han nok stort set havde erhvervet det, han kunne håbe på at få fat på. Han kendte Møntsamlingens bakker med betalingstegn, og han vidste således, at Nationalmuseets samling stort set var blevet afsluttet med et par store erhvervelser i begyndelsen af 1900-tallet. Vor samling kunne siges at være rimeligt repræsentativ for Danmark (med Færøerne, Island, Grønland og Dansk Vestindien) op til omkring 1900, men derefter var dækningen mere tynd, for ikke at sige meget tynd. Ønskede vi at overtage en stor samling, så var muligheden der nu. Det drejede sig om en samling på over 4.000 stykker, helt præcis 4.135 genstande af metal og plastic. Hertil kom godt 750 af papir og karton mv., i alt således hen ved 5.000 stykker.

Med i overvejelserne var også den omstændighed, at hele begrebet betalingstegn utvivlsomt var ved at forandre sig, fremover ville funktionen efter alt at dømme i stigende grad blive overtaget af forskellige typer af betalingskort.

Efter mange overvejelser, hvor nu afdøde museumsinspektør Anne Kromann spillede en væsentlig rolle, gik først Møntsamlingen og derefter Nationalmuseets ledelse ind på idéen. Når man har en national samling, så bør denne også være så komplet som muligt, uanset hvor ydmygt området i og for sig kan synes. Men det er klart, at det var helt afgørende, hvorledes styret i Møntsamlingens venneselskab ville stille sig til tanken. Efter en grundig drøftelse og en foretagen professionel vurdering fik vi også her grønt lys, og med hjælp fra en kyndig advokat fik vi opstillet en lovformelig kontrakt. Rent økonomisk var det nemlig det største projekt, Venneselskabet nogen sinde havde kastet sig ud i. I 1998 overgik ejendomsretten over samlingen til vennerne, og ved det påfølgende årsmøde, i 1999, overdrog formanden, landsretssagfører Jørgen Hede, formelt Jerry Meyers samling til Nationalmuseet.

Lad det være sagt straks. Uanset hvor megen energi og hvor mange timer en samler lægger i at opbygge en sådan samling, vil den aldrig være komplet, og den vil næppe heller

Fig. 2. Mælketegn benyttet ved skolemælk i form af »kvart sød« af Jydsk Mælkeforsyning i Århus.

Milk tokens used for school milk.

Fig. 3

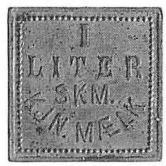

Fig. 4

Fig. 5

Fig. 3-5. Sønderjyske mejeritegn fra tiden før genforeningen 1920, henholdsvis gældende for 1 liter sødmælk fra »Rødkild Meierei«, 1 liter skummetmælk eller kærnemælk fra andelsmejeriet i Kværs samt et kvantum kærnemælk fra mejeriet i Agerskov.

South Jutland dairy token from the period before the Reunion in 1920.

Fig. 6

Fig. 6-8. Beværter- eller tjenertegn. De er udstedt henholdsvis af Josty på Frederiksberg, Industricaféen i Industriforeningens hus på hjørnet af Rådhuspladsen og Vesterbrogade i København samt Ved Stalden i udkanten af Charlottenlund skov.

Victuallers' or waiters' tokens.

Fig. 7

Fig. 8

Fig. 2-42: Henrik Wichmann / Niels Elsving

nogensinde kunne blive komplet. Betalingstegn, specielt sådanne som ikke er af metal, vil ikke altid kunne overleve, når deres tid er forbi, og slet ikke hvis de er af forgængeligt materiale. De kartonark med 10 mælkemærker, som skolebørnene på Frederiksberg omkring 1950 købte på skolen for 13 øre pr. mærke, og derefter afleverede hos Trifoliums mælkemand for at få en kvart sød, er således ikke repræsenteret. Men tilsvarende mælketegn, også af metal, findes i samlingen (fig. 2).

Blandt samlerens specialiteter var sønderjyske mejeritegn. De var udstedt af sønderjyske mejerier under prøjsernes regime, altså før 1920. På mejeritegnene, som normalt havde indskrifter med mejeriets navn, var angivet, hvor meget smør, sødmælk eller kærnemælk man skulle have udleveret, når man afleverede et tegn (fig. 3-5). Man må forestille sig, at man fik tegnene udleveret på mejeriets kontor. Var man leverandør, så blev udgiften trukket fra afregningen, men var man almindelig kunde, var der formentlig tale om kontant betaling. Den, der i dag ser på tegnene, vil naturligvis også hæfte sig ved, at mange af tegnene havde indskrift på nationalsproget, dansk, men nogle havde indskrift på landsdelens officielle sprog, tysk, og enkelte betjente sig af et blandingssprog, f.eks. tysk på forsiden og dansk på bagsiden. En af årsagerne til, at indskrifterne var på blandingssprog, var formentlig den omstændighed, at mejeritegnene var fremstillet i Tyskland. Her kunne det knibe med at have de specielle danske bogstaver blandt typerne, i stedet for »Ø« skrev man så »Ö«.

Går vi fra mejeritegnene med deres udligning af køb af mælk og smør over til tegn for de mere substantielle varer, så nærmer vi os feltet tjenertegn (fig. 6-8). Det er ofte stykker præget på forhånd, hvor blot stedets navn er

Fig. 9

Fig. 10

Fig. 11

Fig. 12

Fig. 13

Fig. 14

Fig. 9-10. Værdimærker fra Hellesens Enke og Ludvigsens elektriske fabrik samt Fords samlefabrik, begge beliggende i Storkøbenhavn. Pålydende 27 og 17 øre skal vise hen til mælkeprisen. Fordpoletten har blank bagside.

Tokens from the Hellesens Enke og Ludvigsens electrical factory and the Ford assembly plant.

Fig. 11-12. Poletter fra Burmeister & Wain i København. Den største med det elegant forsirede bomærke synes at have rødder tilbage i århundredets begyndelse, men det påklistrede mærke med vikingeskibet (hvis betydning i øvrigt ikke er kendt) stammer formentlig fra skibsbyggeriets sidste blomstringstid i 1980'erne.

Tokens from Burmeister & Wain shipyard.

Fig. 13-14. Marketenderitegn fra elektrofabrikken Laurits Knudsen i København og Frichs togfabrik i Århus kan muligvis være fremstillet af virksomhederne selv. Fig.13 har blank bagside, mens fig. 14 har samme for- og bagside.

Canteen tokens.

islået med et enkelt stempel, evt. som en forkortelse. Tjeneren fik udleveret et vist antal tegn, der tilsammen udgjorde en given sum. Når der blev bestilt varer til kunderne fra køkken eller buffet, betalte tjeneren med sine tegn, og når arbejdsdagen var forbi, indløste tjeneren disse tegn igen mod kontant betaling. Herefter skulle han helst have flere penge tilbage, end han havde afleveret, det var nemlig hans egen fortjeneste, drikkepengene. Fænomenet tjenertegn har været kendt i sidste tredjedel af 1800-tallet og første tredjedel af 1900-tallet, og de kendes både fra København og de store provinsbyer. De afbildede stykker, der alle er fra hovedstaden, er for fleres vedkommende tydeligt nok fremstillet i Tyskland. Ét har simpelthen indskriften »Wertmarke« på tysk, mens et par af de andre indirekte siger det samme. Det danske »Æ« var på prægestedet et ukendt bogstav, i stedet søgte man at hjælpe sig med et sammenskrevet »OE«, der jo på dansk er noget ganske andet, nemlig »Ø«. Flere træk i tegnenes almindelige udseende (tallenes typer, perleranden ude ved kanten) peger da også i tysk retning, og bevarede annoncer fra det københavnske firma N. H. Hansen viser, at det var L. Chr. Lauer i Nürnberg, arvtageren til tidligere tiders regnepennings- og spillemøntfabrikation (se Nationalmuseets Arbejdsmark 1990), der fremstillede en del af tegnene (fig. 8). Et meget enkelt tegn, brugt hos Josty ved Frederiksberg Have (fig. 6), kan i og for sig være fremstillet hos en af stadens blikkenslagere, f.eks. hos hofblikkenslagerfirmaet Meyer i Nyhavn, der også vides at have været aktiv på dette felt.

I øvrigt bør det nævnes, at restaurantbesøg visse steder stadigvæk giver anledning til, at gæsten modtager et tegn, et garderobetegn, men disse tegn kan næppe regnes med til egentlige betalingstegn.

Derimod har det været meget udbredt, at store virksomheder med veldrevne kantiner har benyttet betalingstegn. Dette kan have noget at gøre med, at virksomheden betalte tilskud til selve kantinens drift, hvorefter de ansatte kun skulle af med en symbolsk betaling. Men tegn med pålydende på 17 øre (fra

Fig. 15

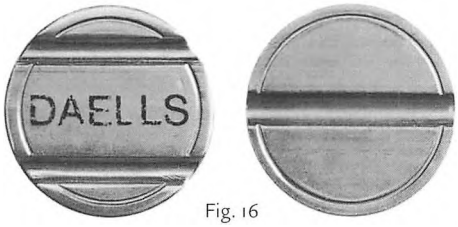

Fig. 16

Fig. 15-16. De to poletter er beregnet til moderne drikkevareautomater, en kaffeautomat hos Sunlight, der hører til i Storkøbenhavn, mens poletten fra Daells, det kendte varehus på Københavns Nørregade, der lukkede 1999, var beregnet som en service til kaffetørstige kunder.

These two tokens were intended for modern soft drink vending machines.

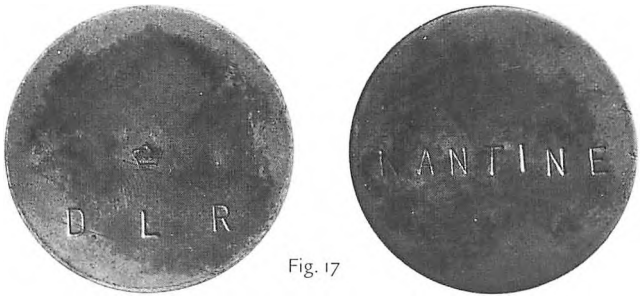

Fig. 17

Fig. 18

Fig. 17-18. Kantinetegn og pantemærke benyttet af Danske Livregiment i Høvelte efter 2. verdenskrig. Fig. 17 har ens for- og bagside.

Military canteen token and deposit token issued by the Danske Livregiment.

Fords samlefabrik i Sydhavnen) og 27 øre fra Hellesens elektriske fabrik skal efter sigende dog snarere hænge sammen med prisen på visse varer i marketenderiet, bl.a. mælk (fig. 9-10). Der fandtes mange steder særlige funktionærspisestuer, og på Burmeister & Wain (B&W) i København synes et gammelt hæderkronet betalingstegn at være fundet frem i skibsværftets sidste periode (fig. 11-12). Man kan nok ikke udelukke, at Laurits Knudsen på grænsen mellem Københavns Nørrebro og Nordvestkvarteret har fremstillet deres specielle, emaljerede tegn selv (fig. 13), det samme gælder lokomotivfabrikkerne Frichs i Århus (fig. 14), begge steder havde formentlig ekspertisen inden for murene. Nogle firmaer har i nyere tid udleveret særlige poletter til de ansatte, så de kunne få en kop kaffe fra kaffeautomaten, det gælder Sunlight i København, mens det nylig lukkede Daells Varehus i sin sidste tid lod kunderne købe tegn til en automat, hvis de skulle blive kaffetørstige (fig. 15-16).

Det kan i store, relativt lukkede institutioner være en fordel at undgå brug af kontante penge ved almindelige, hyppigt gentagne køb. Således var i det mindste den fremherskende almindelige mening mange steder indtil for nylig. Det er baggrunden for, at den danske hær i forbindelse med genoprustningen og udbygningen i 1950'erne brugte kantinetegn af en meget enkel art (fig. 17-18); den samme filosofi lå bag ved organiseringen af bespisningen på det store sygehus i Nykøbing Sjælland og såmænd også ved organiseringen af patientbarberingen på Frederiksberg Hospital (fig. 19-20). Barberstuen er for nogle år siden, som en følge af den almindelige udvikling, lukket.

Også andre, mere lukkede institutioner har haft betalingstegn, det gælder således også Nordjyllands Forsorgshjem i Svenstrup ved Aalborg (fig. 21). På Christianshavn har den private Kofoeds Skole stadig opretholdt sit eget »pengevæsen«, og samlingen har efter alt at dømme nærmest komplette sæt af de tre »udmøntninger«, der kendes. Den ældste stammer endnu fra kordegn Kofoeds levetid. De nyeste tegn hører til blandt de meget få tegn, hvis motiver er rent ideologiske. Bagsi-

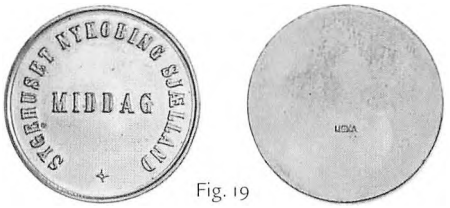

Fig. 19

Fig. 19-20. Hospitalstegn til en middag på sygehuset i Nykøbing Sjælland og til en barbering på Frederiksberg Hospital.

Hospital tokens for a dinner and a shave.

Fig. 20

Fig. 21

Fig. 21. Betalingstegn fra Nordjyllands Forsorgshjem i Svenstrup ved Aalborg.

Payment token from the North Jutland Reception Centre.

Fig. 25

Fig. 26

Fig. 25-26. Sporvejspoletter fra København og Århus. Københavns »havfrue« findes i mange forskellige udførelser, hvor specielt havfruens elegance er lidt forskellig. Århus' elektriske sporvejes bomærke synes inspireret af DSB's vingehjul.

Tram tokens from Copenhagen and Århus.

Fig. 22

Fig. 22-24. Pengetegn fra Kofoeds Skoles interne møntsystem. Her vises prøver på de tre forskellige serier, idet møntsystemet er udbygget med flere forskellige værdier.

Payment tokens from the internal coin system of Kofoeds Skole.

Fig. 23

Fig. 24

dens to hænder skal givetvis illustrere, at skolens elever ønskes velkommen tilbage til samfundet og dets arbejdsmarked (fig. 22-24).

Offentlige transportmidler til lokal trafik har været brugt i det meste af 1900-tallet, og følgelig har transportpoletter været brugt i mange bysamfund. I København brugtes sporvejenes berømte »havfruer« kun i en relativt kort periode fra midt i 1960'erne til omkring 1980, men de havde dog forgængere (i dag vistnok sjældne) fra nogle år midt i 1860'erne, altså for mere end hundrede år siden. I de store provinsbyer som Odense, Århus, Esbjerg og Aalborg var fænomenet også velkendt (fig. 25-26).

Hjemme i husholdningerne var poletter i brug i store dele af 1900-tallet. Det drejede sig om gas- og elpoletter. Især gasmønterne har været uhyre udbredt. De kendes både fra mange danske provinsbyer og fra de store ejendomsselskaber i København. Det gjaldt om at have et lille lager af gasmønter i reserve, så man aldrig løb tør for dem. Det samme gjaldt de tilsyneladende knap så udbredte elmønter,

Fig. 27-29. Gasmønt på 25 øre fra boligselskabet KAB på Vognmandsmarken, Københavns Østerbro, er usædvanlig pga. de mange oplysninger, den giver. Gasmønterne fra Kalundborg Gasværk og fra de ejendomme, der hørte til Pensionsforsikringsanstalten (PFA) i København er også informative.

Gas token for 25 *øre* from the housing association KAB – unusual because of the amount of information it provides.

Fig. 27

Fig. 28

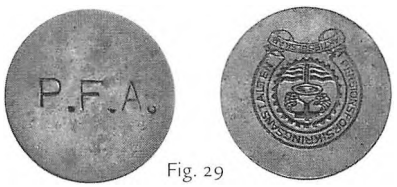

Fig. 29

Fig. 30-33. Gasmønter fra Københavns Belysningsvæsen, Assens og Fredericia gasværker (begge med blank bagside) samt den anonymiserede gasmønt til 25 øre, der har kunnet bruges overalt i byerne, bærer præg af elegant udformning. Den sidstnævnte gasmønt antyder også ved udformningen af tallene, at den er præget på Den kgl. Mønt i København, idet meget beslægtede 25-ører også blev leveret af Mønten til Island.

Gas tokens from the Copenhagen Lighting Authority, Assens and Fredericia Gasworks.

Fig. 30

Fig. 31

Fig. 32

Fig. 33

Fig. 34-36. Vaskemønter til brug for vaskemaskiner i ejendomme eller på vaskeriaer, udstedt af elektrikerfirmaet Viggo Dencker i København i 1950'erne samt vaskemaskinefabrikanten Vølund, senere Nyborg.

Laundry tokens for use in washing machines in blocks of flats or laundrettes.

Fig. 34

Fig. 35

Fig. 36

som gjaldt for én eller to kilowattimer. En del gasmønter var gennemgående af meget enkel art (fig. 27-29). Efter ophævelse af den skandinaviske møntunion og indførelse af nye skillemønter med større diameter i 1924 fremstillede Den kgl. Mønt gasmønter med de hidtidige mønters diameter. Således undgik man at ændre på møntslidsens størrelse på en række gasautomater. Man opnåede her en høj grad af perfektion, der antyder en meget professionel hånd bag tilvirkningen (fig. 30-33).

Det vistnok seneste skud på denne stamme er de vaskepoletter, som flere fabrikanter af vaskemaskiner eller ejere af møntvaskerier har udstedt. Viggo Dencker på det indre Frederiksberg synes at have været med allerede i 1950'erne; senere repræsentanter er de danske fabrikker Vølund/Nyborg (fig. 34-36). Et nyt skud er særligt kodede tegn til bilvask, hvor man kan få tegn, der kan opfylde de specificerede ønsker (fig. 37). Der er – og var – ganske mange måder, man kunne få vasket vogn, og ikke mindst undervogn på, og når man havde bestemt sig, kunne man købe et plastictegn med en nøjagtig hul-indkodning. Således fik ens bil den behandling, man havde tiltænkt den og betalt for.

Spillemønter hører til de allermest udbred-

Fig. 37

Fig. 37. Et plastickort med indkodning giver adgang til automatiseret bilvask, inkl. forvask, hos et autoværksted i Vissenbjerg på Fyn.

A plastic card with a code grants access to an automatic car wash.

Fig. 38

Fig. 39

Fig. 40

Fig. 38-40. Spillemærkerne fra N.Pedersens ambulante Aarhus Tivoli, Brødrene Stefansen i Københavns Tivoli samt Fortuna-hallen på Dyrehavsbakken nord for København har et fællespræg, der antyder, at de er fremstillet samme sted.

Amusement machine tokens from various carnivals. They have common features that suggest they were made in the same place.

te typer af betalingstegn. For at undgå kontante penge, altså mønter, brugte man på de store forlystelsessteder ofte specielt fremstillede spillemønter. Her vil navne på tivoliejere og forlystelsesdirektører kunne overleve gennem tiderne (fig. 38-40). Disse spillemønter kunne bruges ved selve spillet, og havde man heldet med sig og vandt én - eller flere - håndfulde, kunne man derefter omsætte spillemønterne til visse, nærmere bestemte varer. Teltholderforeningen på Dyrehavsbakken nord for København fik på et tidspunkt fremstillet elegante tegn, der lokkede til besøg inde bag skovens røde låger (fig. 41). Ved åbningen af Scala i København midt i 1980'erne indrettedes også et »spilleland« med egne mønter (fig. 42).

Er vi ude i pudseløjerlighederne, ting som seriøse samlere eller repræsentanter for nationale samlinger har svært ved at tage alvorligt? Ja, måske, men det er på den anden side ikke udelukket, at den dag - om 50, 100 eller 200 år - hvor tankstationerne er nedlagt, og motorgravene er kastet til (eller fjernet pga. miljøkrav), så vil de små plastichulkort stadigvæk minde om, at vask af vogn var en alvorlig sag, og at man havde fundet udvej for en snild formidling af betalingen.

Det har i alt ovenstående været underforstået, at brug af betalingstegn stort set måtte betragtes som et afsluttet kapitel, idet man i samfundet nu har udfundet nye metoder til betalingsformidling. Plastickort med magnetstribe var i nogle år sagen, nu synes de at være ved at blive afløst af plastickort med chips. De sidste har nemlig den fordel, at de kan genoplades. Begge dele er for længst blevet samlerobjekter, men det lader vi ligge i denne omgang.

Til sidst kan man spørge, hvor blev disse

Fig. 41. Fælles spillemønt udstedt af teltholderforeningen på Dyrehavsbakken viser en af de røde låger, bag hvilken herlighederne findes.

Multi-purpose token used by the tent-holders at the Dyrehavsbakken carnival, showing one of the red doors behind which the delights of the carnival can be found.

Fig. 42. Scala på Københavns Vesterbro åbnede 1984. Det har også et »spilleland« med særlige spillemønter. Forsiden viser det lokkende forlystelsessted ved Axeltorv.

The establishment Scala in Vesterbro, Copenhagen, opened in 1984. It too has an "amusement land" with special tokens.

tegn lavet? Vi har tidligere nævnt, at firmaet Lauer i Nürnberg fremstillede nogle af de ældre, og det svenske firma Sporrong, der også var aktivt i Danmark, har meget muligt også tilbudt sine tjenester. Men der har også været danske virksomheder. Nord for København lå firmaet MEKA, hvis indehaver var Kaj Meyer. I forbindelse med en omlægning af produktionen blev de gamle stempler overflødige, idet prægepresserne, der kun fremstillede et eksemplar ad gangen, blev erstattet af mere moderne prægemaskiner, og Den kgl. Mønt- og Medaillesamling modtog i 1989 firmaets samling af originale prægestempler som gave. I dag kan man så sammenligne stempler med produkt og således få et indtryk af, hvad der er fremstillet på MEKA (fig. 1). Også i Århus er der fremstillet tegn og poletter, idet firmaet Carl Nielsens Søn var aktivt fra omkring 1930 og en menneskealder frem, indtil værktøjet til poletfremstilling blev købt af MEKA.

Og endelig har også, som før nævnt, Den kgl. Mønt i Mellemkrigstiden fremstillet en hel del gasmønter. Det har naturligvis været et biprodukt til at fremstille landets mønt, og gasmønterne har på ingen måde anfægtet Møntens hovedopgave. Men Mønten fik givet disse tegn et sobert præg, for der er næppe nogen tvivl om, at i hvert fald Møntens originalværksted, og måske også selve den kongelige medaljør har givet en hånd med, når f.eks. Københavns Kommunes Boligselskab skulle have fremstillet gasmønter med byens tre tårne på forsiden.

På disse sider er 1900-tallets danske betalingstegn og deres funktion skildret fra et mere overordnet synspunkt, nemlig ud fra hvad de fortæller om samfundet i det sidste hundrede år. De her afbildede tegn, der præcis udgør 1% af Venneselskabets gave, har normalt ikke rejst væsentlige spørgsmål set i relation til identifikation og formål. Derimod er de tegn i Jerry Meyers samling, hvis formål eller oprindelse ikke er helt afklaret, udeladt her, hvor det drejer sig om at fortælle om betalingstegnene og deres mangeartede funktioner.

LITTERATUR

Peter Flensborg, *Numismatisk Leksikon*, udgivet af Dansk Numismatisk Forening, København 1996, specielt opslagsordene Afregningstegn, Dampkøkkentegn, Forbrugsforeningstegn, Frimærkepenge, Gasmønter, Ladegårdsspecie, Mejeritegn, Poletter, Propforeningstegn, Spillemærker og -mønter, Tjenertegn, Token, Trafikpoletter, Tukthus skilling, Visitationstegn og dér anførte litteraturhenvisninger. Jerry Meyer, Forsøg på en inddeling af privatmønterne fra Danmark, *Numismatisk Rapport* 1985, s.122-25; samme, Kofoed-Penge, *Danish Token Club. Medlemsblad*, I, 1982, s.138-48. – Tak til Jerry Meyer for supplerende oplysninger.

SUMMARY

Danish payment tokens of the twentieth century

Payment tokens for use in limited areas have been known for centuries, and there are certainly more different kinds of payment tokens than of coins. However, for resource reasons the Royal Collection of Coins and Medals has refrained from making an active collection. It was therefore very welcome when the palace gatekeeper Jerry Meyer offered his large Danish collection from the past hundred years for sale, a total of c. 5000 pieces. The Society of Friends of the Royal Collection of Coins and Medals then bought the collection, and in 1999 donated it to the National Museum, where it has thus become part of the national collection. The payment tokens can be grouped in a number of areas: milk tokens, dairy tokens, waiters' tokens, canteen tokens from firms and institutions, transport tokens, gas and electricity tokens, tokens for laundry machines and amusement machine tokens. Many of them are quite primitively made, and they are not discussed separately in this article, which attaches more importance to the overall view. As regards the places where the tokens were produced, the oldest ones from around the turn of the century are undoubtedly German and some were probably made by the firm Lauer in Nuremberg. The Swedish firm Sporrong too is known to have been active. Special mention must be given to the company MEKA north of Copenhagen, actively run by Kaj Meyer and his son Jørgen Meyer. A collection of old dies was transferred in 1989 from the firm to the Royal Collection of Coins and Medals. Finally, in the inter-war years the Royal Mint made a number of gas tokens.

Nationalmuseets Kommandørgård på Rømø

Af INGER TOLSTRUP *og* STEFFEN M. SØNDERGAARD

Roberto Fortuna

Fig. 1. Kommandørgården set fra sydøst. Således så rejsende først gården, før landevejen fik sin nuværende linjeføring.

The Skipper's Farmstead viewed from the south east.

»Ved Toftum ligger en anselig gård kaldet Slottet,« skriver tidligere museumsinspektør ved Nationalmuseet Chr. Axel Jensen i et udateret notat med en henvisning til »Claudi's beretninger«. Hedeselskabets direktør Th. Claudi Westh var en af de første, der henledte opmærksomheden på det særprægede anlæg på Rømø, og han var da også en af de indbudte gæster, da Nationalmuseet indviede Kommandørgården den 17. juli 1951. Ved den lejlighed fik gården officielt det navn, den er kendt under i dag. Det dukkede op første gang i efteråret 1949 i et åbent brev fra museets direktør Poul Nørlund til mulige bidragydere. Der skulle skaffes over 100.000 kr. til at erhverve og restaurere gården.

Det lykkedes at samle de nødvendige midler. Gården blev købt og jorden videresolgt til Statens Jordlovsudvalg, der uddelte den som tillægsjord til andre gårde. Restaureringen, konserveringen og de bygningsarkæologiske undersøgelser, der blev gennemført under arbejdet, er tidligere behandlet i Nationalmuseets Arbejdsmark 1954.

Efter mere end 40 års slid fra hundredtusindvis af besøgende var der midt i 1990'erne behov for en gennemgribende istandsættelse af gården og forbedring af publikumsfaciliteterne. Den nærliggende Toftum gamle skole, der ligeledes tilhører Nationalmuseet, fik ved samme lejlighed en hårdt tiltrængt istandsættelse. Det blev alt sammen muligt gennem en stor donation fra A. P. Møller og Hustru Chastine McKinney Møllers Fond til almene Formaal. Arbejdet blev afsluttet i sommeren 1998, og den 28. september blev gården genindviet.

Restaureringsarbejderne gav ikke anledning til mange nye iagttagelser vedr. bygningerne, men det var en god lejlighed til at genlæse de skriftlige kilder til gårdens historie med henblik på dagliglivet i og omkring gården i det 19. og 20. århundrede.

I det ydre afviger Kommandørgården på mange punkter fra de typiske rømøgårde: Gården er opført på det naturlige terræn, og herefter har man kastet sand op omkring fundamenterne undtagen på sydsiden af stuehusets brede del, hvor der er dør og vinduer til kælderen. Den fremtræder som liggende på et varft, en menneskeskabt forhøjning, som sikrede gården i tilfælde af oversvømmelse. Grundplanen er gaffelformet, hvor det almindelige på øen var T-formede gårde. Gennem disse og andre træk er Kommandørgården beslægtet med anlæg på de frisiske øer mod syd, ikke mindst Føhr, hvorfra den formodede bygherre Harcke Thades stammede. Den nærmeste kendte parallel til grundplanen er Møgeltønder gamle præstegård, hvis grundplan havde form af en trefork (nedrevet i 1902, men kendt fra en planskitse fra 1845).

I det indre findes dog en rumfordeling meget lig den almindelige på Rømø, og der er ingen grund til at tro, at dagliglivet har adskilt sig fra hverdagen på andre rømøgårde.

Kommandørgården menes opført kort efter midten af 1740'erne, og beboelsen skal oprindeligt have haft to etager med lavt blytag - et forhold, som ikke kan dokumenteres bortset fra, at der i den nuværende tagetage er iagttaget spor efter et rum af samme udstrækning som den underliggende stue. Desuden går bjælkelaget i denne mellemste del af gården på langs af bygningen, så det ikke hænger konstruktivt sammen med den nuværende tagkonstruktion (fig. 2).

Ved restaureringen i 1950-51 fik gården den skikkelse, man antager den havde efter en ombygning omkring 1770, dog med bibeholdelse af enkelte senere tilføjelser.

Rumfordelingen var i de mellemliggende 180 år ændret noget, men det var næsten alle steder sket ved opsætning af lette skillevægge. I de fleste tilfælde var ændringerne nok dikteret af behovet for at skaffe tilfredsstillende plads til aftægtsfolk.

Adgangen til huset er gennem »æ nørredør«. Over døren sidder en smuk indskrifts-

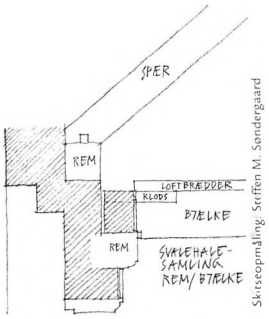

Skitseopmåling: Steffen M. Søndergaard

Fig. 2. Tagfod i stuehusets brede del. Den ukonstruktive udformning tyder på, at i det mindste denne del af stuehuset har haft to etager.

Roof base in the broad part of the farmhouse.

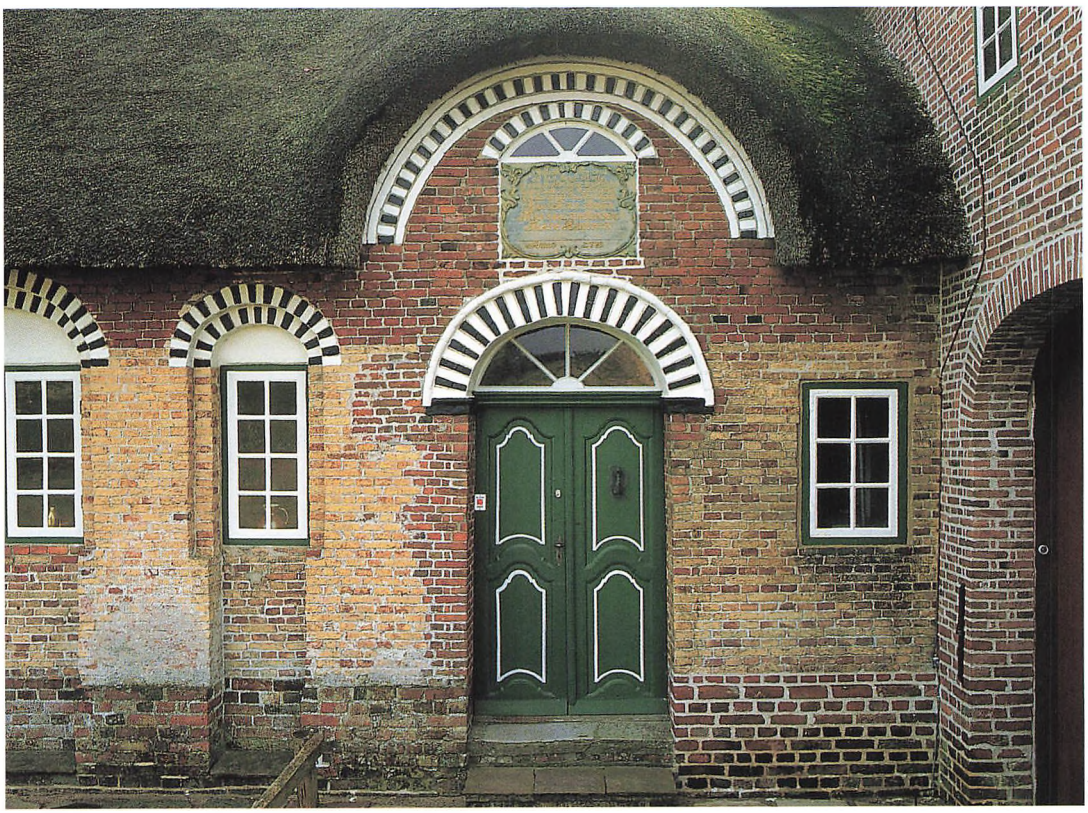

Roberto Fortuna

Fig. 3. Nørredøren med indskriftstavle fra 1770.

North door with plaque from 1770.

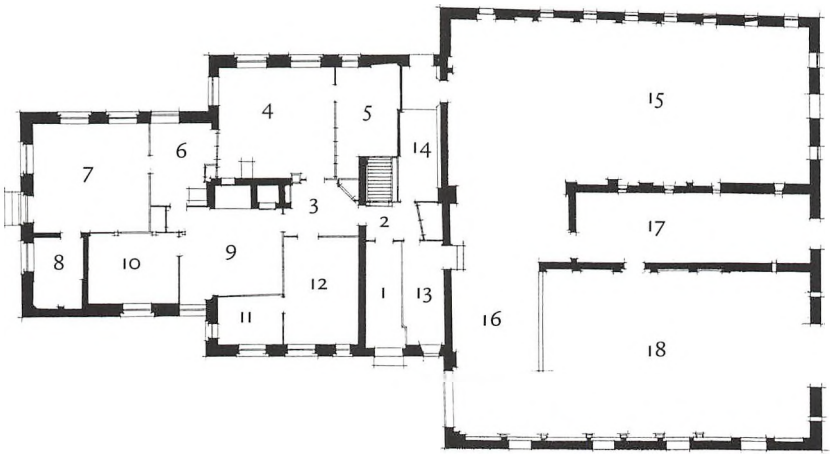

Fig. 4. Grundplan over Kommandørgården ved Nationalmuseets overtagelse i 1950.

Ground plan of the Skipper's Farmstead when the National Museum took it over in 1950.

1: Lille framgulv
2: Mellemgang
3: Mellemgang
4: Sønderdørns
5: Det blå kammer
6: Oldefars kammer
7: Piselen
8: Ligstuen
9: Køkken for husbondfamilien
10: Nørrekammer
11: Køkken for aftægtskonen
12: Nørredørns
13: Tømmerstue
14: Store framgulv
15: Stalden
16: Loen
17: Laden
18: Gårdsplads med bl.a. gulvsand

Roberto Fortuna

Fig. 5. Udgangen fra det store framgulv til haven. Framgulvet dannede en passage gennem huset fra nord til syd og var samtidig bindeled mellem avlslængerne mod vest og boligen mod øst. T.v. nedgang til kælderen.

Doorway from the large passageway to the garden.

tavle fra 1770 med navne på de daværende ejere Margaretha Hansen, hendes anden mand Hans Peter Hansen og hendes barn af første ægteskab med Thade Harckes. Tavlen gengiver et skriftsted fra profeten Zakarias bog, kap. 5, v. 11. I den seneste bibeloversættelse lyder verset: »Han svarede: De skal bygge hende et hus i landet Sinear, og når det er færdigt, anbringer de hende der, hvor hun skal stå.« Den omtalte kvinde er ondskaben, som blev kastet ned i et kornmål, der lukkedes med et låg af bly. Det kan være en hentydning til det flade blytag, der efter traditionen dækkede huset, da det havde to etager.

Hoveddøren fører ind til en smal forstue, det lille framgulv, hvorfra man kommer ind i mellemgangen (fig. 4). Her stod en alkove, der blev benyttet af et barn eller af tjenestedrengen. Fra rummet er døre i alle retninger. Til højre for framgulvet ligger tømmerstuen, der i hvert fald fra slutningen af 19. århundrede blev brugt som karlekammer. Mod vest er udgang til loen, mod syd til det store framgulv, der fører til syddøren med udgang til haven. Rummet danner overgang mellem stalden mod vest og beboelsen mod øst. Der er nedgang til kælderen under beboelsen, og i væggen, under trappen til loftet, var tidligere indgang til en to-etagers alkove. Her sov tjenestekarl og -dreng. Da det faste tyende fik bedre logi, blev sengestedet benyttet af håndværkere på kortvarigt arbejdsbesøg, f.eks. af sadelmager og væver.

I kælderen er rum til bagning, brygning, slagtning, vask og til opbevaring af fødevarer.

Fig. 6. Det nordøstlige hjørne af køkkenet var 1937-49 afskilt som køkken for aftægtskonen Hansine Petersen. I dag er møbleringen ført tilbage til tiden før det store rums opdeling i mindre enheder.

In 1937-49 the north east corner of the kitchen was partitioned off as a kitchen for the pensioner Hansine Petersen.

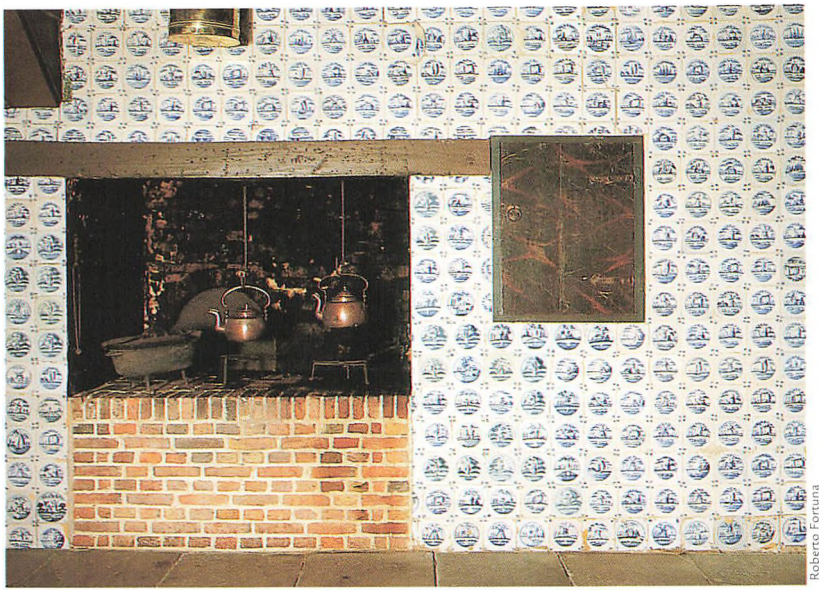

Fig. 7. Ildstedet i køkkenet. Lemmen til højre fører ind til kælderskorstenen og blev brugt til anbringelse af malt til tørring. Skorstenen fra kælderen og køkkenet løb parallelt helt op til piben.

The hearth in the kitchen.

Fra mellemgangen er der også indgang til det store rummelige køkken med vinduer mod nord og øst. Arealet var ved Nationalmuseets overtagelse i 1950 delt i fire mindre rum. Fra endnu en mellemgang i husets midte var adgang til nørredørns (nordstuen), der optog nordvæggens to vestlige vinduer. Her blev indrettet kontor efter genforeningen 1920, da gårdens ejer Christian Petersen var kommuneforstander. Her modtog han besøgende, og der blev lavet adgang direkte fra framgulvet til kontoret.

I Christian Petersens forældres tid (gift 1866) var rummet familiens daglige opholds- og spiserum samt soveværelse. Der var to alkover. I den ene sov konen med de mindste børn, og i den anden, der stod halvt i køkkenet, sov manden. Efter konens død i 1876 blev hendes alkove ikke benyttet, mens den anden efter Christian Petersens død har været brugt af tjenestepigen og en plejedatter.

Vi ved ikke, hvornår dette rum er lavet, men det er formodentlig ældre end 1832. Familietraditionen beretter, at Thade Harckes enke Kirstine Jørgensdatter, der gik på aftægt 1832, ikke, som hun havde ret til, flyttede til storstuen, piselen, men blev boende i sønderdørns, mens husbondfamilien måtte tage til takke med nørredørns..

Det resterende køkkenareal blev i slutningen af 1930'erne delt, således at aftægtskonen Hansine fik sit eget lille køkken med vinduer til nord og øst. En generation tidligere havde et sådant køkken uden ildsted været utænkeligt, men primussens opfindelse havde gjort det muligt og øget aftægtskvindens uafhængighed.

Nedgangen fra køkkenet til kælderen blev ved den lejlighed lukket, og husbondfamiliens køkken fik sit dagslys fra et nyt vindue ved den nu genåbnede trappe. Disse tilføjelser og ændringer blev på nær vinduet fjernet ved restaureringen 1950 og situationen ca. 1770 genskabt med åbent ildsted og et stort arbejdsbord under vinduerne.

Nørrekammeret nordøst for køkkenet var i hvert fald fra 1880'erne tjenestepigens kammer, men var i den sidste tid soveværelse for Rigmor og Holger Vestergaard og deres to børn.

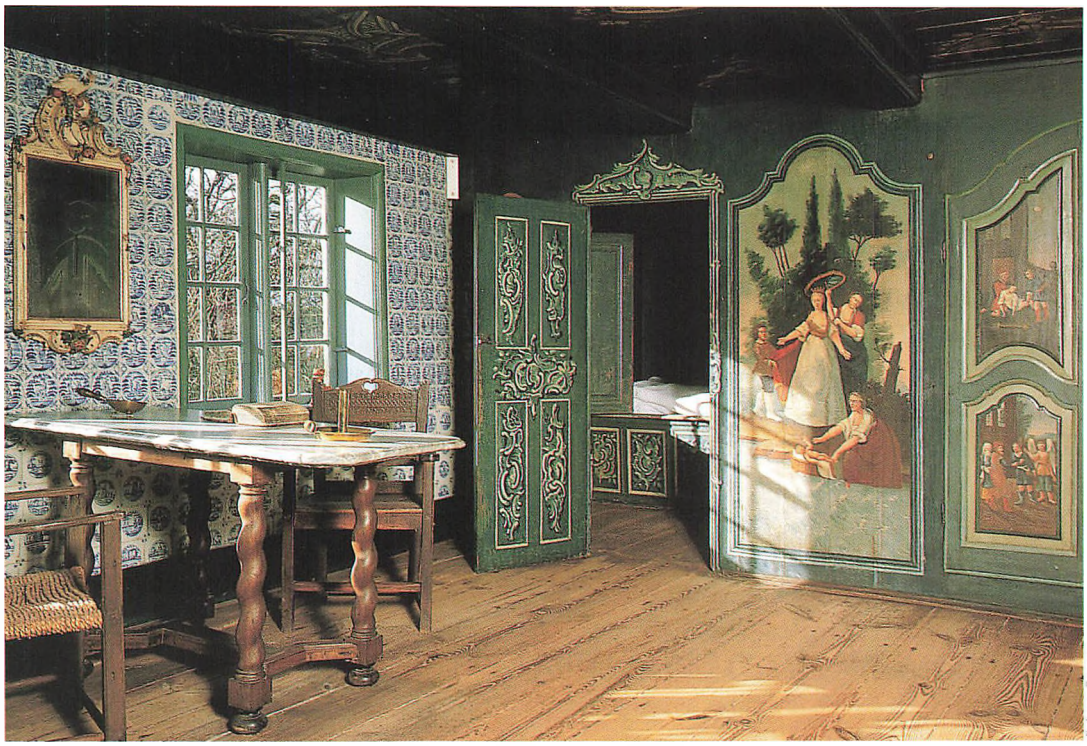

Fig. 8. Sønderdørns set mod det blå kammer. Det var normalt husbondfamiliens daglige opholdsrum. På vinduesvæggen hænger et af de fornemme spejle.

The southern living room, viewed towards the blue room. This was normally the farmer's family's living-room.

De fine rum lå mod syd. Sønderdørns (sydstuen) havde det fornemste indbo af gårdens stuer, og bag det mod sydvest lå det blå kammer, der i perioder var gæsteværelse, men også har været beboet af husstandens medlemmer. I dette århundrede sov Christian og Hansine Petersen i alkoverne her, men de benyttede en nu lukket indgang i nordvæggen (fra det nuværende køkken).

Sønderdørns blev varmet op af en bilægger med indfyring fra køkkenet. Ved væggen stod marmorbordet og midt på gulvet et slagbord. Dragkisten med glasskab står stadig ved nordvæggen. Der var desuden to fornemme spejle på væggene. Rummet var dagligstue for Hansine Petersen fra 1937, og hun viste det frem for interesserede for 50 øre.

Mod øst kommer man fra sønderdørns til »oldefars kammer«. Navnet er mærkeligt, da der aldrig har levet fire generationer på gården samtidig. Den eneste, der i overleveringen omtales som oldefar, er Peter Hansen Manøe, som ifølge sin aftægtskontrakt med sønnen Thade Hans Petersen Manøe af 30. okt. 1844 skulle have rådighed over piselen og stuen i nordøsthjørnet af gården (som nu kaldes ligstuen). Det tilføjes, at der skal indsættes en kakkelovn og en god og forsvarlig seng.

Der hentydes måske til bilæggeren i oldefars kammer, der samtidig er skilt fra og har fået nyt vindue i sydmuren. Der er spor af, at skillerummet har stået længere mod øst mellem vinduerne i piselen. Her har det endnu i det 20. århundrede stået, og gårdens sidste ejere Rigmor og Holger Vestergaard havde dagligstue der. I øvrigt blev væggen taget helt ned ved store begivenheder som f.eks. begravelser.

Piselen var den egentlige storstue, der var

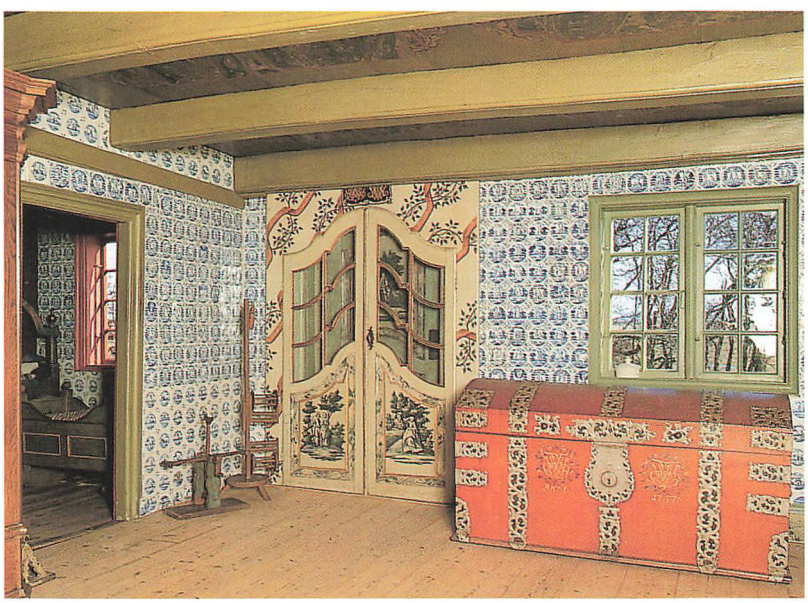

Fig. 9. Piselen set mod ligstuen og ligdøren. Denne stadsstue var kun i brug ved særlige lejligheder. Til daglig var den skabs- og kisterum.

Living room, view towards the *ligstue* (room for lying in state) and its funeral door. This "good room" was only used on special occasions.

fyldt med gemmemøbler, kister og skabe. Både dette rum og sønderdørns er rigt bemalet med rokokoprægede dekorationer, bibelske motiver og i loftet i sønderdørns årstidsbilleder.

Fra piselen er dør til ligstuen i gårdens nordøsthjørne, og udgangen i østgavlen er ligdøren. Det var en udbredt opfattelse, at de døde ikke måtte benytte samme udgang som de levende. I egne med bindingsværk slog man et fag ud, når en kiste skulle bæres fra hjemmet, men i grundmurede huse var det for dyrt at slå hul, så de døde havde deres egen dør. I nyere tid er døren dog brugt som almindelig havedør.

Det var en naturlig ting i disse egne, at der var direkte adgang fra boligen til stald og avlsrum. Stalden har gulv af piksten med kørerampe af træ i midten og langs båsene en møgfjæl, der lettede udmugningen. Under kreaturerne er græstørv. Der er ingen krybbe til foder for kreaturerne, der blev fodret direkte på underlaget. Hestene havde krybber, der blev betjent fra loen. Dyrene gik periodevis frit i stalden og søgte til et stort vandingstrug i det sydøstre hjørne. Den store renlighed, som frisere og især hollændere har ord for, fandtes også på disse de nordligste øer, men den er næppe dikteret af en højere hygiejnisk standard. Disse egne er præget af stort husdyrhold i forhold til agerbruget, og afgrøderne var på Rømø de kortstrådede byg og havre. Der var ganske enkelt mangel på halm til strøelse under kreaturerne. Derfor måtte man rengøre stalden oftere.

Gården bærer præg af en velstand, der langt overstiger, hvad den karrige jord tilsiger, men der er kun få konkrete oplysninger om, hvor rigdommen stammede fra. Slægtstraditionen er uprecis og vanskelig at kontrollere, men huset og dets udstyr vidner dog om en meget velstående familie, og det giver også et fingerpeg om kilden til velstanden, nemlig søfarten. Tilknytningen til søen er ikke bevidnet i nogen kilde, men det rige indbo taler sit tydelige sprog, bl.a. den overdådige beklædning med hollandske fliser. Der kan ikke herske tvivl om, at Kommandørgårdens bygherre har sejlet som kaptajn på langfart for en hollandsk eller hamborgsk reder som så mange andre fra øen.

Kun for en enkelt af Kommandørgårdens beboere er tilknytning til søen bevidnet, nemlig Chr. Petersen, der var styrmand, men opgav professionen, da han giftede sig med arvingen til Kommandørgården Kirstine Ingeborgline Manøe i 1866 og to år efter overtog gården. Trods de manglende positive udsagn er der dog god grund til at præsentere gården som repræsentant for søfartstraditionen på Rømø og benytte den hollandske betegnelse for en skibsfører, kommandør.

Søfartens glanstid på Rømø var sidste halvdel af det 18. århundrede, da der blev registreret over 40 kommandører. Rømøboerne deltog især i hvalfangst ved Grønland, Island og Svalbard. I løbet af det 19. århundrede aftog den for helt at svinde ind, da dampskibene overtog sejladsen. Rømøboerne blev i stigende grad afhængige af landbruget, og folketallet faldt. Mange udvandrede til oversøiske lande. Fra Kommandørgården udvandrede to af Christen Petersens og Kirstine Ingeborgline Manøes sønner til Australien.

Søfartens tilbagegang ses bl.a. som et statusfald. Kommandør og skipper var hyppige stillingsbetegnelser i slutningen af det 18. århundrede, men blev færre efter englandskrigene, mens lavere charger, f.eks. styrmand og matros, stadig var talrigt repræsenteret på øen. Søen stod stadig som målet for drengene på Rømø, men muligheden for at gøre karriere og dog bevare bopælen på øen var ringe. Det var efterhånden kun de yngre mænd, der sejlede,

Roberto Fortuna

Fig. 10. Stalden set mod vest. På venstre side stod køer. I hjørnet ved gavlen til højre er boks til kalve og over den hylder til hønsene. Man ser underlaget af græstørv i båsene og i midtergangen kørebrættet til trillebøren.

The stable, view towards the west. On the left stood cows. In the corner by the gable on the right there is a stall for calves and above it shelves for hens.

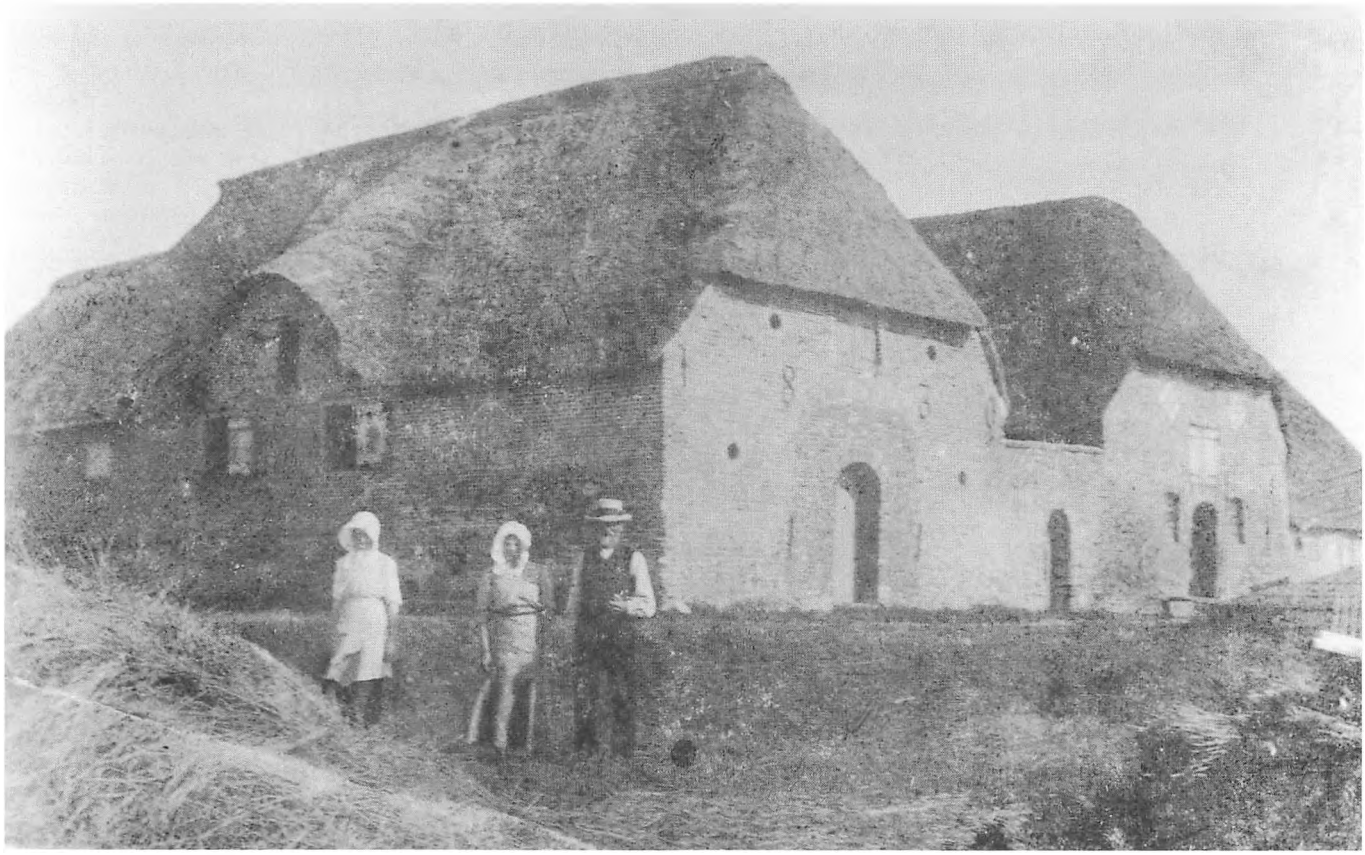

Fig. 11. Kommandørgården 1920. Billedet viser, at gården synes at ligge på en opkastet høj, et varft. Der er netop lagt nyt tag på en del af bygningen, og de nedrevne tagrør ligger i forgrunden. Personerne er plejedatteren Hansine Petersen og måske en tækkemand.
Privatfoto, tilhører Rigmor og Holger Vestergaard.

The Skipper's Farmstead, 1920. The picture shows that the farm seems to lie on a thrown-up mound.

og mange unge var sikkert i samme situation som Christen Petersen, der i 1866 skulle vælge mellem at gøre karriere til søs eller gå i land og slå sig ned i hjemstavnen.

Et enkelt glimt lader os ane, at der engang var noget på kistebunden. Thade Harckes' enke indgik 1832 en opholds- og forsørgelseskontrakt med sin datter Margareta Thadesdatter og svigersønnen Peter Hansen Manøe, som overtog gården mod at give hende underhold. De rede penge og en obligation, som hendes mand havde efterladt, ønskede hun dog at beholde for sig selv. Thade Harckes var død 1810, men denne obligation er vidnesbyrd om, at han efterlod en formue, der for en dels vedkommende var lånt ud. Samtidig erfarer vi, at formuen ikke var gået til under de urolige pengeforhold efter statsbankerotten i 1813, som slægtstraditionen ellers giver en del af skylden for den økonomiske tilbagegang.

Kirstine Jørgensdatter har dog stillet kapitalen til rådighed for sine efterkommere. I et gavebrev fra 1850 eftergiver hun sin dattersøn Thade Manøe, der da var husbond på gården, 480 rd. sølv, som hun har lånt ham.

Rømøs historiker Thade Petersen, som var født på gården i 1866, refererer sin bedstemors fortælling om, hvordan de foregående generationer satte rigdommene over styr. Oldefar Peter Hansen Manøe brugte det sidste, så bedsteforældrene »måtte kæmpe med den bitre nød for at holde sig oven vande og bevare den smule, der endnu var tilbage«.

De hårde tider kan også spores på anden vis, nemlig gennem folketællingerne. I 1801, da Thade Harckes var familiens overhoved, bestod husstanden af en kernefamilie på tre personer – ægteparret og et barn – og ikke mindre end fire tjenestefolk, en karl og tre tjenestepiger, hvoraf den ene dog var 66 år gammel. Ved den følgende tælling i 1835 havde Peter Hansen Manøe overtaget gården sammen med sin kone og et barn. Hans svigermor nød aftægt, og desuden var der en karl og en pige. Fem år senere var karlen rejst, men de øvrige personer genfindes. Sønnen Thade Hans Petersen Manøe var nu atten år og sikkert i stand til at udfylde en karls plads. I 1855 havde denne overtaget gården, og hans forældre sad som aftægtsfolk. Der var nu igen både karl og pige

Roberto Fortuna

Fig. 12. I haven står to store takstræer, som måske er hjembragt fra en langfart til søs. De står ved det gamle græstørvsdige omkring gård og have. Haven fremtræder i øvrigt, som den blev lagt o. 1900.

In the garden stand two large yews, perhaps brought home from a long sea voyage.

samt en plejesøn, som dog ikke belastede økonomien, da han var til søs med »Tjalfe«. I den sidste bevarede folketælling fra 1860 figurerer ingen tjenestefolk, og husstanden bestod af familien med to døtre og to aftægtsfolk samt den omtalte plejesøn og nu også en kostgænger, der var matros på »Heimdal« i fart på Pernambuco i Brasilien. Det var øjensynlig nu nødvendigt at leje ud for at få økonomien til at hænge sammen. Her er ikke taget hensyn til eventuelle sæsonansatte daglejere til hjælp i såtid og høst. I begyndelsen af det 20. århundrede var der en karl og en pige på gården og sommetider en tjenestedreng, men efter 1940 har gården klaret sig uden tjenestefolk, kun en pige til hjælp ved storvask og lign.

Den unge familie, der overtog gården i 1869, havde vanskelige forhold. Inden Kirstine Ingeborglines tidlige død i 1876 havde de fået seks børn. Hendes forældre nød aftægt i huset indtil deres død i henholdsvis 1888 og 1890. En kontrabog fra årene 1855-69 mellem Thade Manøe og købmand Hans H. Boysen i Højer vidner om stigende gældsætning i 1860'ernes sidste år. Det årlige indkøb hos handelshuset lå stabilt omkring 70 rd. om året, men indbetalingerne svingede meget. I 1859 skete der slet ingen indbetaling, men de følgende to år blev der afdraget henholdsvis 82 og 110 rd., så saldoen kom ned på 29 rd. Fra 1865 var der stigende ubalance, så gælden til købmanden var oppe på 228 rd., da bogen sluttede i september 1869. Vi kan desværre ikke følge den videre udvikling.

Indkøbene er først og fremmest importvarer som krydderier, kaffe, svesker, sago og tobak, men der er også dagligvarer som hvedemel, sennep, humle og hør. Hvedemel blev ofte givet som en slags rabat i forbindelse med indbetalinger. Der blev også købt grovvarer som kløverfrø, piskesnøre, vognsmørelse, stegepander, søm og stålpenne.

Aftægten var i lange perioder en byrde på gården. Af de 130 år mellem 1819 og 1949 boede tre generationer sammen på Kommandørgården i 90 år. Det var væsentligt over det almindelige og var uden tvivl en mærkbar belastning for økonomien. Ved folketællingen 1845 bestod kun 10% af de private husstande i kongeriget af tre generationer.

Den stramme økonomi er uden tvivl en væsentlig årsag til, at gården er så velbevaret. Der var ikke råd til store forandringer eller investeringer, men man hægede om det overle-

verede rige indbo, som blev taget frem og pudset ved juletid. Der var sølv- og messingtøj, sukkertænger, hovedvandsæg og messinglysestager. Enkelte moderniseringer kan dog følges. 1867 figurerer petroleum for første gang i regnskabet med Hans Boysen. Det vidner om en radikal forbedring af belysningen ved anskaffelse af de relativt nye petroleumslamper.

Længe benyttede man kun det åbne ildsted i køkkenet, men da den næstsidste generation Christian Petersen og Hansine overtog gården i 1901, fik de et støbejernskomfur. Det var en sen forbedring af husmoderens arbejdsmiljø.

»Jordbruget er ubetydeligt og bestyres til dels af fruentimmerne,« skrev G. Begtrup i 1808 om øerne i Vesterhavet. Kvinderne fik dog hjælp af såkaldte jyllandskarle, der blev fæstet for sommertiden på Ribe folkemarked. Op gennem det 19. ärhundrede deltog mændene imidlertid i stigende omfang i bedriften.

Det ugæstfri landskab indbyder ikke til dyrkning, og jorden var karrig. Det dyrkede areal udgjorde i 1920 15% af øen. Det lå nær østkysten afgrænset af marskenge mod øst og hede og klit mod vest. I engene var der mulighed for kvægbrug, og på hede og klit kunne fåreflokke finde føden.

Kommandørgården udgjorde 1/4 fæstegård under Haderslevhus. Det var den almindeligste gärdstørrelse på Rømø. Der fandtes enkelte 1/2 gärde og mange mindre brug på 1/8 eller kådnersteder (husmænd med jord eller græsningsret). I Juvre og Toftum med øens rigeste landbrugsjord var der relativt flest gårde.

Landbrugets stigende betydning for økonomien gav sig udslag i en forlængelse af Kommandørgärdens lade og stald, som antagelig blev foretaget i 1830 for at give plads til flere kreaturer og større avl. Årstallet stod i jernankre på gavlen. Indtil da havde porten i ladens vestgavl været anbragt over for østgavlens port, således at der var agerum langs ladens nordlige langside. Staldens sydøsthjørne blev tilbygget på omtrent samme tid, og i 1832 blev der desuden opført en vinkelbygning på staldens sydside til vognport, men denne bygning blev fjernet ved museumsindretningen, da den i tidens løb var blevet stærkt ombygget og var meget forfalden.

Endelig blev i 1844 en halvrund kvist opsat på ladens nordside.

Landgilden var fra 1837 til selvejet i 1867 konstant på 4,46 rd., hvilket skønnes at svare til niveauet i kongeriget. Da bygningerne gik i arv, og jorderne var fæstet, træffer vi først i 1901 en værdisættelse af den samlede ejendom, da Christen Petersen solgte til sin søn Christian Petersen for 18.000 mk. I Danmark omsattes jord ved den tid til 5.100 kr. pr. td. htk., og vekselkursen mellem mark og kroner lå tæt på 1:1. Prisniveauet nord og syd for grænsen var da nogenlunde ensartet.

Kommandørgården havde 73 ha, men vi kender ikke boniteten, da hartkornsansættelsen ikke blev benyttet i hertugdømmerne, og vi kender først fordelingen af ager, græsning og hede fra dette århundrede, efter at der i 1914 var frasolgt 14 ha. Af de resterende 59 ha var 25 ager og resten eng eller græsmark samt hede, efter Holger Vestergaards oplysning.

Toftum by var udskiftet i 1838, men de enkelte gårde havde stadig lodder mange forskellige steder. Et vist samarbejde fandt dog stadig sted, da man indtil 1920 fastholdt den gamle praksis at opgive ævred, dvs. efter høsten fjerne alle hegn mellem markerne, så kreaturerne kunne græsse frit. På de uinddigede strandenge mod vest vedblev en form for fællesdrift til 1950 for får, stude og kvier. Det var umuligt at holde hegn i orden på disse arealer, der ofte blev overskyllet i stormvejr. Når strandstrøelse - søgræs, tang og lign. - hængte sig i hegnstrådene, kunne det let løfte lange rækker pæle op.

Fårene gik på stranden til september, hvorpå de blev sat ud på et stykke dige, som byen havde lejet i fællesskab. Den første tid gik fårene alene, men bukkene kom senere til, så man kunne vente følgerne på passende tid næste forår.

Kommandørgården havde i 1949 endnu sin jord spredt på 14 steder. Der blev fortrinsvis dyrket byg og havre. Under 2. verdenskrig faldt udbyttet, fordi tildelingen af kunstgødning var utilstrækkelig. Efter 1928, da der blev bygget nyt dige, var det nødvendigt at gøde græsarealerne. Indtil diget kom, blev områderne overskyllet ved storm og modtog aflejringer af slik, der tilførte jorden næring. Under kraftige stor-

Roberto Fortuna

Fig. 13. Toftum gamle skole fra 1784 i nyrestaureret skikkelse.

The Old Toftum School from 1784 newly restored.

me kunne vandet stå helt op til gårdens varft.

Den animalske produktion var tilrettelagt under hensyn til øens transportproblemer. Kreaturholdet var mere lagt an på kødkvæg end mælkeproduktion. Der var i den sidste periode ca. 8 køer på Kommandørgården, 4-6 stude og 7-8 kalve. De blev solgt som 2-årige til opfedning i Ballum enge på fastlandet. Gården havde ret til at have 20 får i fællesdriften på strandengen. Svin blev kun holdt til eget forbrug. Der var også et beskedent hønsehold. De havde natkvarter over kalvenes bås. Der blev holdt 2-3 heste til arbejde og kørsel. Holger Vestergaard, der var østjyde og ikke frygtede havet, lavede istransporter med hestetrukken slæde til fastlandet i den hårde vinter 1939-40.

De sidste ejere af gården var Rigmor og Holger Vestergaard. Rigmor Vestergaard er datter af valgmenighedspræst Thade Petersen, hvis barnløse broder Christian Petersen og hustru Hansine Petersen havde drevet gården siden 1901. Christian Petersen blev syg og døde i foråret 1939, og det var da nærliggende, at hans niece og hendes mand, der var de eneste landmænd i familien, overtog stedet. De drev på det tidspunkt et husmandssted i Sdr. Hostrup syd for Aabenraa. Hansine Petersen blev i pagt med familietraditionen boende på aftægt. Hun døde i 1969.

Restaurerings- og istandsættelsesarbejderne i 1998 blev indledt i den nærliggende Toftum gamle skole, der også tilhører Nationalmuseet og kan besøges sammen med Kommandørgården. Skolens tilstand var kritisk, fordi skorstenen var knækket og truede med at styrte ned.

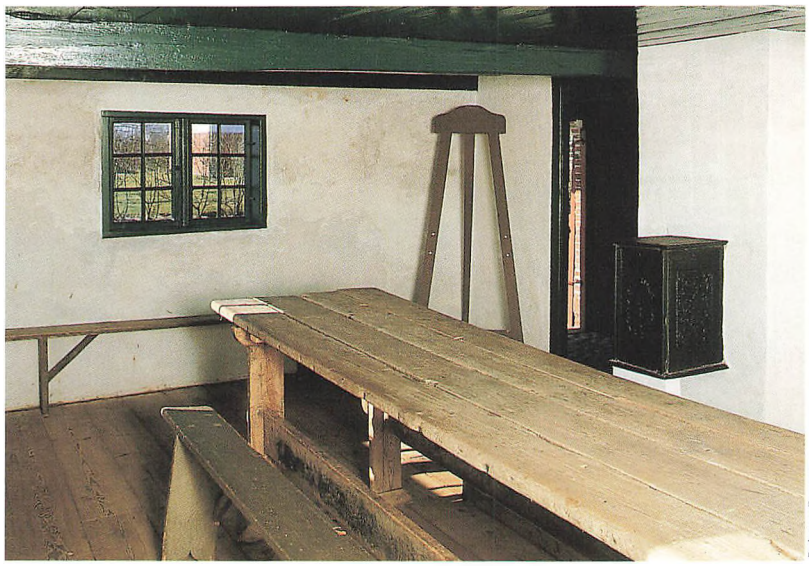

Roberto Fortuna

Fig. 14. Skolestuen i Toftum gamle skole. Til højre står bilæggerovnen, der indfyres fra forstuen.

Schoolroom in Old Toftum School.

Skolebygningen er fra 1784 og var i brug indtil opførelsen af en ny og større skole i 1874. »Det lille hus ... omfattede ikke andet end en lille, lav skolestue, et brændselsrum, hvorfra der med lyng og fladtørv (hvoraf hvert barn tidligere medbragte sin part) fyredes i bilæggerovnen, en forstue, hvor der lige var plads til hatte og tørklæder, og et lille vindfang for døren,« oplyser Thade Petersen, der fik sin første undervisning i skolen.

Den knækkede skorsten skyldtes en ekstrem skråtrækning i tagrummet som følge af ildstedets placering næsten halvanden meter forskudt for husets midte. Fundet af et ældre ildstedsfundament under skolestuens gulv viser imidlertid, at skorstenen tidligere har stået tættere på husets midte, og det nye ildsted blev

Steffen M. Sondergaard

Fig. 15. Parti af nordmuren. De øverste skifter er ommuret med nye, røde mursten. De gamle tilsyneladende gule sten fremstod oprindelig også som røde, men deres røde skal er sprængt af, og på en del af muren står de nyere cementfuger frem.

Part of the north wall. The upper layers have been rebuilt with new red bricks.

derfor opført på dette fundament, således at skorstenshældningen i tagrummet nu er mere stejl. Den oprindelige ildstedsudformning er ukendt, og det nye ildsted har derfor fået en neutral udformning. Der er heller ikke dokumentation for ildstedslågen, men beskyttelse mod springende gløder forekommer fornuftig i et mennesketomt rum, og såkaldte arnedøre kendes fra andre vadehavsøer.

Spor i skolestuens endevægge viser i øvrigt, at den langsgående skillevæg tidligere har stået 30-40 cm længere inde i skolestuen, og hvis Thade Petersens oplysning om, at der blev fyret i bilæggerovnen fra brændselsrummet, er korrekt, må også husets tværgående skillevæg være blevet flyttet.

Farvesætning i forbindelse med malerarbejdet er baseret på farvelagsundersøgelser udført af Nationalmuseets bevaringssektion.

Herefter kom turen til selve Kommandørgården. Ved den gennemførte istandsættelse har Kommandørgårdens sydvendte tagflader samt ladens nordside fået nyt stråtag.

Også murværket i stuehusets sokkel er blevet repareret, og herudover er der foretaget partielle ommuringer i hhv. østgavl og i nordsiden af stuehusets smalle del. Disse ommuringer er foretaget i områder, der - i modsætning til ydermurene i øvrigt - er muret i gule sten. Denne fremtræden i en blanding af gule og røde sten er dog ikke tilsigtet, men skyldes, at de gule sten oprindeligt var dækket af et overtræk af rødler, som senere er blevet ødelagt af frost. Rester af rødfarvet puds på nogle af de frilagte gule sten må tages som udtryk for, at man på et tidspunkt har prøvet at dække disse og igen få huset til at fremstå rødt. De netop gennemførte, partielle ommuringer er foretaget med røde sten under hensyntagen til de oprindelige intentioner og de efterfølgende bestræbelser på at fastholde dem.

De indvendige arbejder har karakter af vedligeholdelse og opretning af mere end 40 års slid på bygningen.

I betjentboligen, der er opført som nybygning nordvest for Kommandørgården i begyndelsen af 1950'erne, er der også gennemført en større istandsættelse. Mere iøjnefaldende er

Fig. 16. Kommandørgården set fra nordøst.

The Skippers's Farmstead, view from the north east.

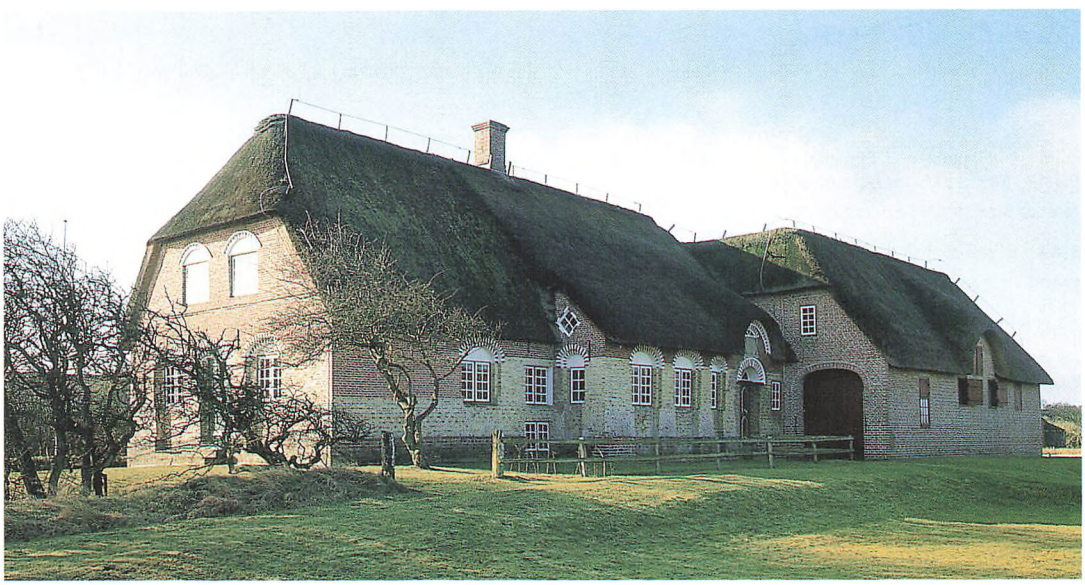

Roberto Fortuna

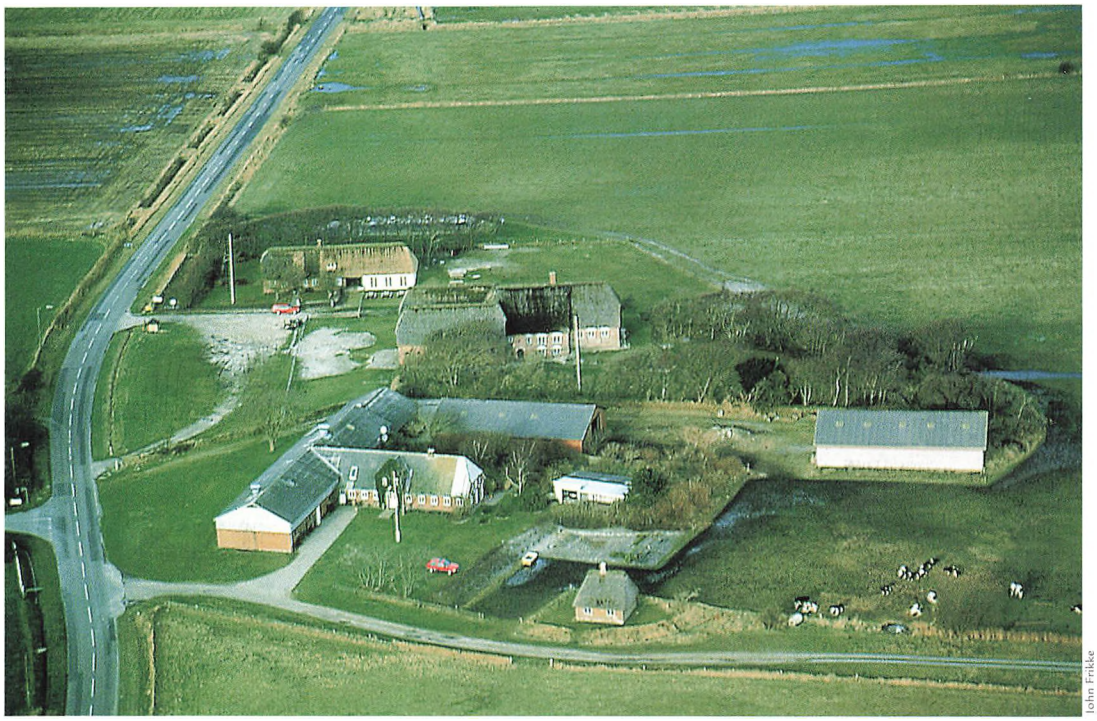

John Frikke

Fig. 17. Luftfoto af Kommandørgårdens omgivelser set fra syd, nov. 1998. Toftum gamle skole ses nederst i billedet.

Aerial photo of the surroundings of the Commodore's farm, seen from the south, November 1998. The Old Toftum School can be seen at the bottom of the picture.

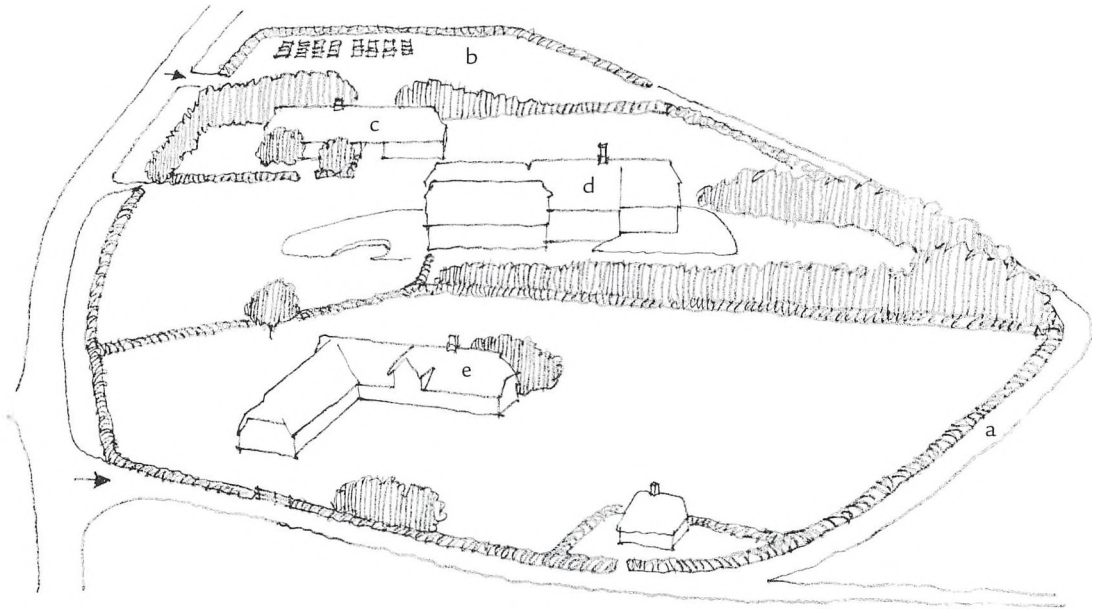

Fig. 18. Skitse af helhedsplan tegnet over luftfoto. (Skitseforslag Steffen M. Søndergaard).

Sketch of the overall plan drawn over an aerial photograph.

a. Forslag til retableret grusvej øst om Kommandørgården.
b. Forslag til ny parkeringsplads. Dele af det omgivende jorddige skal rumme nedsivningsanlæg for Kommandørgårdens afløb.
c. Fra parkeringspladsen er der adgang til billetsalg og publikumsfaciliteter.
d. Kommandørgården.
e. Forslag til retableret 1800-tals gård, der kan rumme formidling af den egnstypiske byggeskik og boligindretning samt af vadehavsbondens udnyttelse af de lokale ressourcer.

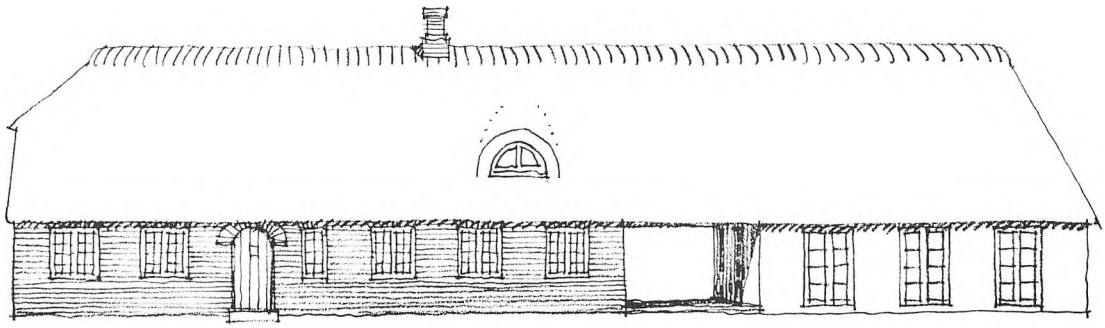

Fig. 19. Forlængelse af betjentbolig med tilbygning til publikumsfaciliteter. (Forslag og tegning Steffen M. Søndergaard).

Extension of Keeper's Lodge with annexe for public facilities.

dog tilbygningen med billetsalg og publikumsfaciliteter. Tilbygningen adskilles fra betjentboligen af en i princippet åben passage, hvorfra der er adgang til billetsalg, museumsbutik og museumscafé i den nye bygning og til nyindrettede publikumstoiletter i den gamle. Tilbygningen har samme bredde og facadehøjde som betjentboligen, men den har fået egen identitet i kraft af ændret farveholdning samt ændret udformning af vinduer og døre. De to bygninger samles dog til en helhed af stråtaget, der fortsætter hen over den åbne passage og tilbygningen.

Et af de store problemer er adgangsforholdene. Tidligere gik landevejen øst om Kommandørgården, hvilket naturligvis har været afgørende for gårdens placering og orientering med henblik på, at stuehusets dekorative murværksdetaljer skulle kunne ses fra vejen. Efter etableringen af landevejens nuværende forløb vest om Kommandørgården ankommer man så udpræget til gårdens bagside – tværs over møddingen så at sige. Hertil kommer, at ankomstarealet optages af parkerede biler, og at det er nødvendigt med skæmmende stakitter for at lede museumsgæsterne på rette vej.

En retablering af det oprindelige vejforløb som en intern grusvej er derfor en væsentlig forudsætning for en tilfredsstillende helhedsløsning.

En anden forudsætning er en ny parkeringsplads nord for bygningen med billetsalg og publikumsfaciliteter. Fra den nye parkeringsplads går man ned gennem den åbne passage i den nye tilbygning og befinder sig så i et museumsområde, der er helt friholdt for biler.

Et stort ønske er erhvervelsen af den gård, der ligger umiddelbart syd for Kommandørgården. Erhvervelsen giver mulighed for at retablere gårdens udseende før ombygning og udvidelse (herunder fjernelse af blikladerne). Det åbner mulighed for en bredere præsentation af Rømøs kulturhistorie. Den nære sammenhæng mellem mennesker, bygninger og natur er vigtig for forståelsen af livsformen på øen.

Udstillingerne her skal give de besøgende en nøgle til at aflæse Rømøs særprægede kulturlandskab, som skal formidles med sine lokale og internationale forudsætninger. Det er derfor vigtigt også at anskueliggøre havets store indflydelse på op- og nedgangstider på Rømø, herunder hvalfangsten i ishavet, der har præget livet på øen. Kontakten til de vesteuropæiske handelsknudepunkter har ligeledes sat sig mange spor i hjemmene på øen.

LITTERATUR

R. Mejborg: *Nordiske Bondergaarde i det 16. de, 17. de og 18. de Aarhundrede, bd. 1,* 1892; Thade Petersen: *Barndomsjul* i Glædelig Jul, udg. af Kirkeligt Samfund af 1898, 1931; Thade Petersen: *Romo. Et bidrag til oens historie og beskrivelse*, 1979; Ester Kappelgård: *Thades Gård. Nationalmuseets Kommandørgård på Rømø*, 1970; G. Begtrup: *Beskrivelse af Agerdyrkningens Tilstand i Danmark, bd. 5,* 1808; G. Solvang: *Vadehavsbønder på Romo. Landbrugsudvikling og livsvilkår i det 20. århundrede,* 1986; Claus Bjørn (red.): *Det danske landbrugs historie III,* 1988.

I Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser ligger interview med Hansine Petersen ved Svend Jespersen, 1949. Mange værdifulde oplysninger er givet forfatterne af Rigmor og Holger Vestergaard, Vojens, og Hansigne Manø, Rømø.

SUMMARY

The Skipper's Farmstead

The National Museum's Skipper's Farmstead on the island of Rømø has been subjected to a sorely needed refurbishment. The building was erected in the 1740s, but rebuilt in 1770 in the form seen today. Externally the house is different from other Rømø houses, but the furnishing corresponds to the usual type for the island. It represents the maritime and farming culture of the island in the latter half of the eighteenth century, when many Rømø islanders took service on Dutch or Hamburg ships. More than 40 islanders had the Dutch title *commandeur*, English "commodore" or shipmaster of a merchant shipping line. They mainly engaged in whaling off the coasts of Greenland, Iceland, and Svalbard. The rich furnishings of the house are redolent of prosperity and close contacts with foreign countries, as exemplified by the extensive use of Dutch tiles on the walls.

Shipping declined in the nineteenth century, and the house became dependent on its farming operations. The inherited capital had been used up by 1850. Barns and stables were lengthened in 1830 to make room for more animals and larger-scale breeding, but the soil was poor on the sandy island. Only 15% was arable land in 1920. In the marsh area on the east coast of the island there was cattle farming, and on the heath and dune area to the west sheep were grazed. In this century the Skipper's Farmstead had an area of 59 hectares. Of these only 25 hectares were arable. For long periods three generations lived together on the farmstead, which was a strain on its economy. Farming on Rømø was only modernized slowly. The open-field system only ceased in 1838, but even in this century the farmstead had its fields spread over fourteen sites.

The nearby Old Toftum school from 1784, which also belongs to the National Museum, has similarly been restored. The chimney has been rebuilt and the hearth moved to its original location.

The Museum would like to see a restoration of the road that led west around the Skipper's Farmstead, so that future guests can approach it from the same side as in the past.

Museets farver

En facadehistorisk undersøgelse af Prinsens Palæ

Af JOHN ERICHSEN

Når vi nyder et stykke musik i koncertsalen, kan man med rette spørge, om det lyder sådan, som da eksempelvis Bach skrev koncerten for godt 250 år siden? Det er langtfra givet. Skiftende smagsopfattelser og moder ændrer måden at spille klassikerne på. Fortolkningen af værket er ikke nødvendigvis den samme nu som for blot en generation siden, ja der kan endog være flere opfattelser af værket samtidigt. Desuden har den teknologiske udvikling ændret instrumenterne, så de klinger helt anderledes end oprindeligt. Flyglet er for eksempel et nyt instrument med et helt andet klangbillede end spinettet.

Som musikken er det også med arkitekturen. Kun yderst sjældent får en historisk bygning lov at stå intakt gennem århundreder. Ændret funktion vil i mange tilfælde medføre ombygning og tilføjelser. Skiftende tiders smagsidealer indebærer modernisering, ligesom ny teknologi ofte forandrer den måde, gamle bygninger vedligeholdes på. Selv om vi – ikke mindst i Danmark – har en lang tradition for at restaurere ældre arkitektur og vedligeholde den respektfuldt, er der tillige inden for dette felt skiftende opfattelser. Også den mest seriøse restaureringsarkitekt er naturligvis præget af sin tid og dens idealer.

Alene navnet på det hus, der siden midten af 1800-tallet har været Nationalmuseets hjem, Prinsens Palæ, fortæller os, at der er sket en gevaldig funktionsændring. Hvad er det for et palæ, og hvem var prinsen? Når vi i det følgende skal se på bygningens skæbne igennem de mange år, siden den blev opført, skyldes det, at facadeudtrykket efter den sidste istandsættelse har ændret sig på en uventet måde. Fra 1980 til 1991 gennemførtes en omfattende og tiltrængt istandsættelse af det gamle hus, idet det var lykkedes at få en meget betydelig særbevilling fra Kulturministeriet til formålet. Uheldigvis patinerede facadebehandlingen utilsigtet, således at palæets fremtoning efterhånden blev både tung og mørk. Den forfinede rokokobygning var ved at miste sin sjæl. Det skabte utilfredshed i museet og udenfor. Hvad skulle man stille op? Museets direktion besluttede derfor i 1997 at lade en arbejdsgruppe undersøge de facadebehandlinger, der igennem bygningens lange historie havde været foretaget – både i den gamle og den nye del af museumskomplekset. Samtidig bestilte man et forslag til, hvorledes den fremtidige overfladebehandling skulle være. Arbejdsgruppen blev sammensat således, at den rummede en alsidig historisk og teknisk indsigt i ældre dansk bygningskultur.

En uomgængelig forudsætning for at arbejde med en ældre bygning er at kende dens historie. Når det drejer sig om at stille forslag til fremtidig facadebehandling, fordres dybtgående kendskab både til bygningshistorien og skiftende tiders istandsættelse og restaurering. Hvornår er bygningen blevet til, hvilke dele består den af, hvorledes har man igennem dens lange tilværelse behandlet den? Lad os derfor først se på palæet og søge at aflokke bygningen dens historie i korte træk.

Der er tale om en lang og kompliceret historie, som i virkeligheden strækker sig over mere end 300 år. Den første bebyggelse på museets nuværende grund var storkøbmanden Gysbert Wigand Michelbeckers fire-fløjede gård fra 1682. Den lå på hjørnet af Frederiksholms Kanal og Ny Vestergade. Sidebygningen i denne gade indgår i vore dages lange Ny Vestergade-fløj med ti vinduesfag og porten. Den store købmandsgård, hvis præcise udseende vi ikke kender, bliver i 1724 købt af kongen, Frederik IV, som også erhverver nogle nabogrunde. Formålet er at etablere en passende bolig for hans søn, kronprins Christian

(VI) og dennes gemalinde, Sophie Magdalene. Overlandbygmester Johan Cornelius Krieger forestod byggeriet, som resulterede i et stateligt palæ med hovedbygning ud mod kanalen og en lang sidefløj i Ny Vestergade. Sidstnævnte var en forlængelse af den eksisterende bygning, der således blev ikke mindre end 39 fag lang. Det var omtrent tre gange så meget som hidtil. Også denne sidefløj indgår i vore dages museumskompleks.

Den kronprinseresidens, som Krieger skabte, fik navnet Det kongelige Palais i Kalveboderne. Mindelser herfra findes også i det nuværende museum. Det gælder de rigt ornamenterede vinduesindramninger over hovedindgangen i Ny Vestergade og på palæets havefacade. Sidstnævnte sted blev de placeret af Niels Eigtved, da han ombyggede palæet i 1740'erne, medens vinduerne ved hovedindgangen blev sat her af arkitekt Mogens Clemmensen, som forestod den store udvidelse af museet i 1930'erne. De fire sandstensfigurer, der i dag pryder museets lave forbygning ud mod kanalen, stammer også fra Kriegers palæ. Her havde de dog en anden placering.

Kronprins Christian flyttede ind i 1728 og boede her, indtil han to år senere blev konge og derfor rykkede over på Slotsholmen. En kort tid blev palæet kongebolig, idet Christian VI allerede i 1731 besluttede at rive det gamle Københavns Slot ned for i stedet at rejse Christiansborg på samme sted.

Næste kapitel i vort palæs omtumlede historie indledes 1743, da den byggeglade konge besluttede, at også kronprinseboligen skulle fornyes. Opgaven blev overdraget til tidens førende arkitekt, Niels Eigtved. Med genanvendelse af den 39 fag lange sidefløj i Ny Vestergade opførte han et trefløjet anlæg med lav forbindelsesbygning ud mod kanalen. De to forgængere, købmandsgården og Det kgl. Palais, var begge placeret i gadelinien, som det var kutyme i København. Nu foretrak Eigtved som noget hidtil uset i Danmark den klassiske parisermodel: en fornemt tilbagetrukket hovedbygning med foranliggende cour d'honneur. Det stramme budget skulle overholdes, og hofbygmesteren genanvendte derfor - som nævnt - Kriegers pragtvinduer, der dog flyttedes om på den skjulte haveside, medens skulpturerne fik en mere fremtrædende plads på forbygningen.

Kronprins Frederik (V) og hans gemalinde Louise fik kun et par år i det nye palæ. Så var det deres tur til som konge og dronning i 1746 at indtage det store Christiansborg. Nu var vort palæs tid som tronfølgerbolig forbi, og i stedet rykkede nogle fyrstelige slægtninge og adskillige højere embedsmænd ind. Blandt de første skal fremhæves fyrstinde Sophie Caroline af Ostfriesland (enkedronningens søster) og Prins Carl af Hessen, svoger til den følgende konge, Christian VII. Det siges, at navnet Prinsens Palæ stammer fra denne tid. Den mest prominente embedsmand var landets gehejmestatsminister Ove Høegh-Guldberg, hvis lejlighed blev indrettet af C. F. Harsdorff - et par interiører herfra eksisterer endnu i forbygningens stueetage. Også nogle af åndens tjenere fandt vej til palæet, eksempelvis den navnkundige opdagelsesrejsende Carsten Niebuhr samt malerne Vigilius Erichsen, N. A. Abildgaard og Jens Juel. Disse fik - efter tur - atelier i riddersalen. Her var nemlig plads til de store lærreder, der skulle males til kongen. Efter Christiansborgs sørgelige brand 1794 måtte kunsten vige for Justitia, idet den nu hjemløse Højesteret indtog palæets riddersal. Desuden fik nogle ærværdige institutioner husly i palæet, blandt andre Landhusholdningsselskabet.

Folkestyrets indførelse i 1849 rykkede om på mangt og meget. Også for palæet fik den nye samfundsorden konsekvenser. Det bestemtes blandt andet, at bygningen skulle tjene som »Opbevaringssted for Statens Samlinger og Musæet ...« Den tidligere kronprinseresidens havde oplevet en social déroute og gik nu under øgenavnet »Det adelige Vartov«. Der var her ved midten af 1800-tallet omkring 80 private beboere i palæet. Og det var svært at få dem til at vige for kulturen. Chefen for museerne, Christian Jürgensen Thomsen, havde sit hyr med at få »Hofkrybet«, som han uhøvisk kaldte beboerne, til at flytte. Efterhånden lykkedes det dog, og efter at Det etnografiske Museum var indrettet i 1846, fik han successivt placeret sine øvrige samlinger i huset, således at dette kunne åbnes officielt i 1855. Siden da har det gamle palæ som bekendt huset statens

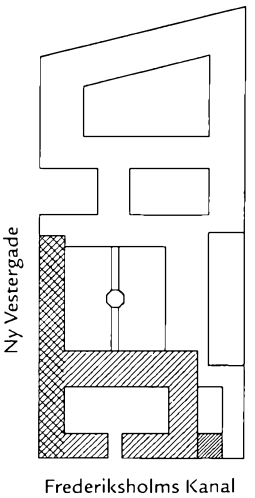

Fig. 1. Nationalmuseets karréplan viser tydeligt, hvor sammensat komplekset er med bygninger fra flere forskellige perioder, startende i 1682 og sluttende i 1938. Johan Fogh 1998.

The block plan of the National Museum clearly shows how composite the complex is, with buildings from several periods, starting in 1682 and ending in 1938.

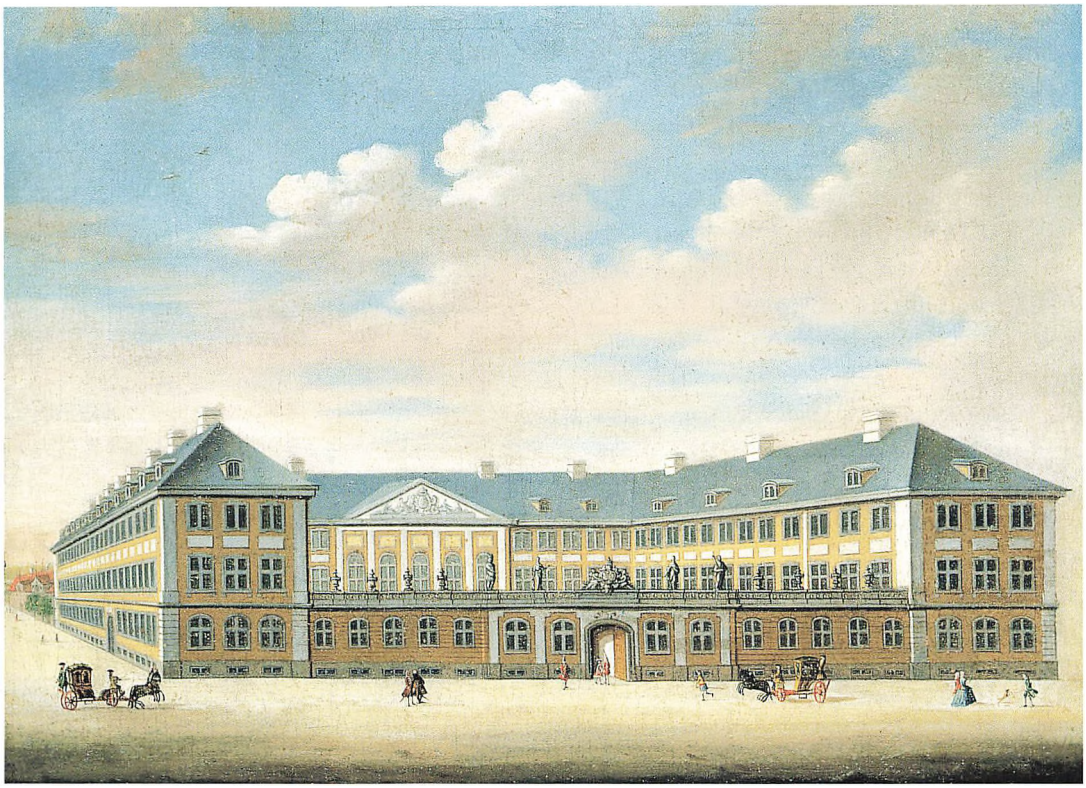

Fig. 2. Johannes Rachs og Hans Heinrich Eegbergs maleri af Prinsens Palæ fra ca. 1748 er en af de meget få samtidige gengivelser i farve af Niels Eigtveds bygninger. Privateje.

Johannes Rach's and Hans Heinrich Eegberg's painting of Prinsens Palæ from about 1748 is one of the few contemporary pictures in colour of Niels Eigtved's buildings.

kulturhistoriske hovedmuseum, der fra 1892 bærer navnet Nationalmuseet.

Kompleksets bygningshistorie kan sammenfattes som følger, jf. situationsplanen fig. 1:

1. Palæets trefløjede hovedbygning samt den lave kanalfløj (Niels Eigtved 1743-44)
2. Ny Vestergade-fløjen (rest af den Michelbeckerske Gård fra 1682 til og med porten, Det kgl. Palais af Johan Cornelius Krieger fra 1726-28 og Niels Eigtveds ombygning 1743-44 samt Mogens Clemmensens udvidelse i 1930'erne)
3. Tilbygningen mod nord (Lauritz de Thurah 1758)
4. Den store udvidelse i hele karreen Ny Vestergade – Vester Voldgade-Stormgade – Frederiksholms Kanal (Mogens Clemmensen 1929-38)

Hvis man gennemgår anlæggets historie baglæns, dvs. begyndende med nutiden, og især hæfter sig ved det, som har relation til vort emne, facaderne, tegner der sig – i al korthed – følgende billede.

I tiåret fra 1980 til 1991 gennemgik museet som nævnt en omfattende istandsættelse og restaurering. Efter mange års forfald var det lykkedes at opnå en ekstraordinær bevilling. Det udvalg, som forvaltede de mange penge, beretter i 1984 blandt andet om arbejdet: »Facaderne mod Kanalen og Palais-gården er blevet istandgjort, og den skurede overflade med den struktur og farvetone, som arkitekt Mogens Clemmensen gav den ved restaureringen i 1920'erne, er blevet genskabt. Facaden fremtræder tilnærmelsesvis som den oprindelige, der var kalket med en okker farve og med hvide blændinger. En genskabelse med de oprindelige materialer ville imidlertid være uhensigtsmæssig i henseende til vedligeholdelse og Mogens Clemmensens metode blev derfor foretrukket.« Restaureringsarkitekten forklarer i 1986 desuden: »Ved farvearkæologiske undersøgelser var det tidligere blevet konstateret, at den farveholdning, som kendes fra Rach og Eegbergs billeder (fig. 2) malet få år efter Palæets fuldførelse, er korrekt. Det kunne derfor umiddelbart være fristende at kalke facaderne gule, kalke gesimser, indfatninger omkring vinduer og andre bygningsfremspring hvide og male vinduer i en svag grå tone. Man ved imidlertid lige så sikkert, som at Halleys

komet vender tilbage om 76 år, at det ikke de kommende mange år vil være muligt at fremskaffe de meget store midler, der skal til at vedligeholde en så stor kalket bygning midt i København«.

Nu går vi tilbage til den store udvidelse i 1930'erne. Dette byggeri var – i modsætning til 1980'ernes udbygning – resultatet af en offentlig arkitektkonkurrence. I sit vinderforslag fra 1929 skriver arkitekt Mogens Clemmensen: »I Projektets arkitektoniske Udformning er der lagt stor Vægt paa at opnaa saa megen Helhed over det samlede Museumskompleks, at nyt og gammelt saa vidt muligt sammenarbejdes, blandt andet ved at gennemføre ens Gesimshøjde for alle de nye Bygninger og ved at føre det Profilbaand, der nu findes over Stueetagens Vinduer i Palæets Forside, rundt paa alle Facaderne ... Alle Facademure er tænkt pudsede med en gulgraa Puds (fig. 3), der vil udligne Forskellen paa gammelt og nyt Murværk og tillige være den, der passer bedst til Palæet og de bevarede gamle Bygninger ...« Ved byggeriets afslutning i 1938 fastslår arkitekten »... først og fremmest Helhedsvirkningen af det samlede Kompleks, har været det altovervejende ved den ydre Udformning af Nationalmuseets gamle og nye Bestanddele.«

En god snes år før denne udvidelse havde palæet ved Nationalmuseets 100-års jubilæum i 1907 gennemgået en større istandsættelse, hvorunder dele af pudslaget blev hugget ned, og facaden blev nypudset (fig. 4). Det ser også ud, som om en del af sandstensdekorationerne blev udskiftet.

Går vi længere tilbage i forrige århundrede, møder vi en bekymret palæforvalter, der fra 1826 vedvarende påpeger bygningens slette tilstand. Facaderne har behov for nypudsning, men – som vi så udmærket kender det fra vore dage – så kan der alligevel gå en rum tid, førend det lykkes at skaffe bevillingerne. Det bliver sagen normalt ikke billigere af, men sådan er vilkårene ofte. 1839 og de følgende år finder så omsider den da endnu mere tiltrængte store istandsættelse af samtlige facader sted – i etaper begribeligvis, for det var ikke muligt at få bevillingen på én gang. Arbejdet bestod af reparation af pudsen, udhugning og afpudsning af soklen med cement. Under gesimsen til gaden trækkes et »glid« af cement, derefter »afvaskes, hvidtes og farves« facaden. Således skriver murermesteren i 1839, og det følgende år fremgår det af hans regning, at facaderne blev »anstrøget med kalkfarve«. Malermesteren har ikke noget med murfladerne at gøre. Han nøjes med træværk og sandsten, dvs. vinduer og døre samt figurer, vaser, vinduesom-

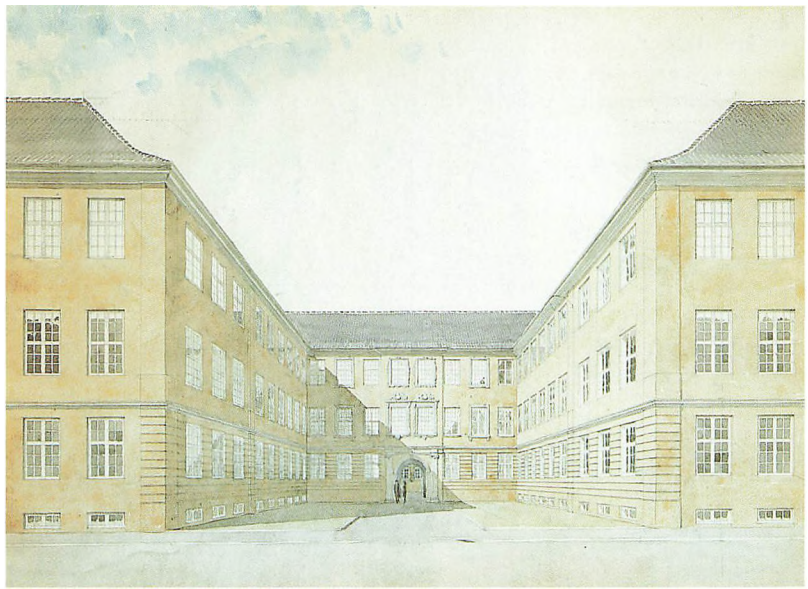

Fig. 3. Forslag til udvidelse af Nationalmuseet i Ny Vestergade. Ved ombygningen i 1992 blev museets hovedindgang flyttet hertil. Akvarel af Mogens Clemmensen 1929.

Proposal from 1929 for an extension of the National Museum in Ny Vestergade. During the rebuilding in 1992 the main entrance of the Museum was moved here.

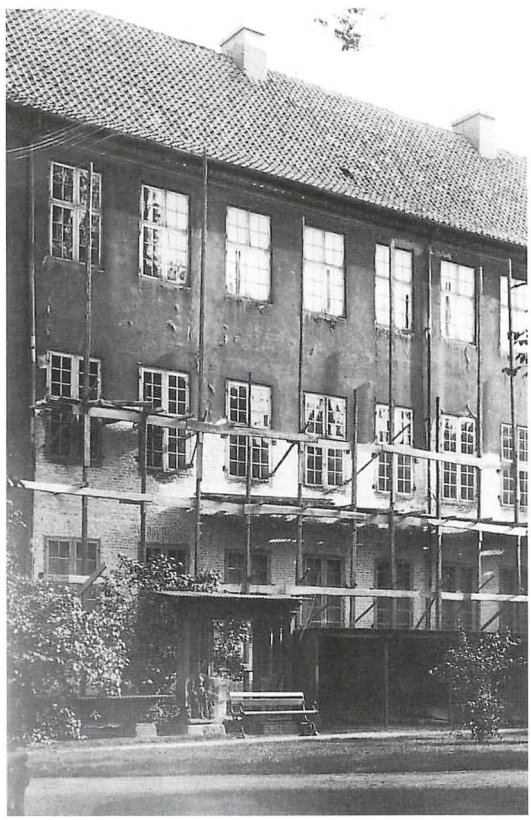

Chr. Axel Jensen

Fig. 4. Ny Vestergade-fløjens haveside under restaureringen i 1907. Pudslaget er fjernet i halvanden etages højde.

The garden side of the Ny Vestergade wing during the restoration in 1907.

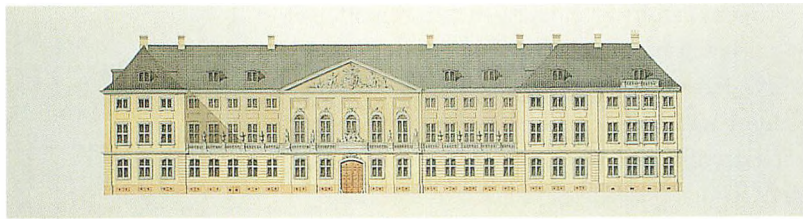

Fig. 5. Farvelagt opstalt af palæets hovedfacade inklusive tilbygningen mod nord (t.h.). Restaureringen omkring 1840 har sat sine spor i palæets farveholdning. C. A. Møller 1846.

Coloured elevation of the main facade of the mansion including the annexe to the north (right). The restoration around 1840 left its traces on the colour scheme of the mansion.

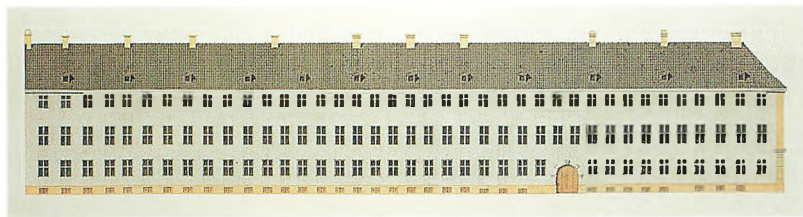

Fig. 6 Farvelagt opstalt af Ny Vestergade-fløjen efter at rokokoens udsmykning var fjernet ved moderniseringen omkring 1840. C. A. Møller 1846.

Coloured elevation of the Ny Vestergade wing after the Rococo decorations had been removed in the modernization around 1840.

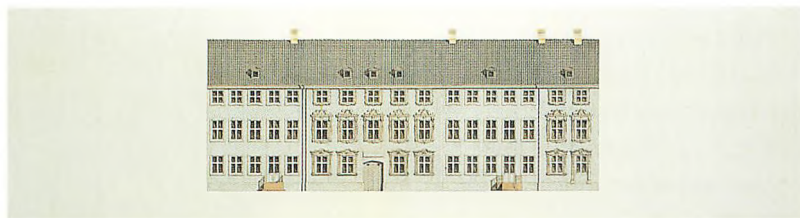

Fig. 7. Farvelagt opstalt af palæets havefacade efter restaureringen omkring 1840. C. A. Møller 1846.

Coloured elevation of the garden facade of the mansion after the restoration around 1840.

ramninger og gesimser. Disse sidste behandles to til fire gange med oliefarve eller »Stencouleur«, som det hedder. Ved denne omfattende istandsættelse benyttede man lejligheden til at erstatte de oprindelige tagrender, der var indbygget i gesimsen, med nye hængende zinkrender. Samtidig opsatte blikkenslageren også »nye nedløbsrør« på bygningen.

Hvad der her er beskrevet, synes ikke at ændre afgørende på palæets udseende. Det samme kan ikke siges om sidefløjens istandsættelse. Her i Ny Vestergade foretog man en større renselsesproces i klassicismens ånd. Det før omtalte profilbånd (kordongesimsen) mellem stueetagen og førstesalen blev fjernet. Det samme gjaldt vinduesomramningerne (chambranlerne), der var muret op og ikke hugget i sandsten, og tillige de rektangulære murplader (spejle) mellem beletagens og mezzaninens vinduer, som var udført i puds. Palæets hovedfacade (se fig. 5) mod gården og gavlene mod kanalen blev kalket med en lys gul, dækkende farve, medens Ny Vestergade-fløjen og havefacaden kalkedes lysegrå (se fig. 6-7). Skillelinien mellem de to farver og facadebehandlinger blev ved denne lejlighed – som nu – draget ved hjørnet Ny Vestergade/Frederiksholms Kanal, således at den yderste lisen (lodret murbånd uden kapitæl som en pilaster) i Ny Vestergade fremstod med samme farveholdning som kanalfacaden. Dvs. at denne så at sige gik omkring hjørnet med ca. en halv meter. Sandstenschambranlerne, der hidtil havde været overstrøget med oliemaling, stod stadig grå, medens skorstenene fik samme farve som gadefacaden: lys, dækkende gul. Vinduerne strøg maleren ifølge regningen med hvid oliefarve, hvilket antagelig betød, at de fremtrådte hvidgrå.

På vores vej baglæns gennem palæets facadehistorie standser vi op ved året 1766, da huset oplever den første istandsættelse siden opførelsen godt en snes år forinden. Årsagen var foruden vedligeholdelsesbehovet den omstændighed, at et nyt fyrstepar skulle indtage palæet, nemlig prins Carl af Hessen og hans gemalinde, Louise, der var søster til kongen (Christian VII). Ved denne lejlighed blev facaderne afbørstet og udspækket, hvidtet og »anstrøget gul« med hvide »fyldinger«, dvs. de føromtalte murplader mellem beletagens og mezzaninens vinduer, medens »gewenderne«, dvs. de ligeledes nævnte vinduesomramninger, blev malet grå. Denne istandsættelse fulgte således i ét og alt bygningens oprindelige udseende, således som vi kender det fra Johannes Rachs og Hans Heinrich Eegbergs allerede omtalte maleri fra 1748 (fig. 2).

I vores vandring tilbage gennem historien er vi nu ved at have nået enden, eller om man vil, begyndelsen. Vi står følgelig i dag med et kongeligt palæ, der - trods en omtumlet skæbne med dertil hørende ombygninger - i mange henseender er særdeles velbevaret. Det har imidlertid undergået to virkelig omfattende ændringer. Den første fandt sted omkring 1840, da den hundredårige bygning trængte til en grundig istandsættelse. Man valgte at følge tidens smag ved at søge rokokostilen ændret til et mere klassicistisk udtryk. Dette gjaldt ikke mindst sidefacaden i Ny Vestergade, men også hovedfacaden fik med den ændrede farvesætning et nyt præg. Den næste store forandring var forårsaget af Nationalmuseets udvidelse små hundrede år senere. Med ombygningen og udvidelsen i 1930'erne fik palæet tildelt en mere beskeden rolle. Hidtil havde det domineret en karré, omgivet af mindre enheder i form af en snes borgerhuse. Nu skulle det integreres i Clemmensens monotone kilometerarkitektur og underordne sig en ny stor helhed. Derfor måtte forskelle mellem det gamle og det nye udviskes mest muligt.

Men lad os nu se på det anlæg, hofbygmester Eigtved skabte 1743-44 ved ombygning af det ældre kongelige palæs sidefløj og opførelse af en ny tilbagetrukken hovedbygning. Hvordan var dettes oprindelige facadeholdning og overfladebehandling? Sokkelpartiet med kældervinduerne var pudset og behandlet med en varm, gråbrun farve, der skal ligne natursten (se fig. 2). Herover var facaden opbygget af røde og gule flensborgsten i tilfældig orden (jf. fig. 8). Murerarbejdet var udført meget præcist, men stenene var genbrug fra det tidligere palæ. Facaden fremstod gulkalket i en let og lys okker farve, medens Eigtved fremhævede sit karakteristiske facademotiv i fladt relief, ørelisenerne, og murpladerne mellem vinduerne i de to øverste etager ved at kalke dem hvide. Alle skulpturelle dele var dækket af en beskyttende grå oliefarve. Dette gjaldt forbygningens balustrade med vaser og figurer, det store relief i trekantsfrontonen, gesimserne samt vindueschambranlerne og de dekorative ornamenter over riddersalens rundbuede vinduer. Vinduerne var ligeledes malet grå, medens hovedportens to fløje var strøget med en lys brun farve.

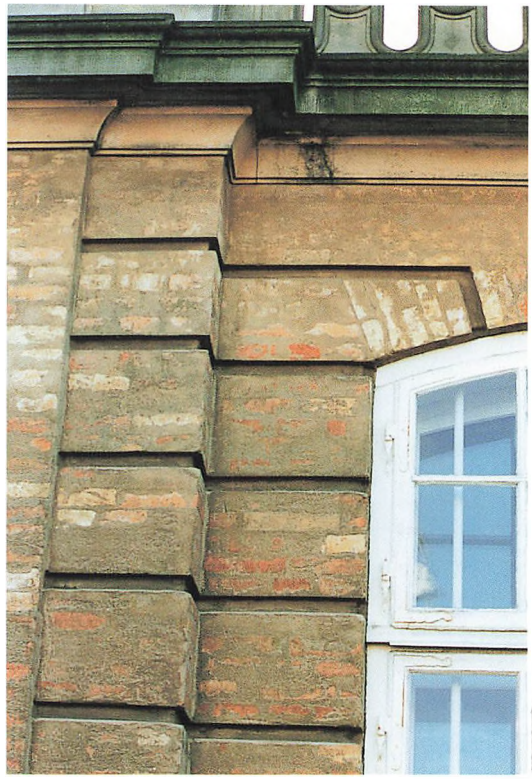

Fig. 8. Eigtved murede palæet op med genbrugssten med forskellig farve i tilfældig orden. Her ses et parti af den lave fløj ud mod kanalen.

Eigtved built up the mansion with recycled bricks in different colours in random order.

Taget dækkedes af sortglaserede tegl, og skorstenspiberne stod hvidkalkede.

Hovedfacaden var pudset med et lag finkornet »See Sand« (dvs. strandsand) af varierende tykkelse, som måske i nogen grad gjorde stenstrukturen - men ikke farven - synlig. Den efterfølgende kalkning var naturligvis dækkende. De forskellige murstenstyper var således godt skjult af overfladebehandlingen.

Sidefacaden i Ny Vestergade havde, som det fremgår af maleriet fig. 2, samme farveholdning som hovedfacaden. Men i modsætning hertil var chambranlerne trukket i puds, ligesom murpladerne mellem beletagen og mezzaninens vinduer også var bygget op i samme materiale. Denne del af anlægget var jo overtaget fra det tidligere kongelige palæ, og Eigtved måtte derfor skjule sporene af denne med et pudslag og efterfølgende kalkning.

Havefacaderne var jo dels nyopført af Eigtved (hovedfløjens bagside), dels overtaget fra det ældre palæ (Ny Vestergade-fløjen). Vi må formode, at disse indvendige sider havde samme farveholdning som palæets ansigt ud mod byen.

Vi har flere gange henvist til malerne Johannes Rachs og Hans Heinrich Eegbergs billede

af palæet. Lad os nu betragte dette vigtige maleri grundigt (fig. 2). Det gengiver bygningen fra den nyopførte Marmorbro, hvorfra det er set engang i 1748. Billedet var blot et af en hel serie prospekter, som de to malere leverede på kongens bestilling. Motiverne til denne maleriske beskrivelse af kongeriget blev fastlagt af den lærde topograf og historiker biskop Erik Pontoppidan. Netop »vort« motiv er gengivet mere detaljeret og præcist end seriens øvrige billeder. Man tør vel gå ud fra, at dette hænger sammen med, at malerne gjorde en ekstra indsats og virkelig lagde deres sjæl i dette maleri, ganske simpelt fordi det forestillede den bygning, kongen selv boede i som nygift kronprins i godt to år, inden han blev konge. Man må derfor fastslå, at det drejede sig om en bygning, som kongen var aldeles fortrolig med, og følgelig kan vi gå ud fra som givet, at malerne har gjort alt for at gengive huset så naturtro som på nogen måde muligt. På den anden side er det utænkeligt, at den kongelige bestiller skulle have accepteret et maleri med en misvisende gengivelse af noget så væsentligt som farveholdningen på det palæ, han havde beboet, få år før billedet blev malet. I øvrigt er de to malere - hvor naive og ubehjælpsomme de end er i tegning og perspektiv - kendt for at skildre deres motiver med stor akkuratesse og præcision helt ned i detaljen. Man har konstateret, at sjældne eller uventede iagttagelser på andre prospekter ved nærmere undersøgelser viste sig at være korrekt gengivet. Rachs og Eegbergs maleri af vort palæ må derfor tillægges særdeles høj kildeværdi.

På flere punkter understøttes dets oplysninger om palæets farveholdning af andre kilder. Det gælder Frederiksborgmuseets prospekt fra 1794 af maleren C. A. Lorentzen, og det gælder ikke mindre de bygningsarkæologiske undersøgelser, Nationalmuseet har foretaget. Det er uhyre vanskeligt at finde oprindelige farvespor på et 250 år gammelt hus. Vi har netop set, hvor meget Prinsens Palæ har oplevet gennem årene; istandsættelser og moderniseringer har formodentlig slettet de fleste spor. I denne situation gælder det om at lede i hjørner og andre steder, hvor tidligere tiders håndværkere måske ikke er nået ind under deres istandsættelsesarbejde. Sådanne steder kan man måske være så heldig at finde bittesmå rester af oprindelige farvelag. I forbindelse med den store istandsættelse i 1980'erne lykkedes det at finde flere interessante facadeprøver, der nu i 1998 er blevet suppleret med nogle få nye. En af de ældre viser i de nedre lag blyhvidt og berlinerblåt, som må stamme fra Eigtveds grålamelede vinduer (fig. 9). To af de øvrige prøver indeholder i det nederste lag spor af okker fra den oprindeligt gulkalkede facade (fig. 10-11). Denne kildes udsagn bekræftes også af en ny prøve udtaget sidste år (fig. 12).

Prinsens Palæ er Eigtveds første selvstændige bygning i den kongelige residensstad. Han havde arbejdet på Christiansborg med prestigefyldte interiører, og han fik lov at bygge både Marmorbroen og dens to pavilloner, men først med vort palæ blev han betroet en opgave, hvor han var enerådende arkitekt ude som inde. Der kan næppe være tvivl om, at han var sig vel bevidst, at han med dette fransk-tysk inspirerede rokokopalæ introducerede en ny stil i København.

Kort efter palæets fuldførelse bad kongen Eigtved udarbejde et forslag til en tilbygning ved kanalen, som skulle rumme et større køkken. Det var derfor kun naturligt, at hofbygmesteren med sit projekt på én gang søgte at tilpasse sig naboskabet og samtidig at respektere sit fornemme palæs symmetriske pragtfacade. Eigtved tegnede et tre-fags hus i to et halvt stokværk som palæet. Men for at adskille dette fra tilbygningen skulle denne forsynes med rødt og ikke sort tegltag, ligesom facadens pudsbehandling skulle være anderledes. Denne tilbygning blev ikke til noget i Eigtveds levetid, idet man nøjedes med en ombygning af det ældre bindingsværkshus, som stod på grunden. I længden var dette dog ikke tilstrækkeligt, og efter Eigtveds død i 1754 faldt det i hans efterfølgers, Lauritz de Thurahs, lod at opføre den tilbygning ved Frederiksholms Kanal, der siden 1758 har udgjort en del af komplekset, og som i dag bl.a. rummer rigsantikvarens forkontor.

Hvad har dette nu med museets farver at gøre, vil man måske spørge ? Ja, forløbet refereres her for at vise, hvor vigtigt det - også i dag - forekommer at holde disse to bygninger visuelt ude fra hinanden. Palæets symmetriske

facade omfatter hovedfløjens 15 fag med den fremtrukne midtrisalit, der krones af trekantsfrontonen med rigsvåbnet i det store relief samt de to sidefløje med deres tre-fags gavle mod kanalen. Disse flankerer den lave skulpturprydede forbindelsesfløj med dens 14 vinduesfag omkring palæets hovedport. Denne facade og dermed palægården udgjorde en væsentlig del af det store byrum, som beherskedes af Christiansborg Slot. Til forskel må sidefløjen ned langs Ny Vestergade opfattes som sekundær. Her havde man som nævnt sparet på det dekorative udstyr ved at lade vindueschambranler og murplader opbygge i puds i stedet for at hugge dem i den kostbare sandsten eller mure dem op.

En enkelt ting, som måske ikke direkte har noget at gøre med farvesætning og overfladebehandling, men som dog spiller en stor rolle i oplevelsen af palæet ved Frederiksholms Kanal, fortjener at blive omtalt her. Det drejer sig om palæets sammenføjning med den netop beskrevne tilbygning. Medens palæets afslutning mod syd var veldefineret, idet bygningen jo lå på et gadehjørne, stillede situationen sig helt anderledes mod nord. Her havde palæet som naboer to borgerhuse fra ca. 1680. Ejendommen nærmest palæet var i kongeligt eje, og det ældre bindingsværkshus kunne derfor uden videre erstattes af en nybygning. Da Lauritz de Thurah opførte dette lille nabohus, gav han det sit eget tag. Han forsynede bygningen med fire og ikke tre vinduesfag, som Eigtved ville have gjort. Desuden tilføjede han et fint virkemiddel i form af en balustrade over de to midterste fag, dvs. at han i endnu højere grad, end Eigtved havde forestillet sig, adskilte tilbygningen fra palæet. I 1840'erne ændredes dette forhold, som det fremgår af opmålingen fig. 5. Nu blev tagkonstruktionen fornyet, således at tilbygningen og palæets nordre gavl mod kanalen bragtes under fælles tag – unægtelig en uheldig disposition. Ved Clemmensens udvidelse af Nationalmuseet i 1930'erne fik den nye Stormgade-fløj en sådan udformning, at dennes gavl mod Frederiksholms Kanal blev en kopi af palæets kanalgavl. Herefter flankerer disse to tre-fags gavle Thurahs lille fire-fags tilbygning. Clemmensen ændrede også tagkonstruktionen, således at de to gavle er tæk-

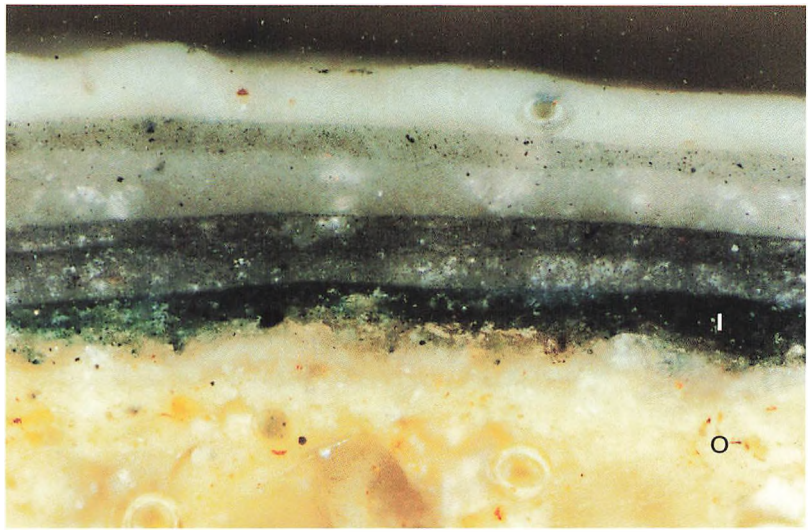

Fig. 9. Dette farvesnit fra 1980 viser nederst som lag 0 et lag af kalkpuds. Herover ses et lag med blyhvidt og berlinerblåt (lag 1). Forstørrelse 110 gange.

This coloured section from 1980 shows at the bottom (as Layer 0) a layer of plastering. Above this we see a layer in lead white and Prussian blue. Enlargement x 110.

Fig. 10. Denne prove fra 1980 indeholder øverst (lag 3) puds tonet med okker. Tilslaget er formodentlig strandsand med dominerende korndiameter på ca. 0,3 mm. Herunder følger tonet hvid farve (2) og nederst spor af gul okker. Forstørrelse 110 gange.

This sample from 1980 contained at the top (Layer 3) plaster tinted with ochre. The aggregate is probably beach sand with a dominant grain diameter of about 0.3 mm. Under this comes tinted white (2) and at the bottom traces of yellow ochre. Enlargement x 110.

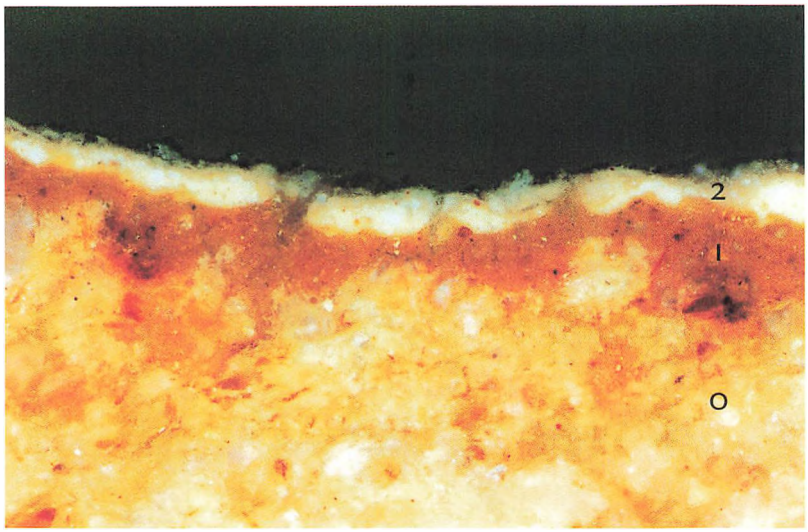

Fig. 11. Den sidste prøve fra 1980 viser følgende lagdeling: nederst (0) et tegllag. Herover et gult okker farvelag (1) og øverst et farvelag baseret på blyhvidt, tonet gullig med okker (2). Forstørret 110 gange.

The last sample from 1980 shows the following layers: at the bottom (0) a brick layer. Above this a yellow ochre coloured layer (1) and at the top a colour layer based on lead white, tinted yellowish with ochre (2). Enlargement x 110.

Fig. 12. Nederst kalkpuds (0) med dominerende korndiameter på ca. 0,5 mm. Herover et lag indeholdende okker og kalk (1). Udtaget 1998. Forstørret 110 gange.

At the bottom plastering (0) with a dominant grain diameter of about 0.5 mm. Above this a layer containing ochre and lime (1). Taken in 1998. Enlargement x 110.

ket med en helvalm, medens partiet i midten over tilbygningen er dækket af et saddeltag med bibeholdelse af Thurahs balustrade. Anlæggets balance kan ikke siges at have vundet ved disse tilføjelser, og dette forhold er i høj grad værd at have for øje, når den fremtidige farvesætning og overfladebehandling af komplekset skal fastlægges.

I et helt århundrede fastholdt man respektfuldt det eigtvedske udtryk. Men under den store facadeistandsættelse omkring 1840 ændredes dette forhold som nævnt. Ud fra en klassicistisk tankegang rensede man nu den lange sidefacade, som mistede ikke blot chambranler og murplader, men tillige den lange kordongesims (jf. fig. 2 og 6). Dette gjorde delingen mellem hovedfacade og sidefacade endnu mere tydelig, og denne skillelinie på hjørnet af Ny Vestergade har som bekendt holdt sig til i dag. Den glatte sidefacade blev nu kalket lysegrå ligesom havefacaderne, medens hovedfacaden mod kanalen fik en lys gul, dog stadig dækkende overfladebehandling med kalk uden betoning som hidtil af lisener og murplader mv. Hovedportens fløje blev fornyet, så de fik den feltinddeling, vi kender i dag. Til gengæld bibeholdt man den brunlige farve fra Eigtveds tid, medens vinduerne blev malet hvide eller hvidgrå.

Siden Mogens Clemmensens om- og tilbygning har situationen ændret sig radikalt. Han ønskede som nævnt, at hele museumskarreen skulle fremstå som én blok, og han nedtonede derfor den hidtidige forskel mellem Eigtveds palæ og de tilstødende ældre og nyere bygninger, som omgav palæet. Ved den store istandsættelse i 1980'erne var restaureringsarkitekten, Gehrdt Bornebusch, loyal mod dette synspunkt, og han lod sig yderligere inspirere af det tidligere Assistenshus, nu Kulturministeriet, ved Nybrogade, som tydeligt ses fra Nationalmuseet. Palæfacaden behandledes med en indfarvet tyndpuds, der forstærkede det lidt spættede præg, facaden allerede havde. Denne behandling tillod ikke kun stenstrukturen, men også de forskelligt farvede genbrugsmursten at spille igennem pudslaget. Det sand-tilslag, såvel Clemmensen som Bornebusch anvendte, var væsentlig mere grovkornet end Eigtveds (se fig. 10). Dermed har overfladen

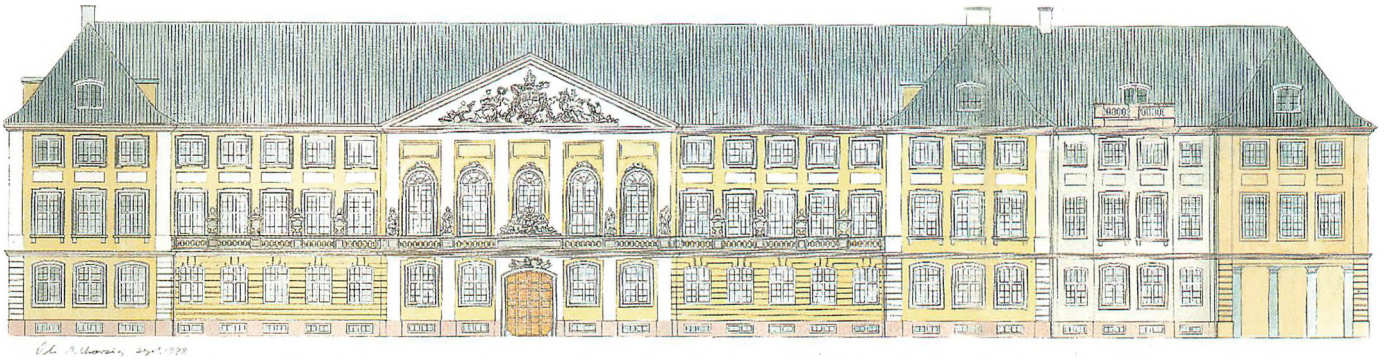

Fig. 13. Forslag til fremtidig farvesætning. Nationalmuseets hovedfacade med det symmetriske palæ, der i højre side har fået først en tilbygning på fire fag fra 1758 og yderst Clemmensens udvidelse fra 1930'erne. Akvarel af Ole Alkærsig 1998.

Proposal for future colour scheme. The main facade of the National Museum with the symmetric mansion, which on the right has first been given an annexe of four bays from 1758, and outermost Clemmensen's extension from the 1930s.

fået mere stoflighed og et mere levende og rustikt præg end oprindeligt.

Den viden om palæets historie, som er beskrevet, og de undersøgelser, som blev foretaget, førte frem til et forslag om at overfladebehandle og farvesætte Eigtveds palæ, således som arkitekten afleverede sin bygning til kronprinsen i 1744. Det er det helhedsindtryk, vi får af det samtidige maleri fig. 2. Således stod palæet i de første godt hundrede år af sin eksistens. Forslaget er visualiseret i akvarellerne fig. 13 og 14. Ifølge dette forslag vil husets sokkel få et varmt, gråbrunligt farveudtryk, der imiterer natursten. Facaden kalkes i en let og lys okker, medens de dekorative led (ørelisener og murplader) fremhæves af hvidlig kalk. De mange skulpturelle dele: balustrade, vaser, figurer, relieffer, gesimser og vindueschambranler males med stenkulør i olie. Princippet er således, at samtlige overflader får en dækkende behandling. Af hensyn til museumsblokkens helhedsvirkning vil enkelte forhold, f.eks. vinduesfarven (hvid eller grå?), dog først kunne fastlægges efter udførte prøver på stedet. En eventuel anvendelse af indfarvet puds i stedet for kalkning vil ligeledes kunne indgå i overvejelserne i forbindelse med en nøjere projektering.

Det, der her er sagt, gælder kun hovedfacaden inklusive de to gavle. Hvis vi ser ned i Ny Vestergade, ville palæet virke som en ren kulisse, hvis man fastholdt den eksisterende deling ved hjørnet og således undlod at farvesætte Ny Vestergade-fløjen. For at give hele bygningen »krop« foreslås det derfor at lade pragtfacadens farveholdning - inklusive de omkring 1840 fjernede vinduesomramninger og murplader - fortsætte om i sidegaden. Det vil dog næppe være nødvendigt, endsige føles rigtigt, at følge bygningen hele vejen ned til den nu-

Fig. 14. Forslag til fremtidig farvesætning. Udsnit af palæets hovedfacade. Akvarel af Ole Alkærsig 1998.

Proposal for future colour scheme. Section of the main facade of the mansion.

værende hovedindgang. Et naturligt »stoppested« udgør tagspringet ved brandmuren 16 vinduesfag fra hjørnet. Den endelige detaljering af overgangen til Clemmensens facadearkitektur kan dog først fastlægges i en nærmere projektering og efter afsætning af prøver på facaden. Til havesiden vil det være naturligt at bibeholde den nuværende overfladebehandling og farveholdning for at fastholde denne del af anlægget som et rent Clemmensen-rum. Thurahs lille fire-fags tilbygning ved Frederiksholms Kanal kunne med fordel beholde sin grå farvetone, hvorved dette hus ville adskille sig fra palæet, som man i 1700-tallet fandt det naturligt.

Baggrunden for dette forslag er de samstemmende kilder, der allerede er nævnt. Først og fremmest Rachs og Eegbergs maleri fra ca. 1748 (fig. 2) og C.A. Lorentzens prospekt fra 1794 samt arkivalske oplysninger og farvespor fra selve bygningen (fig. 9-12). Det er vigtigt at understrege, at de ændringer, forslaget indebærer, kun angår palæets hovedfacade og de første 16 fag af sidefløjen i Ny Vestergade. Hele resten af karreen foreslås bibeholdt, som den er i dag. Ved at genskabe facadens originale farveholdning og overfladebehandling – med de nævnte modifikationer – vil Prinsens Palæ atter fremstå som et rigt ornamenteret bygningsværk, der markerer sig tydeligt i gadeprospektet.

Med kendskab til Eigtveds øvrige arbejder i København, eksempelvis Komediehuset på Kongens Nytorv og palæerne samt de mange borgerhuse i Frederiksstaden, kan man måske undre sig over den farveholdning, han gav Prinsens Palæ. Medens han i de øvrige bygninger med en behersket gråskala anslog en forfinet kammertone, må han med vort palæ siges at spille for fuldt orkester. Hvorfor nu det? Ja, den gul- og hvidkalkede facade på Prinsens Palæ peger i en vis forstand bagud. Denne farveholdning kendes for eksempel fra det ældre Frederiksberg Slot og fra Thurahs kongelige palæ i Roskilde, og den var almindelig i Bayern og Sachsen, hvor Eigtved havde sine læreår. Selv om Prinsens Palæ med dets franske anlægstype er et uhyre moderne hus i 1740'ernes København, må bygningen betragtes som lidt arkaisk i farvemæssig henseende.

Måske vi skal opfatte Prinsens Palæ som et overgangsarbejde i Eigtveds produktion. – Ikke desto mindre vil den farveholdning, som her foreslås, med sine oprindelige farver og materialer rehabilitere det prægtige hus, der er et af Nationalmuseets fornemste klenodier. Ved at frigøre palæet fra den omklamring, som udvidelsen i 30'erne indebar, vil den fine rokokobygning blive givet tilbage til København, og museet vil opnå en langt stærkere markering i bybilledet.

LITTERATUR

F.J. Friis: *Bidrag til Dansk Kunsthistorie*, Kbh. 1890-91, p. 287-304. F. Weilbach: *Hvorledes Prinsens Palæ blev til*, Fra Arkiv og Museum, 2. Serie, I, Kbh. 1925, p. 389-406. Vilh. Lorenzen: *Prinsens Palæ*, Københavnske Palæer II, Kbh. 1925, pp. 74. Mogens Clemmensen: *Planerne til Nationalmuseets Udvidelse*, Arkitekten Bd. XXXI, Ugehæfte, Kbh. 1929, p. 69-72. Christian Elling: *Palæer og Patricierhuse fra Rokokotiden*, Kbh. 1930, p. 6-9. Mogens Clemmensen: *Det nye Nationalmuseum*, Arkitekten Bd. XL, Månedshæfte, Kbh. 1938, p. 33-43. M. Mackeprang: *Nationalmuseets Bygningshistorie I*. Nationalmuseets Arbejdsmark 1938, p. 5-15. M. Mackeprang: *Nationalmuseets Bygningshistorie II*. Nationalmuseets Arbejdsmark 1939, p. 5-18. Jørgen B. Hartmann, i: *Danske Slotte og Herregårde*, 2. Udg. II, Kbh. 1964, p. 57-67. H.E. Nørregaard-Nielsen: *J.C. Krieger og Det kgl. palæ i Kalveboderne*, Arkitekten 1969, p. 249-252. Knud Voss: *Arkitekten Nicolai Eigtved*, Kbh. 1971, p. 206-225. Inge Mejer Antonsen: *Den Mickelbecker-Edingerske gård og Det kongelige Palais i Kalveboderne*, i: Det skabende Menneske, bd. 1, Kulturhistoriske Skitser tilegnet P.V. Glob, 1981, p. 242-263. Søren Kaspersen: *Kobmand Michelbeckers palæ og den kobenhavnske palladianisme*, i: Forblommet antik. Studier tilegnet Hakon Lund, Kbh. 1988, p. 10-57. Jørgen Jensen: *Thomsens Museum*, Kbh. 1992. Inge Mejer Antonsen: *Prinsens Palais*, Kbh. 1992. Bente Lange: *Kobenhavns farver*, Kbh. 1996. John Erichsen: *Facaderne på Prinsens Palæ*, Kbh. 1998. John Erichsen: *Frederiksstadens borgerhuse*, Architectura 21, Kbh. 1999.

Ovenstående er frugten af et udvalgsarbejde ved kgl. bygningsinspektør Johan Fogh, bevaringschef Jørgen Nordqvist, overkonservator Ole Alkærsig og tidl. museumschef John Erichsen.

SUMMARY

The colours of the Museum

A historical study of the facade of Prinsens Palæ

Prinsens Palæ is the name of the building that has housed the National Museum since the mid-nineteenth century. The old building was radically restored in the 1980s, but unfortunately the surface treatment patinated, so that the impression of the facade gradually became dark and heavy. The fine Rococo mansion, which is a major work of Danish architecture, was losing its soul. The management of the Museum therefore decided in 1997 to have a multidisciplinary working group study the history of the facade and at the same time make proposals for future surface treatment. As the name "the Prince's Mansion" suggests, the building has a history. It goes back to a merchant house from 1682 and extends over a Royal palace of the 1720s to the present mansion, erected for the Crown Prince in 1743-4 by the Court Builder Niels Eigtved, the most talented Danish architect of the period. The building has traces of the old buildings, and has of course been subjected to modernization, rebuilding and maintenance determined by the changing needs, tastes and technical resources of the times. Despite great changes, especially in a classicizing cleaning process around 1840 and the big expansion in the 1930s, the mansion still stands relatively intact. But it cannot be denied that the rebuilding and expansion two generations ago have changed the role and appearance of the mansion radically. It no longer dominates a block; it now forms an element in the monolithic museum block as a whole. As a logical consequence of this view, the architect did everything he could to obscure the traces of the mansion, which was to be adapted as much as possible to the totality.

The result of the investigation of the working group was a proposal based on detailed studies of old archive and pictorial material, a visual inspection of the facades, a study of the history of the mansion facade and archaeological investigations of the colours. The main lines of the proposal are to re-establish the building as it was when the Court Builder handed it over to the Crown Prince in 1744. This is based on agreements in the sources of various kinds, first and foremost a view of the building painted in 1748 by order of the King. Freeing the mansion of the enveloping elements involved in the expansion of the 1930s, limewashing the facade in the original colours, and treating it with a fine-grained plaster will rehabilitate the building as the refined Rococo mansion it really is. The city of Copenhagen will regain a valuable building, the view of the city will be made more beautiful, and the National Museum will have a far stronger profile in the cityscape.

En guldaldertopograf på Fyn

Maleren Niels Ringes tegninger og gouacher i Antikvarisk-Topografisk Arkiv

Af ULLA KJÆR

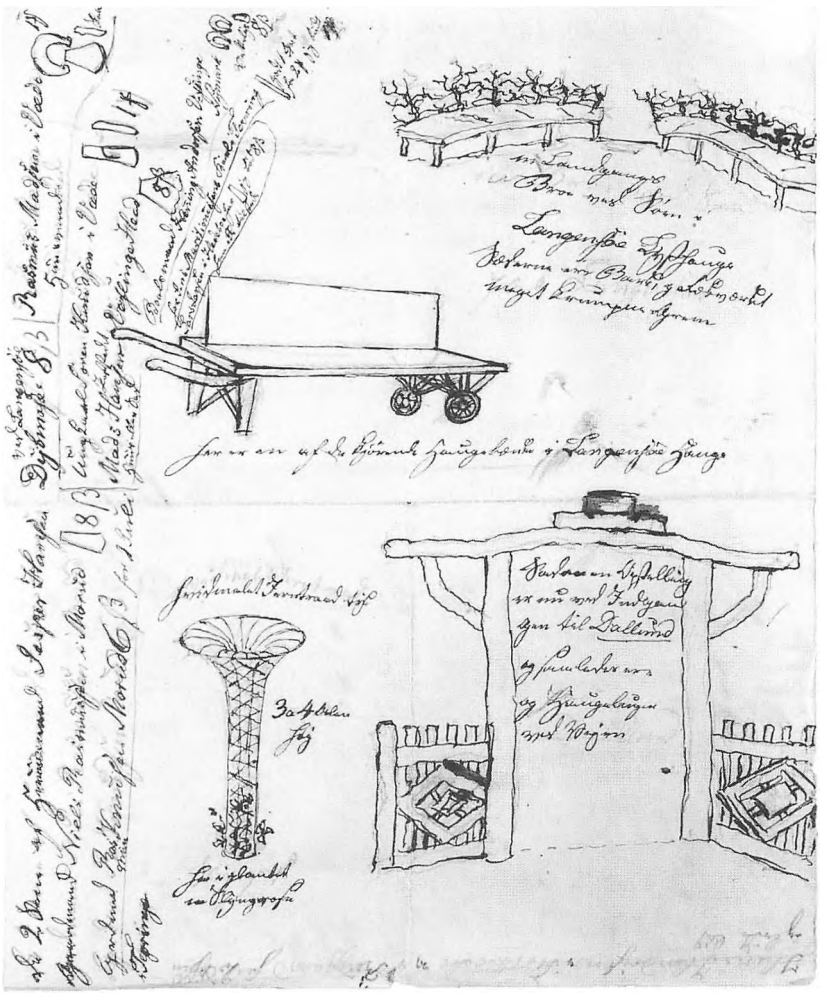

Fig. 1. Ringe udnyttede papirmaterialet til det yderste. Selv på et for ham mindre tætpakket stykke var der plads til såvel personlige regnskaber som skitser fra haverne ved henholdsvis Langesø og Dallund.

Ringe exploited the paper material to the limit - in this case with both personal accounts and sketches from the gardens at Langesø and Dallund.

En spådom om en tørke så stor, at køerne ville brøle for vand i åen ved Bellinge Bro, en pille med en munkebenrad ved Højerup, 23 huller med hovedskaller af røvere i Vejle Kirke, et sværd i hvert strätag i Horne by og fire brystbilleder af Danmarks tidligste konger, malet i naturlig størrelse på panelerne omkring en seng i et lille hus i Orte Sogn: Det kan være de mest uventede oplysninger, der gemmer sig i Nationalmuseets arkiver; i dette tilfælde blandt det tegningsmateriale, der er udført i 1800-tallets anden fjerdedel af den fynske maler Niels Ringe.

Alle sider af museets virksomhed afføder arkiver. Enkelte forældes med den sag, de omhandler, men langt de fleste får ikke blot blivende, men stigende brugsværdi, efterhånden som oprindelig utilsigtede informationer også bliver vigtige vidnesbyrd for eftertiden. Jo flere oplysninger om arkæologiske, kulturhistoriske, bygningsmæssige og restaureringsfaglige forhold, der kan hentes ud af papirerne i museets mange stålskabe, jo bedre kan museets medarbejdere varetage de mange forskellige sider af deres daglige virke. Der er ingen tvivl om, at arkiverne til fulde har indfriet de forventninger, der er blevet stillet til det dokumentariske materiale, siden de første systematiske indsamlinger begyndte i slutningen af 1500-tallet. Arkivernes indhold af breve, beretninger, rapporter, tegninger og fotografier udgør både en betydelig del af brikkerne til en række forskningsprojekter og danner det helt basale grundlag for det evigt aktuelle, store og væsentlige arbejde at sikre de bevaringsværdige dele af Danmarks historie og kultur.

Blandt det indkomne tegningsmateriale har der fra tid til anden været værker, der fra begyndelsen er blevet betragtet som kunst. Men

også blandt det, der er udført af mere praktiske grunde: bygningstegninger, registreringsbilleder, aftegninger af oldsager etc., er der efterhånden meget, som har kvaliteten og alderen til også at blive håndteret som kunst. At benævne det kunst med stort K vil derimod være misvisende. Materialet er udført med helt andre formål, og de ofte anerkendte kunstnere, der stod bag, var helt klar over, hvilke af deres værker der var kunst, og hvilke der var dokumentation. En af disse kunstnere var netop fynboen Niels Ringe. Han blev født i 1791 og døde i 1854, og hans arbejdsår faldt nogenlunde sammen med den blomstrende æra i det danske kulturliv, der siden hen er blevet kendt som »guldalderen«. Guldaldertidens tanker var da også en forudsætning for Ringes værker.

Vurderet efter det ydre er begrebet »guldalder« misvisende. I løbet af mindre end ti år fra 1807 var grundlaget for landets politiske og økonomiske magt smuldret bort: København var blevet bombarderet, flåden var blevet erobret, staten var gået fallit, og dobbeltmonarkiets ene rige, Norge, var blevet afstået til Sverige. Med dyb realisme blev der ved reskript af 9. februar 1816 oprettet en ny myndighed: Direktionen for statsgælden og den synkende fond. Men den ydre modgang stimulerede udviklingen af et livsgrundlag, der tog sit udgangspunkt i det nære. Man så det almene illustreret i detaljerne og den guddommelige alfornuft aftegnet i naturens lovmæssighed. Såvel studiet af disse love som den kunstneriske gengivelse heraf fik på en gang et næsten religiøst islæt og en folkeopdragende karakter. Alt i det omgivende samfund afspejlede noget større, og var mennesket vist, optrådte det i sit daglige virke med respekt herfor. »Selvstændighedens Haandhævelse kræver, at Mennesket vælger sig en bestemt Virkekreds«, sagde H.C. Ørsted i en universitetstale i 1814, »og hans Følelse for det Heles Harmoni byder ham at vælge den, hvor han kan bidrage mest til det Heles Fuldkommenhed«.

Tanker som disse gav helt naturligt næring til en mere præcist defineret nationalitetsfølelse, og flere ting smeltede sammen. Man fik øjnene op for det danske landskab og for de vidnesbyrd om landets kultur, dette rummede. Men man måtte også konstatere, at det samme landskab og de samme kulturminder var trueede værdier. Med landbrugsreformerne fra 1700-tallets slutning var landsbyerne under udskiftning og nye jordområder under opdyrkning; behovet for veje og gærder voksede, og mens nogle fortidsminder blev pløjet over, blev andre forvandlet til stenbrud. Det satte en ekstra streg under betydningen af en registrering af de historiske minder, og der blev føjet et mere praktisk sigte til den stadig mere udbredte, næsten vækkelsesprægede historieinteresse. Historien var jo også et vidnesbyrd om en vis kontinuitet, og i en tid, hvor der blev rokket ved en del gamle værdier, gav bevidstheden om, at éns historie gik meget langt tilbage, en behagelig formodning om, at så var der nok også en fremtid. Der var endog god grund til at mene, at der var tale om en fortsat udvikling. Historien rykkede hermed op på siden af naturvidenskaberne og kunsten som et folkeopdragende element. Hvad ånd og kultur angik, bar guldalderen sit navn med rette! Disse dyder blev vigtige ingredienser i at lære sit land, sit folk og sig selv at kende, og dermed være med til at forme en verden med samme harmoni som i guldaldermalernes solbeskinnede hverdagsudsnit.

Niels Ringe var en af de mange lokale malere, der drog nytte af tidens interesse for det danske landskab ved at rejse rundt i sin hjemegn og dennes nærmeste omgivelser, tegne prospekter og sælge dem til interesserede. Han var ikke uddannet som maler, hvad han selv tydeligt udtrykte: »Mester er jeg ikke, da jeg ikke har lært, men af Guds Naade er jeg hvad jeg er«; men han havde dog en profession – som skrædder. I de sidste mange år synes han dog kun at have gjort brug af sit fag på hjemmefronten, at dømme efter en bevaret meddelelse om hans sysler i det sidste års tid før hans anden kones død i maj 1853: »... Noget paa Skamby Stykkerne (4 i alt). Gravpladsen med Monumentet over de 119. Derefter 3 à 4 Maaneder paa de 2de Udsigter ved Frederiksbroen, der efter Skyttehuuset i Næsbyhoved Skov til Selskabet til Vyrtzens Afreise, her efter var saa igien Frederiksbroen for, saa i 1853 d 11. Januar begyndt Omgang i Odense med Gravpladsen som varede næsten uafbrudt til 24. Marts hvoriblandt dog og silhoetteret lidt, og saa sye-

Fig. 2. Ringes regnskab over henholdsvis arbejde udført for »Hr. Professoren« og »eget« arbejde fra juli og et godt stykke ind i august, formentlig i året 1849. Bortset fra et par dage i Odense og omegn har Ringe i denne periode opholdt sig på Sydvestfyn.

Ringe's accounts for work done for the "Herr Professor" and his "own" work from July well into August, probably in 1849.

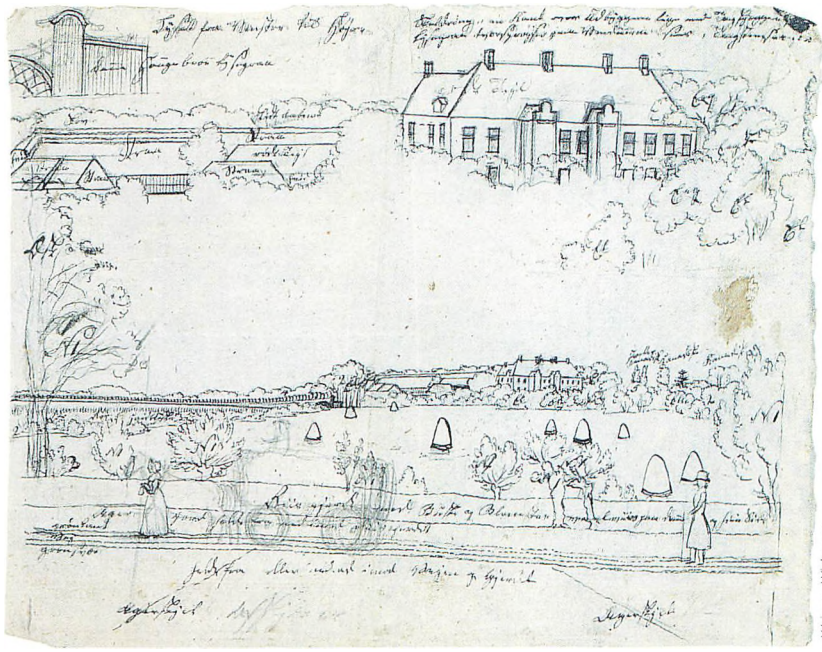

Weiss og Wichmann

Fig. 3. En forbipasserende hestevogn er skitseret ind med blyant på penneteg-ningen af Søbysøgård, som om den kom forbi, netop da den sanddru maler var ved at lægge sidste hånd på sit studie.

A passing carriage sketched in pencil on a pen drawing of Søbysøgård.

de jeg Noget til os, især og til ham som blev konfirmeret, hvorefter udført et Stykke af Vejlegaard til Helsag, som er rejst til Australien, hvorefter mest Hauge arbejde og andet Ordning hjemme, da jeg i dette Foraar ikke har min Kone til Hjælp til Haugearbejdet som ellers, da hun nu har ligget siden 14 Dage før Juul næsten stadig«. Ringes formulering antyder, at han også drog nytte af et andet af tidens modefænomener: han var en flittig leverandør af silhuetter. Blandt hans notater ligger også en øjebliksskildring af prospektsalget i en præstegård. Maleren var til en begyndelse blevet beværtet: »et godt langt Stykke Mad lige af Haand og i Haand samt den lovede Snaps«, og det var tiltrængt, da han i den nærliggende by »ikke kundet faa Levnedsmidler for Betaling«. I stuen fik han så et bord stillet frem, »og jeg som jeg plejer satte Kassen op skraat og opret derpaa og satte Stol og bad de flere Tilskuere, et Par Damer og en Toldkontrollør og Præsten at tage Sæde, hvor paa Præsten spurgde om de skulle staa op (Stykkerne nærmlig) jeg svarede her paa at man da saa passeligere naar Stykkerne stod og Tilskuerne sad ned især med Hensyn til Beskuernes Øjne da svarede bedre med Øjepunktet«.

At disse notitser er bevaret, skyldes at Ringe på et tidspunkt kom i forbindelse med den ti år ældre historiker Lauritz Schebye Vedel Simonsen til Elvedgård i Veflinge Sogn, nabosogn til Vigerslev, hvor Ringe synes at være vokset op. Vedel Simonsen var uddannet mediciner, men viede sit liv til historien. Som sand romantiker sværmede han især for middelalderen og dens rædsomt tiltalende indhold af mystik, dens riddere og borgruiner. Men hans studier strakte sig langt videre; han samlede oldsager, dialektord og folkesagn og udgav både historiske oversigter og en række kronologisk ordnede, topografiske værker. I 1810 blev han medlem af Kommissionen til Oldsagers Opbevaring, der var oprettet i 1807, kun et par måneder før alle de ydre genvordigheder for det danske rige begyndte. Med Oldsagskommissionen blev den dobbelte opgave at drage omsorg for og i givet fald opbevare landets kulturminder blåstemplet som statsopgave. Den registrering, som denne opgave forudsatte, fulgte fra første færd med. Der blev indhentet indberetninger om eventuelle mærkværdigheder i alle landets sogne, og kommissionen fik overdraget de hen ved 900 tegninger af især gravsten, middelalderligt kirkeinventar og forskellige former for inskriptioner, som tegner ved Geheimearkivet Søren Abildgaard havde udarbejdet på sine rejser rundt i landet i årene 1755-77.

Den fortsatte indsamling af indberetninger har givetvis interesseret den lokalpatriotiske Vedel Simonsen. Blandt hans papirer på Nationalmuseet ligger også et udkast til det stort anlagte program, som en Historisk Topografisk Komite under det privatindstiftede Oldskriftselskab i 1840 anlagde. Alle »Fædrelandets og Historiens Venner« blev heri indbudt til at meddele oplysninger, både om »Mærkeligheder, som findes paa dette eller hiint Sted, deels Efterretninger om Folkets Sæder og Skikke, eller Mærkeligheder, som angaar Folkets indre Forfatning«, og om mere konkrete levninger; således så man f.eks. gerne »Beskrivelse over Herregaarde og Tegninger af samme (Grundtegning og Prospekt), Uddrag af eller Efterretninger om, hvilke historiske Documenter eller Optegnelser, der sammesteds findes« samt »Efterretninger om Kirker og Mærkeligheder ved samme, med Beskrivelse og Tegninger, om Begravelser i samme, Indskrifter, Uddrag af Kirkebøger eller andre gamle Efterretninger«. Det var tanken, at de medde-

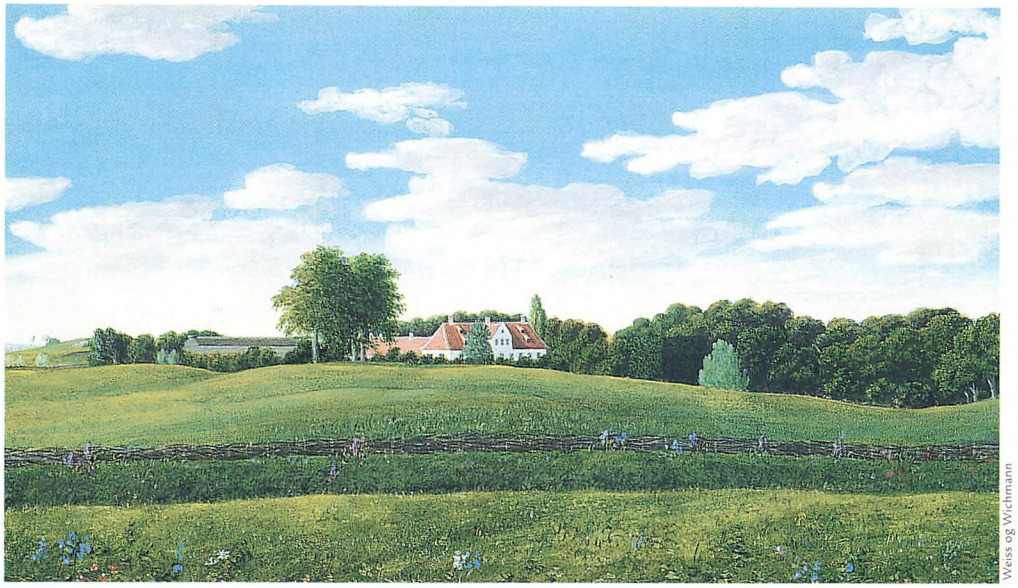

Weiss og Wichmann

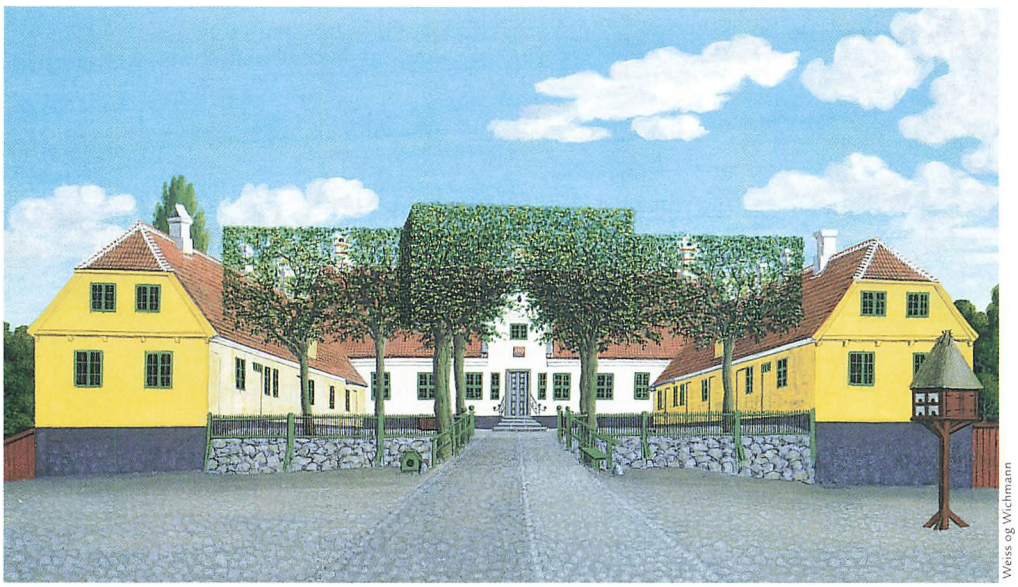

Weiss og Wichmann

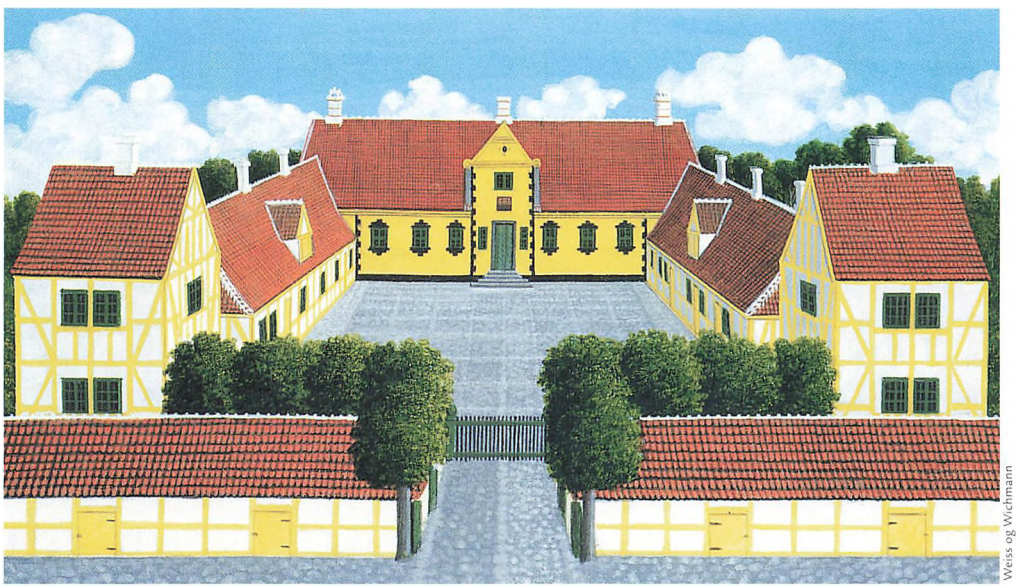

Weiss og Wichmann

Fig. 4. Hovedbygningen på Vedel Simonsens egen gård, Elvedgård, er opført i 1712 og ombygget i klassicistisk stil i 1800. Ringe har sædvanen tro udført dels et billede af hovedbygningen, dels et prospekt af gården set i landskabet, og har suppleret med en kopi af et ældre billede, visende gården, som den tog sig ud før ombygningen.

The main building on Vedel Simonsen's own estate, Elvedgård, was erected in 1712 and rebuilt in the Classicist style in 1800. Ringe made a picture of the main building, as well as a view of the farm in the landscape, and supplemented it with a copy of an older picture showing the building as it looked before the rebuilding.

Fig. 5. Hindsgavl fører sin historie tilbage til 1200-tallet, da der blev anlagt en kongeborg på næsset vest for Middelfart med udsigt over Lillebælt ind i Kolding Fjord. Efter udgravningerne at dømme har det været et imponerende anlæg. På Ringes gouache ses voldstedet til venstre for den nuværende hovedbygning fra 1784.

Hindsgavl can trace its history back to the thirteenth century. On Ringe's gouache we can see the castle mound to the left of the present main building, from 1784.

lelser, der måtte blive indsendt, dels skulle opbevares i Oldskriftselskabets arkiv, dels, så vidt muligt, udgives i selskabets »Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie«. Offentliggørelsen af arkivets indhold blev dog primært realiseret i form af åbningen af et alment tilgængeligt antikvarisk-topografisk arkiv i 1846. Arkivet kom til at rumme såvel Oldsagskommissionens som Oldskriftselskabets materiale, og det blev indrettet af Christian Jürgensen Thomsen, sekretær for Oldsagskommissionen og leder af samlingerne, medlem af Historisk Topografisk Komite og en nær ven af Vedel Simonsen. Selv om den bebudede publicering af materialet stod i stampe, er der ingen tvivl om, at både Thomsen og Vedel Simonsen så åbningen af det antikvarisk-topografiske arkiv som opfyldelsen af alt, hvad de havde turdet håbe på. For Vedel Simonsen var det antikvariske aspekt alfa og omega, »mit Skiødebarn og min Kiæledægge«, og det har givetvis været en alliance til begges fordel, der blev indgået mellem denne ivrige oldsags- og folkemindesamler med midlerne, men ikke helbredet til det rejseliv, indsamlingen krævede, og den allerede omrejsende prospekt- og silhouettkunstner med det skarpe blik for detaljen. Et brev fra Ringe antyder dog, at dennes entusiasme ikke helt har kunnet leve op til Vedel Simonsens, hvad angik de genstande, den sidste ønskede indsamlet: For et fast beløb på 5 rdl pr. halvår skulle Ringe også tage oldsager fra de forskellige besøgte lokaliteter med sig hjem. Han skulle lægge ud for flere af dem, og selve transporten kunne tydeligvis være et ganske tungt arbejde! Ringes klage er forståelig set på baggrund af den begejstring, hvormed Vedel Simonsen med jævne mellemrum tilskriver Thomsen, at nu har han atter indsamlet hen ved 500 oldsager, og kommer J.J. Worsaae snart forbi, så han kan få dem med til København? Til gengæld har Ringe åbenlyst været glad for at indsamle materiale af den karakter, Historisk Topografisk Komite havde ytret ønske om: efterretninger om alskens mærkeligheder samt tegninger af historiske og kulturelle mindesmærker. Sammen med Vedel Simonsens egne notater endte dette materiale også i København og ligger i dag i Nationalmuseets Antikvarisk-Topografiske Arkiv.

Materialet omfatter op imod 200 notater, ca. 325 tegninger og 37 gouacher (malet med dækkende vandfarve). Hverken notater eller tegninger lader sig egentlig optælle, idet hvert enkelt stykke papir - fra frimærkestore lapper til A3-format - er fuldt udnyttet. Mange af notaterne supplerer tegningerne som afskrifter af inskriptioner eller beskrivelser af det afbildede: den nyere tids mærkværdighed på herregården Broholm, f.eks., »en smuk Sneglegang af støbt Jern udført Trappe«, afdøde proprietær Petersens monument »anbragt i en til Stenstrup Kirke tilføjet Murpille, selve Monumentet er af Støbt Jern ... forestillende som en Tempelindgang hvis Koleur er dunkel rødlig, som meget gammel MurKoleur i modsætning af de egentlige Kirkemure som er hvidkalkede« - osv. Men både de fleste af disse og af de notater, der drejer sig om sæd og skikke, sagn og sælsomme tildragelser, er registreret i den rækkefølge, de er kommet ind: selv dem, som Ringe har forsøgt at systematisere med numre og navn og stilling på meddeleren; og de er åbenlyst skrevet på det papir, der nu var for hånden. I enkelte tilfælde er der tale om decideret genbrug. Et par notater fra Sønderjylland er således nedfældet på bagsiden af en trykt blanket med det oplysende indhold, at »Naar en af følgende Amber [trækning beroende på samtidig udtrækning af to numre] i samme Orden som de her anførte udkommer i første og andet Træk i Tallotteriets 1513. Trækning i Kjøbenhavn den 15. December 1840, erholder denne Seddels Eier, imod sammes Tilbagelevering, 2 colorerede Perspectiver af det indre af St. Knuds Kirke i Odense«. Under-

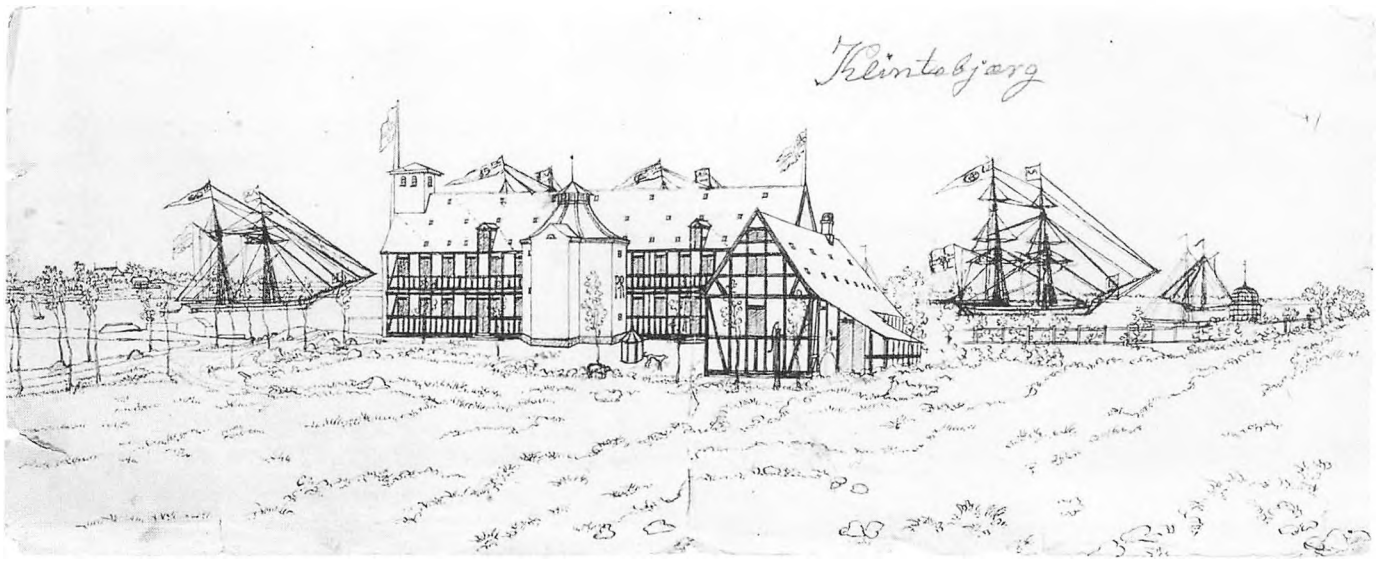

Fig. 6. Havnen i Klintebjerg er med de forbipasserende skibe som en illustration til Vedel Simonsens digt fra »Borgruinerne« (1813): »sekler af Aar / alvældig udtørret til græsrige Enge / de fraadende Bølger og sorgløse Faar / nu græsser i Kløver hvor Snekker længe / stolt pløjed det vilde, det stormende Hav«. Pakhuset blev opført i 1846.

The harbour at Klintebjerg with passing ships.

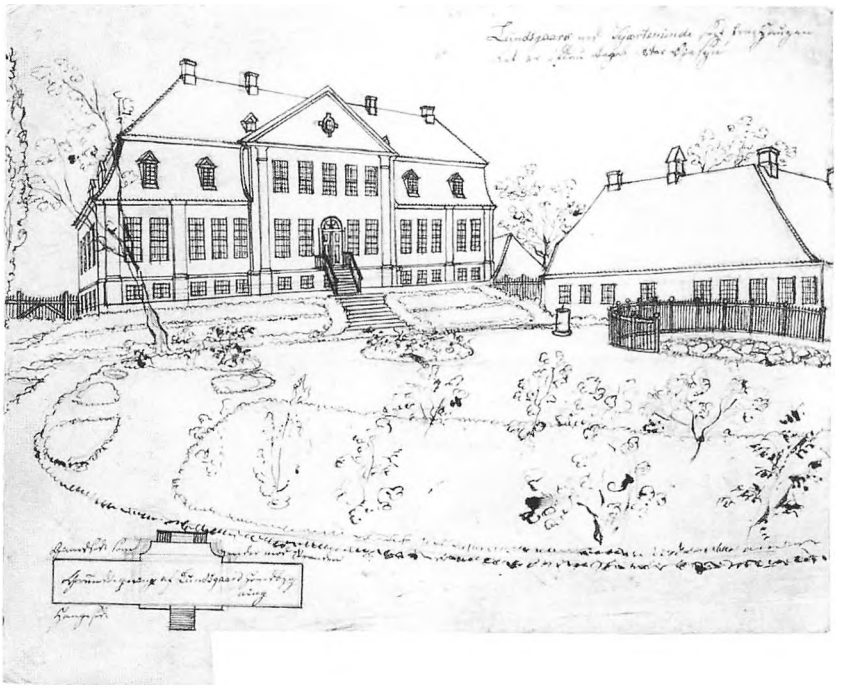

Fig. 7. Tegningen af Lundsgård ved Kerteminde fra 1760'erne har forsynligt fået anmærkningen: »Det er ikkun taget efter Øyesyn«. Ringe var efter alt at dømme selvlært som maler og nok ganske realistisk i sin vurdering af sig selv.

This drawing of Lundsgård near Kerteminde from the 1760s has been given the modest note: "Only judged by eye".

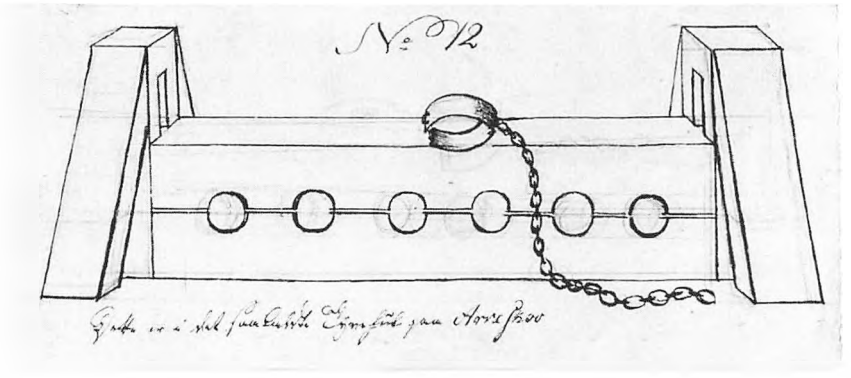

Fig. 8. På herregården Arreskov i Øster Hæsinge Sogn nordøst for Fåborg stod endnu på Ringes tid en gabestok, måske en rest fra kirketugtens tid hundrede år tidligere, da loven foreskrev et vist antal timers ophold i en gabestok som straf til den, der uden grund udeblev fra søndagsgudstjenesten.

At the manor of Arreskov there were still a stock in Ringe's time.

Fig. 9. Som flere andre antikvariske tegnere, først og fremmest Søren Abildgaard, aftegnede Ringe også gravsten. Det var ikke hans stærkeste side; han havde det ikke nemt med personfremstillinger, men gravstenen fra Kværndrup Kirke, over den hovedrige marsk Frands Brockenhuus, † 1569, og dennes hustru, er dog flot gennemtegnet.

Like several other antiquarian draughtsmen, Ringe also drew tombstones.

tegnet Niels Ringe. Odense Domkirkes indre, set mod henholdsvis øst og vest, er sammen med mindestenen over kong Hans og hans familie sammesteds vistnok de eneste af Ringes motiver, der er udført i den da relativt nye litografiske teknik, måske med mangfoldiggørelse til lotteripræmier for øje. Vedel Simonsen var i al fald stolt over protegéens succes med dette projekt og gav udtryk for det i et brev til historikeren E. C. Werlauff.

Ringes tegninger er generelt lige så tætpakkede som notaterne. Mange er gengivelser af et våbenskjold, en indskrift, en mærkelig sten – eller af en genstand, som Ringe er blevet fascineret af. En af skitserne viser f.eks. »en af de kørende Havebænke i Langensøe Hauge«, en tiltalende kombination af en bænk og en trillebør! Langt de fleste tegninger repræsenterer dog et af de første stadier i den arbejdsproces, som Ringe efter alt at dømme systematisk har opdyrket og fulgt ved udarbejdelsen af hvert af de prospekter af kirker, præstegårde, herregårde, landsbyer etc., som han drog rundt og solgte fra sin kasse. Første trin var en eller to skitser taget på stedet. Disse tegninger er gerne udført på relativt store ark. Mange er omhyggeligt forsynet med både kvadratnet og hjælpelinier for at sikre det rette perspektiv: oftest det enkle frontperspektiv med alle linier samlet i horisonten eller dettes variation, det 45° drejede x-perspektiv. De detaljer af bygningen, der ikke lod sig præcisere på oversigtstegningen, blev tegnet rundt omkring eller på papirets bagside. Til yderligere støtte for hukommelsen har Ringe desuden nedskrevet alt, hvad der ikke umiddelbart fremgik af tegningen. Stikord som »Slagskygge«, »Straa« og »Rødt Tegl« er typiske, ligesom angivelser af farverne på husmurene, hvorvidt fladen i forgrunden er græs eller vand og den tværgående stribe en grøft eller et stengærde. En af og til uhyre omhyggelig specifikation af beplantningens karakter får det til at virke meget naturligt, at der blandt Ringes papirer ligger en fortegnelse over »nogle Sorter Frugt- og Plantagie-Træer som ere at faae hos Martin Vogelsang paa Soelberggaard paa Øen Als« – om end listens f.eks. 37 forskellige æblesorter dog har været Ringe for mange! Enkelte steder er stikordene svulmet op til selvstændige beskrivelser: »Ved

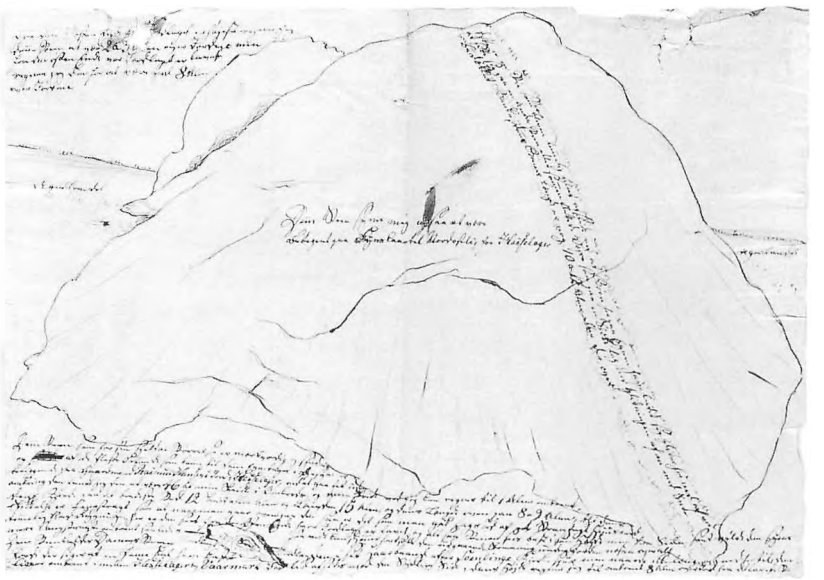

Fig. 10. Om den kolossale, på Ringes tid netop frigravede »Dammesten« ved Hesselager skriver Ringe, at den efter hans skøn måler 7-8 fag i længden og er som et almindeligt hus i bredden, og forklarer, at ejeren af den grund, hvorpå den ligger, har fået tilstået tre tønder byg årligt for at lægge en gangsti over sin jord »for at enhver som ønsker kan have fri Adgang dertil«.

Of the huge stone "Dammesten" which had just been excavated in Ringe's time near Hesselager, Ringe writes that he estimated it to measure 7-8 "bays" in length and that it was as wide as an ordinary house.

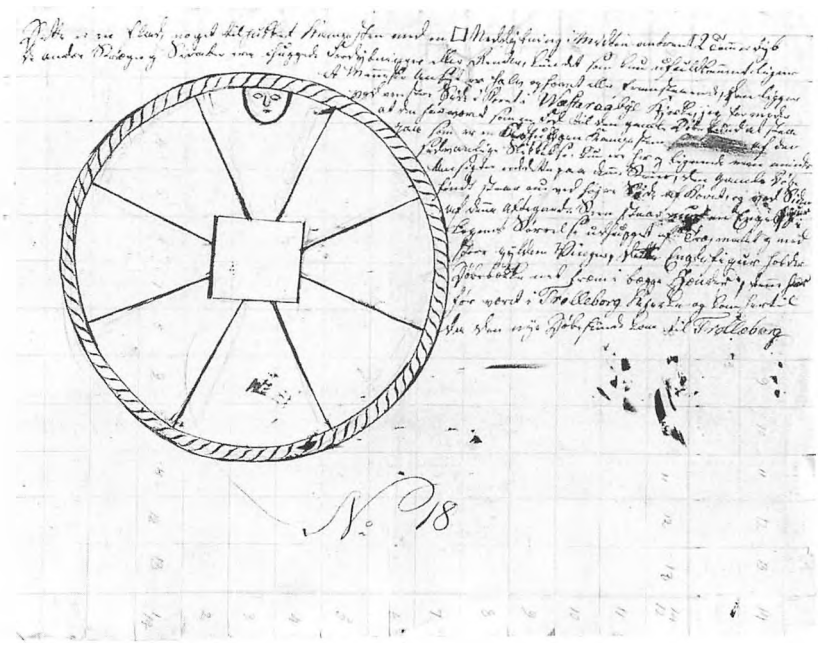

Fig. 11. Som påpeget af Birgit Als Hansen i *hikuin* 22, 1995, har Ringe som den nok tidligste registreret et trin fra et af de podier, hvorpå døbefontene stod i den ældre middelalder – og vel at mærke erkendt det som sådant. Ringe fandt den tilhuggede sten i venstre side af koret i Vester Aaby Kirke. Den er siden hen forsvundet.

Ringe was probably the earliest person to record a step from one of the bases on which the baptismal fonts stood in the Middle Ages.

Indkjørselen er at agte at den stærkt fremragende eller udhængende Tag af Kastanietræet og lidt af Linden, danner en stærkt skygget buet Hvælving, hvor under som en Gunstig Modsætning til dette nære og stærkt skyggede Bur sees noget fjernt og lidt mat ... Lindeskoven ...«. Den nøgternt iagttagende registrator har pludselig fået selskab af romantikeren.

Næste trin i arbejdsprocessen var en rentegning af motivet i formatet 95×165 mm, og dén dannede så det direkte forlæg for en gouache i samme størrelse. I princippet har rentegningen fungeret som en slags snitmønster og har som sådant også kunnet bruges flere gange.

Rentegningerne synes derimod ikke i særlig grad brugt til at frasortere detaljer. Med en sirlighed, som lader ane, at han også var en fortræffelig skrædder, har Ringe på sine rentegninger og gouacher gjort rede for hver en brosten på gårdspladserne, hver en tremme i stakitterne og hver en sprosse i vinduerne, og på en måde, så delelementerne aldrig overskygger helheden. Ringes gouacher er rendyrkede guldalderidyller; på en gang supernøjagtige snapshots og udsnit af den gyldne og evigt solbeskinnede verden, som hans købere kunne drømme om at befinde sig i.

Mens de notater fra Ringes hånd, der er be-

varet på Nationalmuseet, for langt de flestes vedkommende synes udført med henblik på at registrere den kulturhistoriske overlevering, er tegningerne og gouacherne ikke helt så entydige. Meget tyder dog på, at der næppe har været den helt store forskel på de tegninger, der var udført som salgsobjekter, og dem, der var bestilt som dokumentation. Blandt Ringes notater ligger en lille pænt indsyet bog med de første par opslag udfyldt med lister over dels aftegnede gravsten og andre hovedsageligt kirkelige genstande, dels prospekter. Formuleringen af disse lister antyder, at de var tiltænkt Vedel Simonsen, »Hr. Professoren«, og flere af de nævnte prospekter kan identificeres blandt de bevarede på Antikvarisk-Topografisk Arkiv. Det gælder blandt andet de tegninger fra haven på Hvedholm gods, som Ringe udførte, »som jeg troede det kunde interessere Dem at faa en Forestilling om hvorledes de er for om muligt ved Lejlighed at have Nytte af dem som Ideer, jeg tog heller ikke i Betænkning at medtage disse da de vare meget næmme at tegne da jeg ikke fandt det nødvendigt at tegne dem til fuldkommen Nøiagtighed som naar jeg tager andre Prospecter, men blot flygtigt efter Øjesyn«. Ringe, der også gav udkast til Vedel Simonsens egen have på Elvedgård, kendte nok sin arbejdsgivers interesse i de muligheder for at skabe sin egen lilleverden, som havekunsten rummede. Blandt de bevarede billeder mangler til gengæld det prospekt af Hvedholms hovedbygning set fra ladegården, som Ringe anfører at have tegnet. To billeder af hvert enkelt herregårdsanlæg, ét af hovedbygningen og ét af gården set i landskabet, var en fast del af leverancen til Vedel Simonsen, hvad der også fremgår af en liste skrevet med dennes hånd blandt Ringes papirer. Hér ses alle herregårde dokumenteret med minimum to prospekter: »indre gd« og »ydre gd«.

Indlagt i den lille indsyede bog ligger endelig en lang lap med to kolonner og tidsregnskabet for arbejde udført henholdsvis for »Hr. Professoren« og til »eget« brug. Regnskabet, der gælder de tre måneder juli, august og september, sandsynligvis i 1849, bestyrker fornemmelsen af, hvilke motiver Ringe kunne bruge i begge sammenhænge, og hvilke der havde et mere ensidigt sigte. De fleste af listens lokaliteter, alle på Sydfyn, findes i begge kolonner: to dage på ét sted til den ene, tre en kvart dag til den anden, trekvart dag et nyt sted til den første osv. I kolonnen »Hr. Professoren« forekommer herudover flere dages aftegninger af »Oldsager«, ligesom det også kun var Vedel Simonsen, der kunne bruge kopier af de gamle billeder, der fandtes på gårdene. Af Ringes egen kolonne fremgår til gengæld, hvor fint det hele passede sammen. Et besøg på en herregård blev typisk afsluttet med »Forvalteren silhottered«, og heldigvis var silhuetter på mode: den 29. august var Ringe i Vester Aaby Kirke for Vedel Simonsen og den 30.: »Silhotteret Degnen i Vester Aaby« ...

Ringes radius strakte sig tværs over Sjælland til Roskilde på den ene side og til enkelte egne i Øst- og Sønderjylland på den anden. Men koncentrationen lå selvsagt på Fyn. Med omhu og sanddruhed og en veludviklet fornemmelse for tingenes sammenhæng har han aftegnet bid efter bid af dette rige landskab – og overleveret et væld af oplysninger. Markerne ligger med højryggede agre, inddelt af ris- eller stengærder; mægtige højremslader hæver sig over ladegårdenes bindingsværk, og tættere på gårdene ses hundehuset til lænkehunden og indimellem en storkerede på en skorsten. Der ligger selvstændige studier i vandpumper og gårdklokker og den måde, hvorpå præstegårdenes gardiner blev ophængt. Arkitekturhistorisk rummer herregårdsprospekterne eksempler på fynske specialiteter som 1500-tallets herreborge, udformet med to hjørnetårne, og 1700-tallets hovedbygninger opført som selvstændige lyststeder et stykke fra ladegården. I enkelte tilfælde har Ringe været flere gange på det samme sted og nået at vise såvel en bindingsværkshovedbygning fra 1600-tallet som dens historiserende afløser. Notitserne om farverne på væggene og materialerne på tagene er uvurderlige vidnesbyrd om traditionerne, umiddelbart før de nye og siden flittigt benyttede materialer trængte igennem fra midten af 1800-tallet. Og havernes romantiske indretning, med snoede stier, lysthuse og udsigtspunkter, er nu stort set væk overalt.

Ringes topografiske billeder var i høj grad en samtidsregistrering. Han synes ofte at have opsøgt lokaliteterne, når der var sket ombyg-

ninger eller tilføjelser. Hans pertentlige omhu har ligget ham i blodet, og der er grund til at tro, at han selv har glædet sig ved hvert omhyggeligt koloreret prospekt, han fik fuldført. Men i sidste ende var drivkraften økonomisk. Han skulle leve, og hans evner som billedmager var et godt alternativ til skrædderfaget. Nogen velhavende mand blev han næppe. Men på sin egen beskedne måde kom han til at yde en indsats, som for eftertiden har vist sig at have endnu større værdi, end han selv kunne forudse. Ringe og hans virke tjener til at give en tiltrængt, lidt anderledes indfaldsvinkel til dén danske guldalder, hvis mere prominente kunstneriske repræsentanter ved udgangen af det 20. århundrede står i så tankevækkende høj en kurs.

LITTERATUR

Ulla Kjær, Hanne Christensen og Peter Kristiansen: *Fynske herregårde – set af Niels Ringe*, Foreningen til gamle bygningers bevaring 1999.

SUMMARY

The drawings and gouaches of the painter Niels Ringe

All aspects of the activities of the National Museum generate archives. Some become obsolete with the matter they concern, but the great majority take on not only enduring but increasing usefulness. The more information about archaeology, cultural history, buildings and restoration techniques that can be retrieved from the papers in the many steel filing cabinets, the better the museum staff can deal with the many different aspects of their daily work. Among the drawings in particular there is a good deal which, although it was not executed as art and should therefore not be so designated, has a quality and an age that gives it a special status. Among this is the collection of some 200 notes, 325 drawings and 37 gouaches done by the Funen painter Niels Ringe (1791-1854) at the request of the historian, antiquarian and folklorist L. S. Vedel Simonsen of Elvedgård. Ringe had trained as a tailor, but made his living as a travelling maker and seller of views, especially of churches, and of manses and manors, as well as silhouettes. The travelling life was too much for Vedel Simonsen, so he and Ringe were able to use each other. Ringe's gouaches are small idylls, typical of the time, "the Golden Age", in which they were made. These and the many drawings, some sketches for now unknown gouaches, are at the same time so detailed that they are whole reference works about life in Funen in particular in the second quarter of the nineteenth century. Ridge-and-furrow fields, lintel barns, dogs' kennels, storks' nests, water pumps, farm bells: they are all there. The notes on the colours on the walls and the materials on the roofs are invaluable evidence of the traditions immediately before the new and later frequently used materials made their impact in the middle of the 1800s. And the Romantic arrangement of the gardens, with winding paths, arbours and vantage points has now disappeared almost everywhere. The value of this material, now in the Antiquarian-Topographic Collection of the National Museum, for cultural history can hardly be overestimated.

Gravsten og grønkål

Vestre Kirkegårds tidlige historie og dens gravminder af Thorvald Bindesbøll og andre kunstnere fra skønvirketiden

Af EVA DE LA FUENTE PEDERSEN *og* MARIANNE LINNÉE NIELSEN

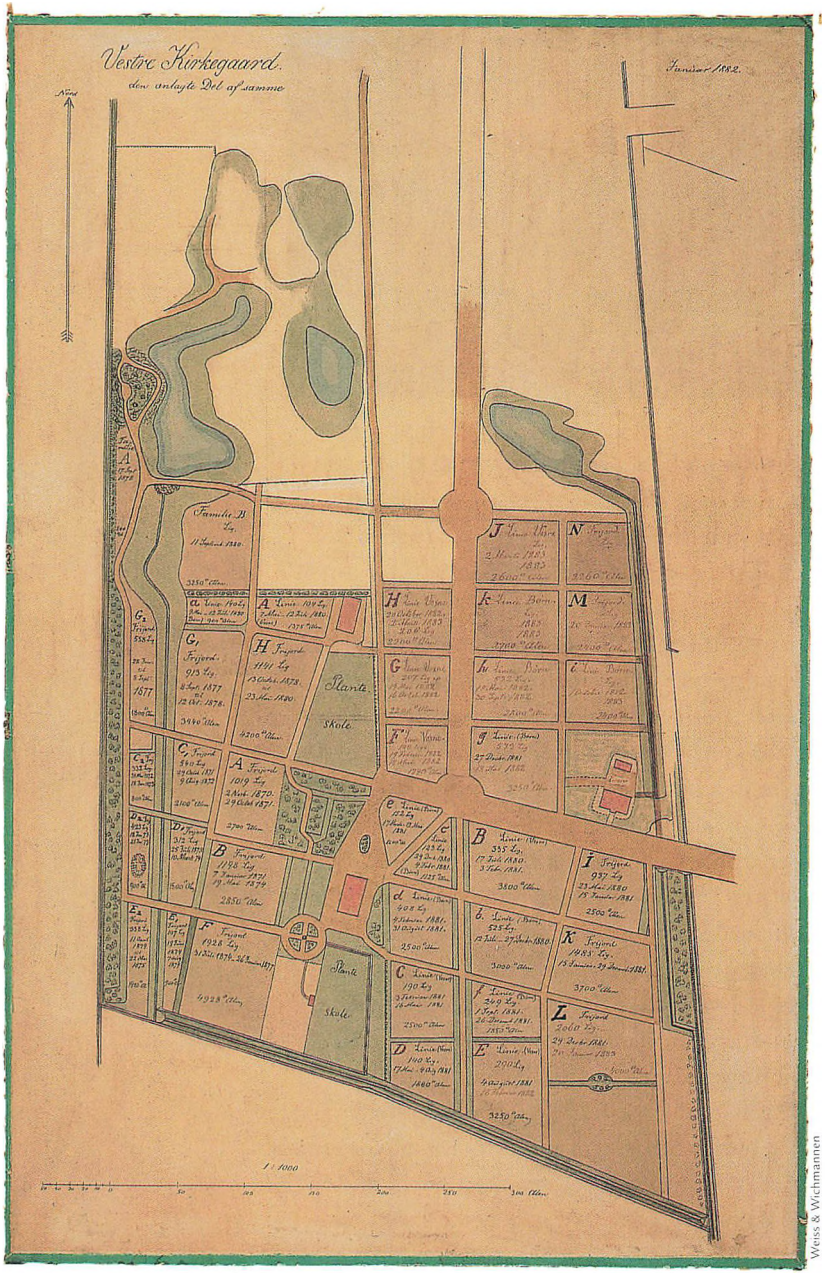

Fig. 1. Kort over Vestre Kirkegård 1882.
Københavns Kommune, Kirkegårdsafdelingen.

Map of Vestre Kirkegård, 1882.

De kulturhistoriske museer forestår i disse år en landsdækkende registrering af kirkegårdenes gravminder. Da man i 1986 besluttede at sætte arbejdet i gang, blev ansvaret for sognekirkegårdenes registrering lagt over på lokalmuseerne, mens Nationalmuseet fik ansvaret for de kommunale kirkegårde. Siden har Nationalmuseet registreret bevaringsværdige gravminder på kirkegårdene i Ålborg, Århus, Odense, Randers, Brønshøj og Ordrup samt Assistens Kirkegård i København og Frederiksberg ældre Kirkegård.

Nu er man kommet til Vestre Kirkegård i København, der er landets største med sine over 10.000 anvendte gravsteder. Den landsdækkende registrering har til formål at bevare de kulturhistoriske værdier, som gravminderne repræsenterer. Det drejer sig om tidstypiske gravminder, gravminder med indskrifter, der er interessante, enten fordi de vidner om forsvundne erhverv og lokalhistoriske stednavne, eller fordi de bidrager til vores forståelse af fromhedslivet og mentalitetshistorien. Endelig registreres gravminder, der bevarer mindet om betydningsfulde mænd og kvinder, samt monumenter der er skabt af kunstnere.

Da Vestre Kirkegård blev indviet den 2. november 1870, var den omgivet af marker og enge. Det var ikke Københavns første udenbys kirkegård. I 1600- og 1700-tallet havde man anlagt Holmens, Garnisons og Assistens kirkegårde uden for byens volde. De blev ligesom Vestre Kirkegård i de første år kun benyttet som fattigkirkegårde. På Vestre Kirkegård blev frijordsbegravelserne, de vederlagsfri begravelser, suppleret med de første betalingsgravsteder i 1878. Hermed begyndte mere bemidlede borgere at benytte kirkegården som et alternativ til Assistens Kirkegård. Man kunne vælge

mellem to typer betalingsgravsteder: familiegravsteder eller liniegravsteder. Familiegravsteder kunne forlænges, så længe kirkegården bestod, mens liniegravsteder kun kunne købes for 20 år, dvs. man kunne ikke forlænge gravstedet efter hjemfald. På et kort fra 1882 kan man se, at liniegravene blev lagt ud til den nord-sydgående allé med runddele, mens de to eneste afdelinger for familiegrave lå i den nordvestlige del svarende til nuværende afdeling A, rk. 1-2 og B, rk. 1-5 (fig. 1). Af kortet fremgår også, at der var tre store vandfyldte sandgrave. Den vestligste af dem blev senere reguleret til en sø på afdeling A, den østligste blev omdannet til den firkantede dam i det, der nu kaldes urnehave A. Med reguleringen af sandgravene og anlæggelsen af helhedsskabende alléer var begyndelsen lagt til den tillempede landskabelige stil, som er Vestre Kirkegårds kendemærke.

Kulturhistorisk set afspejler store bykirkegårde som Vestre Kirkegård bysamfundets historie og udvikling ved sine specielle anlæg og de mange forskelligartede gravminder. De skiftende tiders forhold til livet og døden afspejles i kirkegårdens indretning og gravmindernes udformning og indskrifter. Efter ligbrændingens lovliggørelse i 1892 er store dele af bykirkegårdene udlagt som urnehaver og anonyme gravpladser, såkaldte ukendte fællesgrave. Oprindeligt blev urnerne nedsat i kistegravstederne. Urnehave A på Vestre Kirkegård, der blev anlagt i 1929-30 ved landskabsarkitekt I. P. Andersen, var den første landskabeligt udformede urneafdeling.

I forbindelse med registreringen er der fremkommet ny viden om kirkegårdens historie og om dens mange monumenter. Vi har valgt at fokusere på kirkegårdens tidlige historie og skønvirkebevægelsen, som var en international bevægelse, der i England gik under navnet »Arts and Crafts movement« og i Tyskland og Østrig under betegnelsen »Jugendstil«. Skønvirketiden reagerede mod industrialismens masseproducerede produkter og hyldede i stedet tanken om, at ånden og hånden skulle forenes i kunst, design og industri. Den nye æstetik så kunsten som et element, der skulle gennemstrømme hverdagen med en folkeopdragende åndelighed, idet man troede på kunstens magt til at vende samfundet til det bedre. Det er særligt arkitekten og formgiveren Thorvald Bindesbøll (1846-1908), interessen samler sig om. Thorvald Bindesbøll har inden for de sidste år været fejret med udstillinger og digre publikationer. Herigennem er hans formgivning inden for keramik, sølvsmedekunst, møbler og tekstiler blevet kendt af et publikum, der rækker ud over landets grænser, men ingen steder omtales hans store betydning for den generelle højnelse af gravmindets kunstneriske udformning. Det er de færreste, der ved, at kirkegården rummer skulpturer af Bindesbøll og andre kendte kunstnere, hvis udtryk er lige så personligt som deres øvrige værk. Det er værd at fremhæve i en tid, hvor det at ofre midler på kunstnerisk udførte gravmonumenter hører til sjældenhederne. Det gamle stenhuggerhåndværks produkter er i dag blevet erstattet af maskinfremstillede stenplader og importerede præfabrikerede sten.

For samfundet som helhed var tiden fra 1870 til 1. Verdenskrigs udbrud en vækstperiode. Der var social og økonomisk fremgang, fulgt af den kulturelle blomstring, som skønvirkebevægelsen var. Byernes befolkning voksede med lidt over 50% igennem hele perioden.

Eva de la Fuente Pedersen

Fig. 2. Maleren Kristian Zahrtmanns gravsten. Gravstenen er udført efter skitse af Thorvald Bindesbøll, bearbejdet af Joakim Skovgaard og hugget af Niels Larsen Stevns.

The painter Kristian Zahrtmann's tombstone, executed from a sketch by Thorvald Bindesbøll, adapted by Joakim Skovgaard and sculpted by Niels Larsen Stevns.

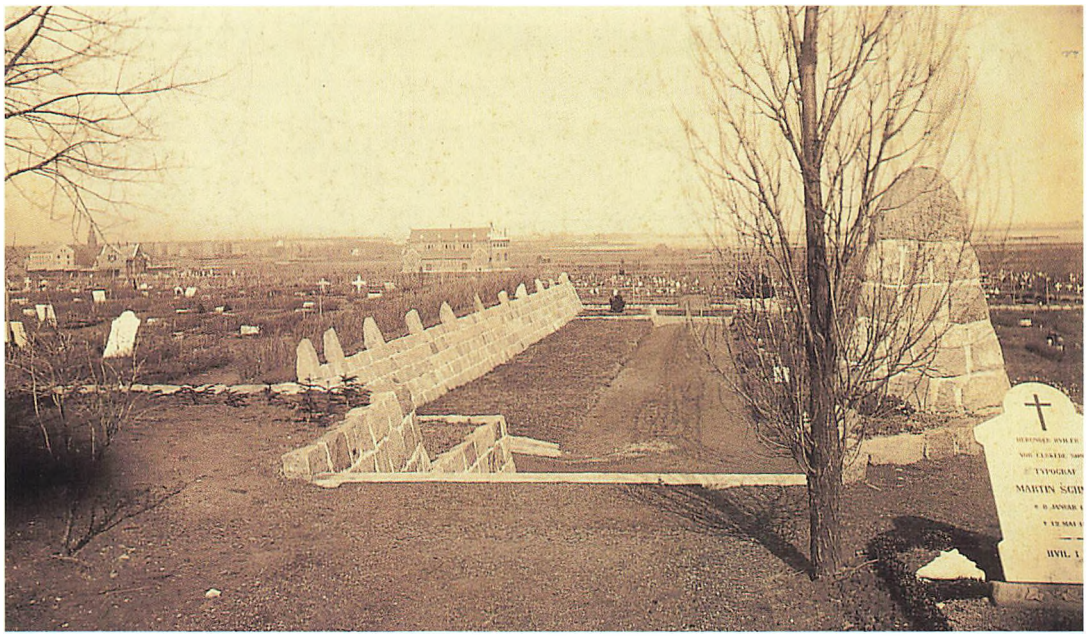

Fig. 3. Vestre Kirkegård. Udsigt fra afdeling B ind mod København omkring 1900. Den store bygning i midten er kapellet på Mosaisk begravelsesplads. Fotografen er ukendt. Københavns Kommune, Kirkegårdsafdelingen.

Vestre Kirkegård. View from Section B of Copenhagen around 1900. The large building in the middle is the mortuary of the Jewish cemetery.

Den hurtige urbanisering gik hånd i hånd med den industrialisering, der vendte op og ned på folks livsførelse og mentalitet.

Vestre Kirkegård blev anlagt, fordi man allerede i 1860'erne kunne se, at det snart ville være slut med plads på Assistens Kirkegård. Men i modsætning til Assistens Kirkegård, hvor jorden var udstykket mellem byens kirker, ønskede magistraten at bestyre den nye kirkegård og nedsatte derfor en bestyrelse. Det ville gøre administrationen og vedligeholdelsen af kirkegården nemmere, og den ville få det helhedspræg, som Assistens manglede, fordi den enkelte kirke havde indrettet sin lod uden at skele til nabostykket.

Omkring 1875 kom borgerrepræsentationens udvalg med nogle bemærkninger om formålet med Vestre Kirkegård: »... Det vilde være særdeles ønskeligt, at Kjøbenhavns Vestre Kirkegaard, der er bestemt til i de kommende Aarhundreder at være Byens Hovedkirkegaard, og som udgjør et Areal af ikke mindre end ca. 62 Tdr. Land, med en særdeles smuk Beliggenhed paa en Skraaning, der fra Valby Bakke sænker sig jævnt ned mod Sydost, og frembyder en prægtig Udsigt over Kallebodstrand og Amager, henover det bagved liggende Øresund, strax fra Begyndelsen kunde blive anlagt og tagen i Brug med det Hensyn for Øje, at den i Aarenes Løb gradvis kunde gaa over til at blive et smukt formet, stort og stemningsfuldt Hele, der samtidig med at den som Kirkegaard gjorde Nytte kunde være til Pryd for Hovedstaden.« (fig. 3)

De ca. 62 tdr. land, som kommunen havde købt af Bjerregårds jorder, kunne hurtigt blive belagt, så i 1880 købtes yderligere ca. 35 tdr. land af gårdejer Anders Nielsen, hvis marker lå vest for Bjerregårds. Det store areal krævede en plan, som blev udtænkt af brolægningsinspektør Charles Ambt og arkitekt Hans J. Holm, der var konstitueret bygningsinspektør i Københavns Kommune (fig. 4).

På Vestre Kirkegård tegnede Hans J. Holm over en årrække de bygninger, der stadig er hovedhjørnestenene i kirkegårdens arkitektoniske profil. Størst er Nordre Kapel og indgangspartiet mod Vestre Kirkegårds Allé, som på en fin måde er forbundet gennem de gulglaserede teglsten, som er benyttet på begge bygninger.

Afdeling A fremstår som kirkegårdens mest centrale afdeling beliggende vis-a-vis Nordre Kapel. Står man med ryggen til kapellet, møder øjet først den brede rektangulære plæne, og derefter den landskabeligt anlagte begravelsesplads omkring søen. Der er stor kontrast mellem de to afsnit. Man bevæger sig fra det regulerede, flade udstrakte område til en romantisk have, hvor man føres ad bugtede stier op og ned i terrænet.

Afdeling A har i mere end trekvart århun-

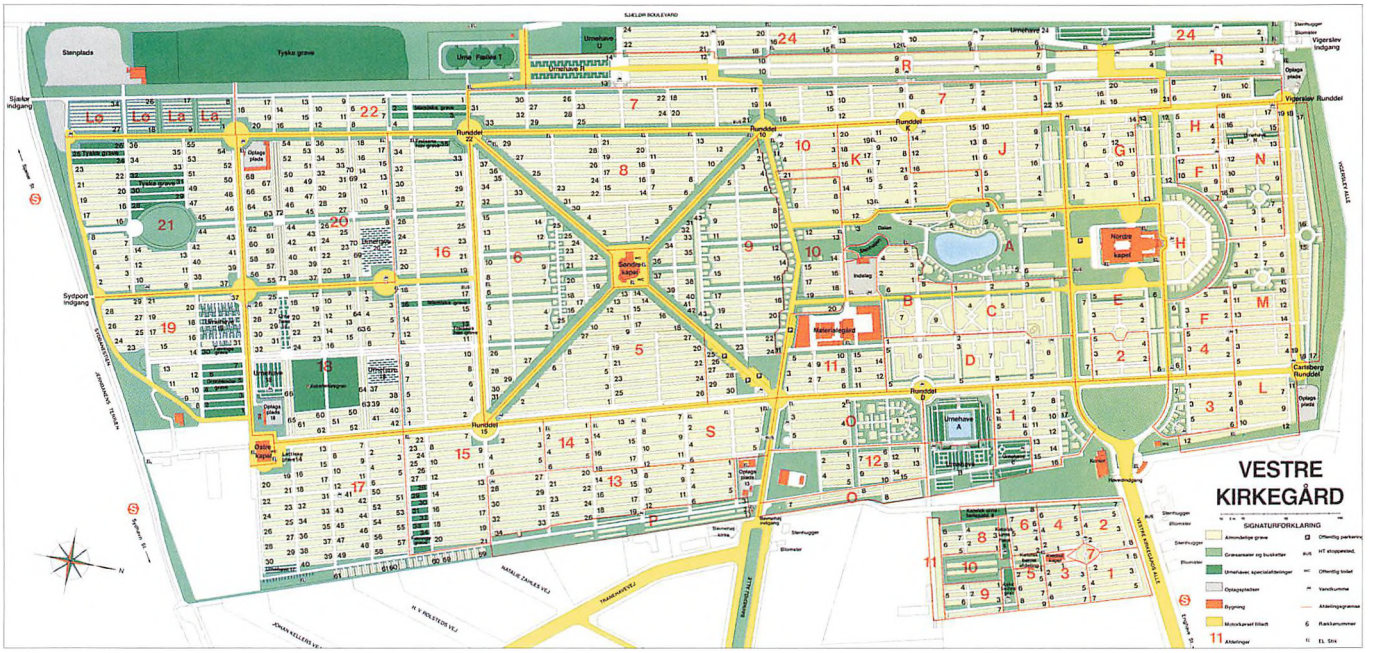

Fig. 4. Kort over Vestre Kirkegård. Udgivet af Stadskonduktørembedet, 1988. Københavns Kommune, Kirkegårdsafdelingen.

Map of Vestre Kirkegård. 1988.

drede været begravelsesplads for politikere, kunstnere og andre personer, som har haft en fremtrædende position i samfundet. Området omkring søen har vundet status som socialdemokraters og venstrefløjspolitikeres sidste hvilested, hvorfor det i folkemunde kaldes »Det Røde Hav«. Her ligger f.eks. Thorvald Stauning, Jens Otto Krag, Knud Jespersen og Ib Nørlund. Politikernes gravsten udmærker sig ved usædvanligt dybthuggede monumentale indskrifter. De skulpturelle kvaliteter ligger netop heri og i naturstenenes iboende skønhed og deres indpasning i det omgivende landskab. De kunstnerisk forarbejdede monumenter skal søges andre steder på afdelingen, men findes til gengæld også i så rigt omfang, at den kunne minde om en skulpturpark. Man kan nævne Mogens Bøggilds stele over maleren og naturfredningsformanden Erick Struckmann eller Niels og Johan Thomas Skovgaards sten over filologen Thor Lange (fig. 5). Stenen skal være blevet hentet op af søen, men dens kvalitet ligger naturligvis først og fremmest i den kunstneriske bearbejdning. På en ny måde kombineres kors, Dannebrog, Gudslam og typografi i en stram form, der får liv gennem en vekselvirkning mellem lys og skygge.

På afdeling C findes endnu et af Niels Skovgaards monumenter. Det er præsten Johan Herman Monrads gravminde fra 1905, hvor korsmotivet, Gudslammet og typografien igen sammenstilles. Niels Larsen Stevns, som huggede monumentet, gav med sin udformning den bornholmske granitsten en særlig robust

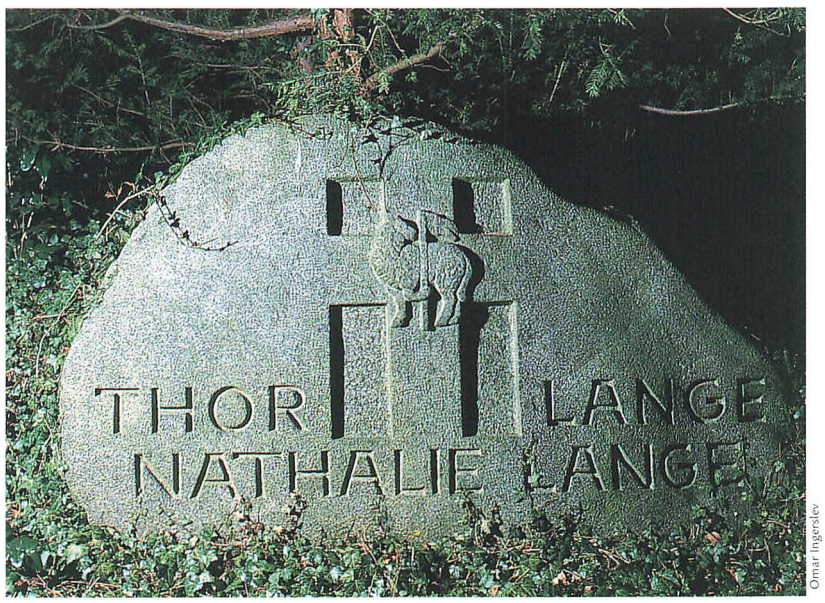

Omar Ingerslev

Fig. 5. Filologen Thor Langes gravsten udført af Niels og Johan Thomas Skovgaard fra 1928. Onkel og nevø huggede overfladen med forskellige typer stokhammer, hvorved lyset er med til at forme relieffet med Dannebrog, kors og korslam.

The tombstone of the philologist Thor Lange, executed by Niels and Johan Thomas Skovgaard, from 1928.

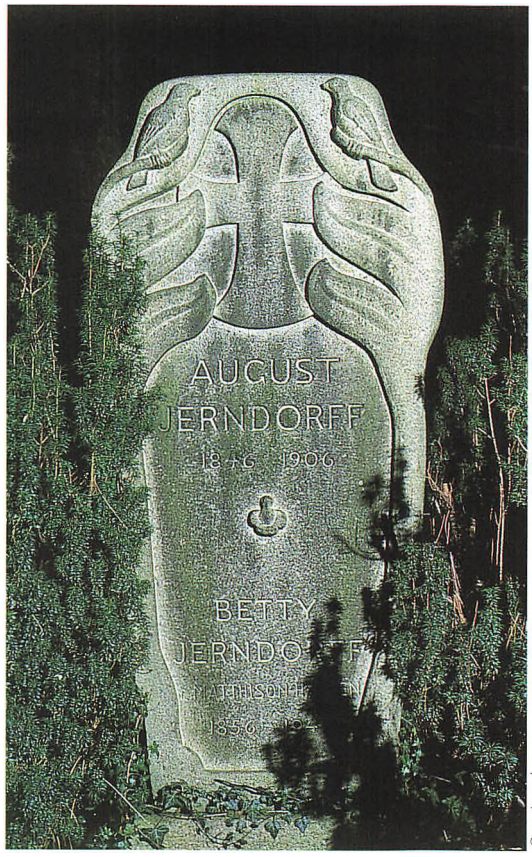

Omar Ingerslev

Fig. 6. Maleren August Jerndorffs gravsten udført efter skitse af Thorvald Bindesbøll bearbejdet af Joakim Skovgaard og hugget af Niels Larsen Stevns. Granitmonumentet var et af mange udkast til et monument over komponisten J. P. E. Hartmann. Af et brev dateret 1901 fra Joakim Skovgaard til Bindesbøll kan man slutte, at de to kunstnere har arbejdet tæt sammen om at frembringe den nytænkte form.

The tombstone of the painter August Jerndorff, carved after a sketch by Thorvald Bindesbøll, worked on by Joakim Skovgaard, and carved by Niels Larsen Stevns. The granite monument was one of many sketches for a monument to the composer J. P. E. Hartmann.

og rå karakter, der skulle blive typisk for de mange monumenter, som skønvirkebevægelsen satte på Vestre Kirkegård.

Det mest iøjnefaldende af alle gravminderne på afdeling A er dog monumentet over Kristian Zahrtmann, som døde i 1917 (fig. 2). Ikke mindre end tre kunstnere var impliceret i dets tilblivelse: Thorvald Bindesbøll formgav, Joakim Skovgaard tegnede, og igen var det Niels Larsen Stevns, der huggede i den bornholmske Rønnegranit. Det utraditionelle design, der kan minde om en gigantisk askeurne, har Bindesbøll æren for. Som en hyldest til maleren blev en detalje fra et af hans Leonora Christine-malerier hugget som forsænket relief i kompositionens centrum. På en arbejdstegning i Kunstindustrimuseet udført af Joakim Skovgaard står skrevet en besked, som næsten kun kan være til Niels Larsen Stevns: »Det skulde hugges lidt takket i retning af grønkål. Dette lidt mere krøllede i kanten gør det vist hyggeligere og at figurerne ikke trykkes så meget. Mon ikke dette skulde kunne hjælpe dig?« Påskriften viser, at kunstnerne gjorde sig tanker om stenens overfladebehandling. Det er en meget vigtig del af helhedsudtrykket, og man fornemmer klart en afstand til de traditionelle gravminders skinnende hvide marmor eller den sorte svenske bjergsten, diabas. Kunstnerne ville for alt i verden væk fra det glatte og nydeligt kolde. Det ses også tydeligt af maleren Vilhelm Hammershøis gravsten fra 1916 på afdeling C. Den blev opført efter en tegning, som Bindesbøll havde udformet en halv snes år tidligere.

Under arbejdet med registreringen viste det sig, at kunstnertrioen Bindesbøll, Joakim Skovgaard og Niels Larsen Stevns også står bag monumentet over maleren August Jerndorff på afdeling A (fig. 6). Han døde den 28. juli 1906 og blev begravet et par dage efter. Om hans efterladte familie på det tidspunkt fik sat en sten på graven, vides ikke, men af en lille notits i Politiken den 15. november 1912 fremgår, at Zahrtmann, maleren Theodor Philipsen og Joakim Skovgaard var blandt de venner, der sammen med familien var med ved afsløringen af et monument. Filosoffen og professoren Harald Høffding holdt en kort mindetale, som er refereret i et lille hæfte fra »Fagskolen for Boghåndværk i Det danske Kunstindustrimuseum«. Her står, at Harald Høffding og en lille kreds af venner havde udsendt en opfordring til at yde bidrag til en mindesten på Jerndorffs grav. Der var indkommet så mange midler, at man kunne rejse det monument, som »Prof. Joakim Skovgaard havde givet tegning til på grundlag af et af Thorvald Bindesbøll efterladt udkast«. I alt var der indkommet 1218,50 kr., hvoraf 625 kr. gik til Niels Larsen Stevns for hugningen. Flere af de venner, der stod omkring graven den dag i november, fik selv deres sidste hvilested lige i nærheden, da deres tid kom. Det gælder ikke alene Kristian Zahrtmann, men også grosserer Andreas Petersen, hvis sten er et fornemt værk af arkitekten Hans Georg Skovgaard, maleren og væveren Dagmar Olrik, og Harald Høffding selv.

I den store og værdifulde samling af Bindesbølls tegninger på Kunstindustrimuseet findes tre skitser, som ved påskrifter afslører, at Bindesbøll allerede inden sin død i 1908 havde syslet med ideen om et monument til Jerndorff. Det gravminde, der blev rejst, ligner dog ingen af de tre ret traditionelle steler, Bindes-

Ole Woldbye

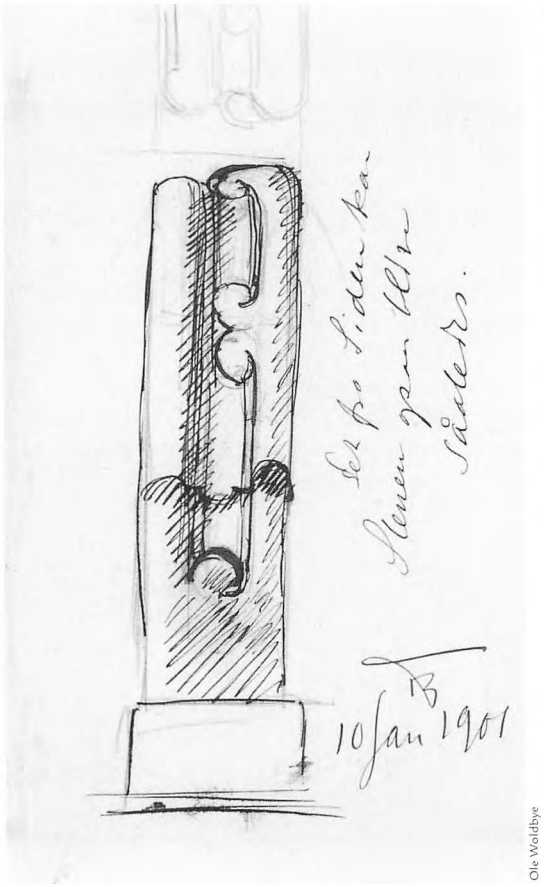

Ole Woldbye

Fig. 7. Thorvald Bindesbøll. Skitse benyttet til Edvard Blaumüllers gravsten. Tusch, 208 × 134 mm. 1901. Kunstindustrimuseet.

Thorvald Bindesbøll. Sketch used for Edvard Blaumüller's tombstone. 1901.

Fig. 8. Thorvald Bindesbøll. Skitse med påskriften »Set fra Siden kan Stenen ogsaa blive saaledes«, benyttet til Edvard Blaumüllers gravsten. Blyant og tusch, 208 × 134 mm. 1901. Kunstindustrimuseet.

Thorvald Bindesbøll. Sketch used for Edvard Blaumüller's tombstone. 1901.

bøll tegnede. Jerndorffs minde har form af en dristigt tænkt stor sarkofag med kannelerede sider. Dristig, fordi den forkaster den klassiske gravstele inddelt i arkitektoniske led.

Men hvorfra havde den lille kreds af venner forarbejdet til dette monument, når det ikke var blandt de kendte skitser, som Bindesbøll havde lavet til et monument over Jerndorff? Forklaringen ligger i, at Joakim Skovgaard havde arvet en stor samling tegninger og skitser fra Bindesbølls bo, som nu er en del af Kunstindustrimuseets samling. Bindesbøll var ungkarl, og Jerndorff og Skovgaard havde været hans venner og nærmeste samarbejdspartnere. Skovgaard og Bindesbøll havde bl.a. samarbejdet om så betydelige monumenter som Dragespringvandet på Rådhuspladsen og Bjørnespringvandet i den indre gård på Københavns Rådhus.

I Joakim Skovgaards Bindesbøllsamling er en bog med indklæbede skitser af bl.a. gravminder, hvor Skovgaards eget exlibris tegnet af Bindesbøll pryder bogens inderside. Blandt tegningerne er ikke mindre end 15 små forskellige skitser til et monument over komponisten og professoren J. P. E. Hartmann.

Seks af tegningerne i skitsebogen er dateret den 5. januar 1901, en enkelt 6. januar, to den 10. januar og en den 19. januar. Typemæssigt spænder skitserne fra vægepitafiet over klassiske steler til monumenter af muragtigt design. Det er overraskende nok blandt disse skitser til Hartmanns gravminde, vi finder forskellige udkast til det, der blev Jerndorffs monument.

I forbindelse med registreringen er fremkommet et brev i Det Kongelige Biblioteks samling af Thorvald Bindesbølls efterladte papirer. Brevet er fra Joakim Skovgaard til Bindesbøll og dateret 11. januar 1901. Af det kan man se, hvordan gravmindets dekoration nøje var afstemt efter Hartmanns virke som komponist, men det forhindrede altså ikke, at designet blev brugt til maleren Jerndorffs minde. Joakim Skovgaard skriver: »Tak for Monumentet, nu har jeg tegnet Sangfugle paa. Jeg er tilbøjelig til at holde paa skævheden, skønt den først stødte mig, det kan jo være den kan modereres, men jeg er ellers af den mening, at

Omar Ingeslev

Fig. 9. Edvard Blaumüllers gravsten udført efter skitser af Thorvald Bindesbøll bearbejdet af Joakim Skovgaard. De bugtede sanselige arabesker på overfladen og i dybden tilfører granitten noget orientalsk midt i den velkendte kristne symbolik, der ligger i korset og englehovedet.

Edvard Blaumüller's tombstone, carved after sketches by Thorvald Bindesbøll, worked on by Joakim Skovgaard.

overdel og kors er lovlig stort og svært til underdelen. Sangfuglene må heller ikke blive til rene høns og ænder. De paralelle striber på siden, synes jeg er bedst. Jeg var før lige ved at fortryde, at jeg havde bedt dig tegne dette op, da jeg ikke var helt med på, at det passer til netop Hartmann, men nu synes jeg dog det går godt.«

De mange ideskitser til Hartmanns monument rystede Bindesbøll bogstaveligt talt ud af ærmet, hvilket jo også fremgår af datoerne på de bevarede tegninger i skitsebogen.

Kunstindustrimuseets bog med indklæbede skitser gemmer på flere overraskelser. Blandt de mange forslag til Hartmanns monument findes to skitser, der senere blev brugt til et monument over forfatteren og præsten Edvard Blaumüller på afdeling C (fig. 7 og 8). Den nytænkte sarkofagtype ligger også her til grund for formgivningen. De to skitser viser, hvorledes Bindesbøll i få rids fælder sin idé ned på et stykke papir. Raffinementet består først og fremmest i, at Bindesbøll har tænkt siderne ind i fronten. Bindesbøll har formet sider og top som et gennemløbende bånd bestående af to brede vulster med de typiske bindesbøllske arabesker som bindeled. Den bageste vulst og arabeskerne rager ud over facadens udstrækning og bliver derved på én gang ramme og dybdeindikator (fig. 9).

Arbejdet med registreringen af Vestre Kirkegård har gennem fundet af breve på Samlingen af Arkitekturtegninger på Kunstakademiet samt skitser på Kunstindustrimuseet ført til identifikationen af endnu et gravminde tegnet af Bindesbøll. Det er monumentet over violinisten Valdemar Tofte (fig. 10). Brevene afslører tilmed de personer, der gemmer sig bag stifterindskriften på gravstenen. Valdemar Tofte, som døde den 28. maj 1907, delte sit virke mellem koncertopførelser og det pædagogiske arbejde. Af brevene fremgår, at gravstedet var tegnet af Thorvald Bindesbøll i samarbejde med arkitekt Ulrik Plesner, som var hans nære ven, og med hvem han tidligere havde samarbejdet, bl.a. i 1892 om udvidelsen af Brøndums hotel i Skagen og i 1906 om bygningen på Gammel Torv 8-10 i København. Brevene er til Thorvald Bindesbøll fra kapelmester Georg Høeberg, som var den af Toftes tidligere elever, der tog initiativet til opførelsen af hans gravsten.

En af skitserne fra Bindesbølls hånd på Kunstindustrimuseet viser, at han den 24. marts 1908 har givet stenen dens form og udsmykning i store træk. På skitsen er noteret »her vil Plesner have Ornam(en)t«. Af brevene på Kunstakademiet fremgår det, at Høeberg ikke er alene om at bestemme, det er hovedsagelig fru Tofte, der har det sidste ord. Den 3. april skriver Georg Høeberg: »... Jeg har just været hos Fru Tofte, som i øvrigt fortalte at hun havde hørt at Sandsten ikke var holdbar, blev sort efterhaanden o.s.v. - det ved jeg nu ikke om vi behøver at lægge nogen Vægt paa. Hun vilde ellers foreslaa Granit, men jeg meddelte hende at De, og Hr. Architect Plesner havde tilraadet Sandsten.« Monumentet blev af granit, som fru Tofte ønskede. Samme dag har Bindesbøll lavet endnu en skitse til monu-

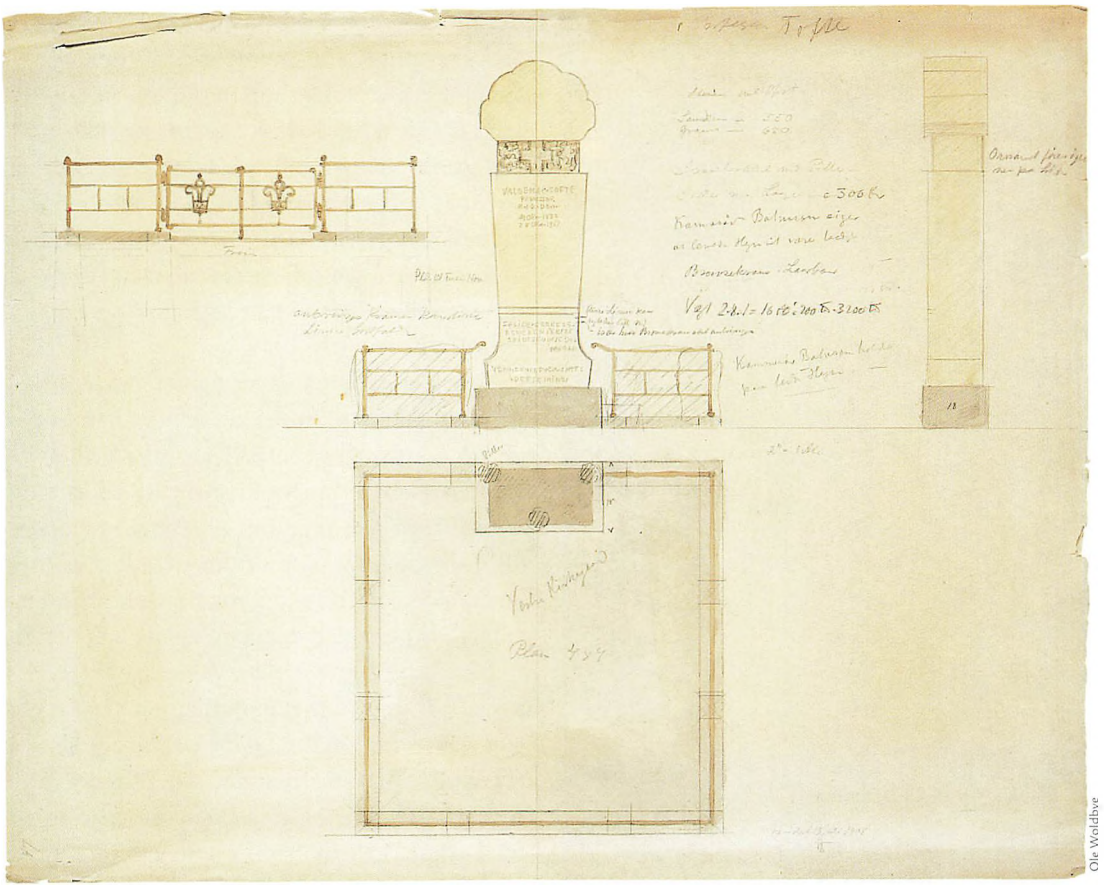

Ole Woldbye

Fig. 10. Thorvald Bindesbøll. Plan, opstalt og snit til Valdemar Toftes gravsten. Blyant og vandfarve, 491 × 609 mm. 1908. Kunstindustrimuseet.

Thorvald Bindesbøll. Plan, elevation and section for Valdemar Tofte's tombstone.

mentet. Den 7. april sender Høeberg et brevkort til Bindesbøll: »Fru Tofte vil gærne have Gitteret færdig til 28. Mai, den Dag, da Stenen skulde afsløres.« Men den 10. april skriver Høeberg igen til Bindesbøll og meddeler: »... Fru Tofte er ogsaa bange for al Jageri med at blive færdig og foreslaar derfor at vente til Prof. Toftes Fødselsdag den 21. Oktober, hvad mener De derom?« Brevvekslingen belyser, hvad man også kan se af Jerndorff-monumentets tilblivelseshistorie, at afsløringen af store gravminder var en begivenhed, der var af så stor betydning, at det blev omtalt i dagspressen.

Af brevene fremgår, at fru Tofte har besluttet, at Bindesbøll skal skabe gitteret til gravstedet, men på et senere tidspunkt må hun have ændret mening, da gravstedets eksisterende stengelænder ikke er identisk med nogen af Bindesbølls skitser. Men måske er gelænderet tegnet af Plesner, da koglerne på pillerne kan minde om hans stil.

Bag på to tegninger, der er reviderede den 13. juni, har Bindesbøll noteret »Kammerraad Bahnson holder paa levende Hegn«. Kammerråd Anders Siegfred Bahnson blev ansat som gartner på Vestre Kirkegård den 2. november 1870 og var fra 1898 kirkegårdens første inspektør. Bahnsons og bestyrelsens ideal var den regulerede landskabelige stil i modsætning til den arkitektoniske. Et af de midler, der blev taget i brug for at styre Vestre Kirkegård hen mod kulturlandskabet, var netop beplantningen af gennemløbende hække, der skulle overflødiggøre støbejernsgitre og stengitre som det på Toftes gravsted.

Gravmonumentet over bryggeridirektør på Carlsberg Søren Anton van der Aa Kühle er et af de tidlige eksempler på et såkaldt grosserermonument, hvor den klassiske græske stele kombineres med sidefløje. I Kunstindustrimuseets samling findes to hidtil uidentificerede skitseblade, der viser, hvorledes Bindesbøll arbejdede med helhedsindtrykket i løse hurtige skitser (fig. 11). Detaljer som frisens bladranke og lågepartiets udformning blev bearbejdet i andre tegninger.

Blandt kunsthistorikere har der hersket usikkerhed om, hvorvidt maleren August Jern-

Fig. 11. Thorvald Bindesbøll. Blad med fire skitser til bryggeridirektør Søren Anton van der Aa Kühles gravsten. Bagsidens skitser til lamper ses igennem det tynde pergamentpapir. Blyant, 468 × 588 mm. 1906. Kunstindustrimuseet.

Thorvald Bindesbøll. Page with four sketches for the tombstone of the brewery director Søren Anton van der Aa Kühle.

Ole Woldbye

dorff har bidraget til gravmindet. I tilknytning til registreringen af Vestre Kirkegård er fremkommet et brev fra Johanne Kühle til Bindesbøll, som bekræfter Jerndorffs medvirken. I brevet, som findes på Det Kongelige Bibliotek, står følgende: »Nu da Monumentet paa min Mands Grav staar færdigt, beder jeg Dem modtage mine Børns og min hjertelige Tak for den overordentlig smukke Maade, paa hvilken De har løst den vanskelige Opgave. Hvorledes mit Forhold til Fru Jerndorff er, ved jeg ikke, De vilde derfor bevise mig en stor Tjeneste ved samtidig med, at De sender mig en Opgjørelse af, hvad jeg er bleven Dem skyldig for Udarbeidelsen af Tegningerne og Ledelsen af Monumentets Udførelse at meddele mig, hvormeget jeg skylder Fru Jerndorff.« At regningen skal komme fra fru Jerndorff og ikke fra hendes mand skyldes, at han døde nogle få måneder efter Kühle.

Fig. 12. Søndre Kapel tegnet af Hans J. Holm i 1905.

The chapel Søndre Kapel, drawn by Hans J. Holm in 1905.

Omar Ingerslev

Vestre Kirkegårds højdepunkt i kunstnerisk henseende er uden tvivl J. F. Willumsens monument over forældrene. Monumentet er gemt mellem taks og krat på den centrale del, der blev taget i brug som familiegrave fra og med 1896. De fire afdelinger 5, 6, 8 og 9 udgør tilsammen en helhed orienteret omkring Søndre Kapel, tegnet af H. J. Holm i 1905. Det ligger på den nord-syd-gående akse, der accentueres i Nordre Kapel og søen på afdeling A (fig. 12).

Willumsens mor døde den 17. juni 1899.

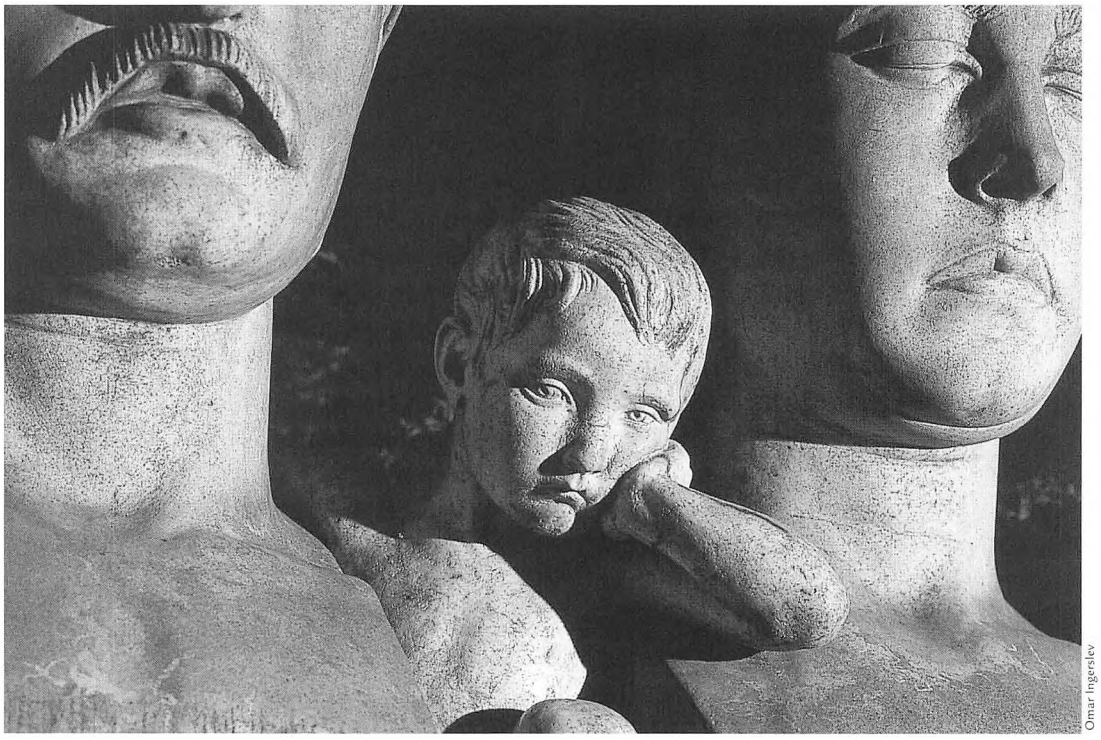

Omar Ingerslev

Fig. 13. J. F. Willumsen. Detalje af gravmonument over forældrene, der viser en lille »erindringsgenius« mellem forældrenes dødsmasker. Monumentet er udført i chamotte, et for gravminder usædvanligt materiale. Materialevalget afspejler Willumsens og i det hele taget skønvirketidens store interesse for keramisk formgivning. Signeret »J. F. W. 16 Dec 1899«.

J. F. Willumsen. Detail of sepulchral monument for his parents. The choice of materials reflects Willumsen's – and the Art Nouveau period's – great interest in ceramic design.

Han var meget knyttet til hende, men mindre til faderen, som levede endnu en halv snes år. Willumsen gik i gang med at formgive et monument i efteråret 1899. Han var netop i de år optaget af sit arbejde som kunstnerisk leder hos Bing & Grøndahl og havde meget travlt op til verdensudstillingen i Paris i 1900. Som en naturlig forlængelse af arbejdet på porcelænsfabrikken valgte han at udføre monumentet i det vejrbestandige chamotte, der er en hårdtbrændt blanding af ubrændt og knust brændt ler (fig. 13). Om sit arbejde på fabrikken skrev han: »Med de nye Farver anvendt til allegoriske Ideer skabte jeg en ny Stil: kraftig og storladen helt modsat den tidligere spinkle og sødladne Porcelæns Stil.« Ligesom han revolutionerede keramikken, gjorde han det også for gravkunsten. Man kan ikke sige, han dannede skole, dertil var hans kunst for særpræget.

Kirkegårdens mest monumentale og »storladne« gravminde er således rejst over en forhenværende værtshusholder og en tjenestepige. Forældrene er fremstillet i overnaturlig størrelse med dødsmaskens tidløse og forstenede udtryk. Kilet ind mellem hovederne sidder en lille treårs dreng, en »erindringsgenius« eller »livet«, i en mere naturlig størrelse. Hensunket i barnlig alvor danner han med sit stillingsmotiv forbindelse mellem de to voksne. Formelt set er der en skærende kontrast mellem forældrene og drengen. De store hoveder er modelleret i stiliserede former, den lille genius er derimod fremstillet fuldstændig naturalistisk. Kløften mellem liv og død forstærkes gennem hovedernes rå gullige chamotte, mens drengen er spillevende med sin hvidlige glaserede krop med de blussende kinder. En modelleret krans bundet af bl.a. valmuekapsler og egeløv, de gammelkendte døds- og evighedssymboler, hænger under hver buste. Monumentet skråner udad i et sokkelparti, som består af en mørkglaseret stentøjsfrise med stjernebilledet Karlsvognen. Forældrenes navne og fødselsår og moderens dødsdato er indfældet under stjernebilledet.

Gravmonumentet er i sin allegoriske gådefuldhed og i sit materialevalg helt enestående. Det kunstneriske udtryk indrammes og afsluttes af et sortmalet smedejernsgitter, som Willumsen formgav i samklang med monumentet. Det er opdelt i fag, hvis øverste del har en egeløvskrans med et indskrevet W.

Willumsens gravminde og de øvrige, der er omtalt ovenfor, kan ses som typiske eksempler på skønvirketidens betydning. Igennem hele sidste halvdel af 1800-tallet havde kunstnere næsten ikke beskæftiget sig med formgivning af gravminder. Når kunstnerne omkring år

1900 pludselig gik ind i opgaven, var det som følge af skønvirkebevægelsens nye æstetik, der troede på kunstens magt til at præge det enkelte menneske til det bedre. Grænsen mellem dagliglivet og kunsten skulle ophæves. Den ideale kunstner skulle beherske alle genrer lige fra arkitektur til kunsthåndværk. Bindesbøll var uddannet som arkitekt, men virkede mest som formgiver og håndværker. Niels Larsen Stevns var maler, men huggede også gravsten. Willumsen, der ligeledes var uddannet som maler, virkede både som arkitekt, keramiker og billedhugger.

Gravminder udgør en særlig del af vores kulturværdier. Det er derfor helt rimeligt, at der ifølge lov nr. 268 af 22. maj 1986 om folkekirkens kirkebygninger og kirkegårde skal udvælges særligt bevaringsværdige gravminder på landets kirkegårde. Den igangværende registrering af Vestre Kirkegård har på grund af en stor bevilling fra Københavns Kommune kunnet gennemføres med de nødvendige ressourcer. Alle arkivalier vedrørende kirkegårdens historie bliver gennemgået, og samtlige gravsteder gennemgås for at se, om de opfylder et af udvælgelseskriterierne, der er formuleret i »Vejledning om registrering af gravminder« udgivet af Kirkeministeriet og Statens Museumsnævn i 1987. De overordnede kriterier er dem, der bevarer mindet om fortjenstfulde personer og kunstneriske monumenter, som de her omtalte.

LITTERATUR

Foreningen til Hovedstadens Forskønnelse: *Gravminder fra Kobenhavns og Frederiksbergs Kirkegaarde*, MDCCCXII. - *Festskrift i Anledning af Vestre Kirkegaards 50-aars Bestaaen den 2. November 1920.* Udgivet af Københavns Begravelsesvæsen, Kbh. 1920. - Karl Madsen: *Thorvald Bindesboll*, Kbh. 1943 - *Ved Vestre kirkegårds 100 års jubilæum den 2. november 1970.* Københavns Begravelsesvæsen, København. - *Dansk biografisk Leksikon*. 3. udgave. 1-13. Kbh. 1979-1984. - J. F. Willumsens Museum, Frederikssund: *J. F. Willumsens keramiske værker 1891-1900, 22. marts- 8. juni 1986.* - *Weilbach Dansk Kunstnerleksikon*, 1-8. Kbh. 1996-1998. - Marianne Ertberg: *Mennesket og myten, Thorvald Bindesboll, en dansk pioner*. Udgivet i anledning af Kunstindustrimuseets udstilling med samme titel 12. oktober 1996-12. januar 1997.

Desuden er følgende arkivalier benyttet: Breve til Thorvald Bindesbøll. Det kongelige Bibliotek, Håndskriftafdelingen.

SUMMARY

Tombstones and curly kale

The early history of the cemetery Vestre Kirkegård and its monuments by Thorvald Bindesbøll and other artists of the Art Nouveau period

The registration of sepulchral monuments for preservation is a statutory task of the museums of cultural history. In this nationwide work the National Museum registers the municipal cemeteries. The aim is to preserve the cultural values represented by the monuments. At present the country's biggest cemetery, Vestre Kirkegård in Copenhagen, is being registered. Opened on 2nd November 1870, the cemetery is marked by a regulated landscape style designed by the Inspector of City Paving Charles Ambt and the architect Hans A. Holm at the beginning of the 1880s.

The current registration of sepulchral monuments worth preserving has been made possible at present by a large appropriation from the Copenhagen City Council. A review of archives and collections has turned up much new material, including some about the so-called *skønvirketid* (c. 1900) the Danish equivalent of Art Nouveau, the German and Austrian *Jugendstil* and the Arts and Crafts

Movement in Britain. The Art Nouveau period is particularly interesting since it saw a flourishing and renewal of the art of sepulchral sculpture. The article turns the focus on a small circle of artists and intellectuals who cooperated to create and erect monuments for one another. The Danish architect and designer Thorvald Bindesbøll (1846-1908), who has become known in recent years outside the borders of Denmark, was the driving force. He is best known for his renewal of design in ceramics and silverware, while his great importance for the improvement of sepulchral art is less well known. In connection with the registration work it has been possible to attribute a previously unknown work to Bindesbøll, the monument to the painter August Jerndorff, and to add new valuable information about other sepulchral monuments by Bindesbøll.

The most attractive area of the cemetery is around the lake in Section A, which has acquired the status of a burial site for artists, scientists and eminent Social Democrats and left-wing politicians. Examples of artistic monuments that can be mentioned are the sculptors Niels and J. T. Skovgaard's tombstone for the philologist Thor Lange and the tombstone of the painter Kristian Zahrtmann, designed by Thorvald Bindesbøll in cooperation with the painters Joakim Skovgaard and Niels Larsen Stevns. On a drawing in the Danish Museum of Decorative Art, Skovgaard has written the following message to Larsen Stevns: "It should be sculpted slightly jaggedly, rather like curly kale. This slightly curlier edge, I think, gives it a familiar atmosphere and means that the figures are not so pressed – perhaps that helps you?" The message shows that the artist had his thoughts about the surface treatment of the stone, an important part of the artistic expression.

In 1906 Thorvald Bindesbøll, in collaboration with the painter August Jerndorff, designed the monument for the brewery director S. A. van der Aa Kühle. In the art history literature there has hitherto been some doubt about the participation of Jerndorff, but the finding of a letter from Mrs Kühle in the Royal Library, Copenhagen, has confirmed his participation.

Joakim Skovgaard inherited many of Bindesbøll's drawings, among these many different proposals for the monument to the composer J. P. E. Hartmann, which they had designed together in 1900. One of the proposals was used for Jerndorff's stone, after a collection in 1912 had raised the money for it. Hidden among the many sketches for Hartmann's tombstone there are also two drawings which were used for the monument to the author and pastor Edvard Blaumüller.

Thorvald Bindesbøll also worked with the architect Ulrik Plesner. At the Danish Museum of Decorative Art and in the Collection of Architectural Drawings there is material which sheds light on their cooperation on the monument to the violinist Valdemar Tofte. Letters from the conductor Georg Høeberg to Bindesbøll inform us about the reflections of Mrs Tofte in connection with the laying out of her husband's grave, and reveal that Høeberg took the initiative for the erection of the monument.

Outside the above circle was the painter J. F. Willumsen, a loner in the history of Danish art who created the high point of the cemetery in the artistic sense. In 1899, when he erected a monument to his parents, he used the highly untraditional material chamotte (a fired clay) and a unique allegorical pictorial idiom.

Vestre Kirkegård, with its regulated landscaping and the many artistic monuments, has become the adornment of Copenhagen that the City Council hoped for in its statement of around 1875: "That it would be particularly desirable that the Western Cemetery of Copenhagen, intended as the main cemetery of the city in the coming centuries ... in the course of the years could gradually become a beautifully designed, large, evocative whole which alongside its function as a cemetery could be an adornment of the city."

Et hjem fra 1930'erne

Af BIRGIT VORRE

I begyndelsen af 1970'erne henvendte en dame, fru Laura Wendelboe-Jørgensen, sig til Nationalmuseet for at forhøre sig, om museet på længere sigt ville være interesseret i nogle møbler fra 30'erne. Museumsinspektør Tove Clemmensen beså møblerne, udsøgte snedkermestermøbler i funktionel stil og sagde ja tak til gaven. På det tidspunkt havde Tove Clemmensen i væsentlig grad været beskæftiget med klunketidens møbler og stil, og hovedsegværdigheden Klunkehjemmet var lige blevet åbnet for publikum (1969). Det var hendes ambition at tage studiet af interiørkunst op også for det 20. århundrede med henblik på at udstille tidstypiske interiører bl.a. i det nylig erhvervede Brede Werck. Det er klart, at et hjem fra 30'erne i løbet af årene suppleres med flere møbler og indbogenstande, hvis det da ikke udskiftes helt. Her var der imidlertid tale om et hjem, hvor grundbestanden fra 30'erne var bevaret, bl.a. fordi ægteparret fra starten havde satset på kvalitet.

Da der var tale om en testamentarisk gave engang i fremtiden, var der god tid til at foretage undersøgelser. Disse blev igangsat i 1974. Registreringen kom til at omfatte en fotoregistrering, undersøgelse af samtlige møbler og interview med fruen. Med henblik på en senere udstilling blev tegningerne fra de to københavnske lejligheder, hvor ægteparret havde boet i 30'erne, Rådmandsgade og Borgmester Jensens Allé, rekvireret. Endvidere blev en tilsvarende lejlighed på Borgmester Jensens Allé målt op, og der blev taget farveprøver af paneler og døre, så man kunne genskabe de rigtige farver. Undersøgelsen varede flere måneder, og i denne periode blev fru Wendelboe-Jørgensen så optaget af ideen, at hun besluttede at testamentere hele sit hjem til museet. Undersøgelsen blev udvidet til også at omfatte køkkentøj, service, sølvtøj, linned, pynteting, bøger m.m. Fruen tog selv aktiv del i denne registrering og udarbejdede lange lister over de forskellige brugsting. Selv om den kommende gave herved var blevet udvidet betydeligt og ikke blot omfattede nogle møbler, men et helt hjem, blev hovedvægten fortsat lagt på de to 30'er-hjem. Siden 1974 er der løbende erhvervet ting fra hjemmet til museet i forbindelse med udskiftning til nyere ting, bl.a. enkelte møbler, lampeskærme, dækketøj og linned, køkkentøj m.m. I 1998 døde fru Wendelboe-Jørgensen, og hele hjemmet blev overført til Nationalmuseet. Her blev foretaget en sortering, stadig efter principperne om de to 30'er-lejligheder. Det store forarbejde og den omfattende undersøgelse var en stor hjælp i dette arbejde. En opstilling af en af lejlighederne eller blot et enkelt rum vil antagelig heller ikke volde de store problemer. En del nyere ting fra hjemmet blev ligeledes erhvervet til museet, da vi i dag indsamler fra hele det 20. århundrede. Hertil kom en række personlige ting, som kan være med til at belyse familiens liv.

På grundlag af de erhvervede genstande og det indsamlede kildemateriale skal vi i det følgende forsøge at få et indtryk af ægteparret Wendelboe-Jørgensens liv og deres to første hjem. Jørgen Wendelboe-Jørgensen blev født 1906 i København. Familien er der ingen oplysninger om, ud over at det var en almindelig familie fra Nørrebro, men dog så velstillet, at de kunne indfri sønnens ønsker om at blive student og læse videre. Allerede som stor dreng drømte Jørgen om at blive læge, og det holdt han fast ved. Efter studentereksamen begyndte han det medicinske studium, som afsluttedes i 1930. Herefter fulgte fra 1930-36 turnustiden rundt om i Danmark, bl.a. var han kandidat på Sindssygehospitalet ved Århus pr. Risskov. I 1936 blev han 2. reservelæge på Almindelig Hospital i København.

Laura med fødenavnet Larson blev født i 1908. Hendes far var trædrejermester med værksted i Ravnsborggade. Hendes to ældre

brødre var ligeledes håndværkere, den ene snedker. Hun gik syv år i skole og drømte som stor pige om at komme i lære på sin fars værksted. Her bragte hun bl.a. færdige arbejder ud til kunderne, som oftest snedkerværksteder, og fik herved et ret godt kendskab til træhåndværket. Faderen frarådede, at hun blev trædrejer, da han ikke mente, at livet på et værksted var noget for en pige, og at det desuden var et døende fag. I stedet blev hun kontorelev i Illum med uddannelse på Købmandsskolen. I Illum lærte hun at betjene en ny amerikansk regnemaskine, en Comptometer, en avanceret regnemaskine bl.a. brugt til større regnskaber og statistik. Den blev hendes speciale, og som gift kunne hun nu tage midlertidigt arbejde, når større firmaer i travle perioder havde behov for ekstra arbejdskraft til at betjene denne specielle regnemaskine. Det gav desuden en bedre løn end almindeligt kontorarbejde, og samtidig kunne hun føle sig mere fri.

Begge boede som børn i Gartnergade på Nørrebro, de legede af og til sammen, men havde hver deres kammerater. I 1921 mødtes de tilfældigt hos en fælles barndomskammerat, de begyndte at ses, og det endte med forlovelse i 1929 og ægteskab i 1931. Som nygift lægekone fulgte Laura sin mand til kandidatstillingerne i provinsen. De boede på møblerede værelser og havde således ikke behov for at etablere sig med egne møbler og ting endnu. I 1936 vendte de tilbage til København, hvor de fik deres første lejlighed i Rådmandsgade 42A. Her boede de til 1938, hvorefter de flyttede til Borgmester Jensens Allé. I denne periode videreuddannede Jørgen sig til speciallæge i nervesygdomme, og da han var færdig i 1941, flyttede de til Odense, hvor han til sin død i 1964 var praktiserende neurolog. Ægteparret havde ingen børn, så i 1965 besluttede Laura at vende tilbage til København, hvor familie og venner boede. Her fik hun en mindre lejlighed på Lille Strandvej i Hellerup, hvor hun boede til sin død i 1998.

Lejligheden i Rådmandsgade hørte til det nye byggeri på det ydre Nørrebro. Den vinkelformede gulstensejendom ligger med den ene fløj til Tagensvej og den anden til Rådmandsgade. Fra Rådmandsgade er der indkørsel til et stort

Weiss og Wichmann

Fig. 1. Skrivebord og stol udført af snedkermester Jacob Kjær, vist på Snedkerlaugets Udstilling i Kunstindustrimuseet i 1944. Stolen er tegnet af arkitekt Thyge Hvass. Møblerne blev købt af Wendelboe-Jørgensen til deres hjem i Odense. Foto fra udstillingen.

Desk and chair shown at the Exhibition of the Cabinet-makers' Association in the Danish Museum of Decorative Art in 1944. The furniture was bought by the Wendelboe-Jørgensens for their home in Odense.

åbent gårdanlæg med beplantning. Ejendommen er opført 1933 af en privat bygherre, arkitekt var P. Søgaard Petersen. Siden 1929 havde man kunnet få dispensation til at bygge med kun én trappe, til gengæld krævedes brandaltaner. Lejlighederne var på to værelser, den almindeligste lejlighedstype på dette tidspunkt. De var indrettet i overensstemmelse med tidens standardplantype med tværgående hovedskillevæg og med rektangulære rum fra ydervægge til hovedskillevæg, indrettet med køkken og soveværelse til gården og en lidt større stue til gaden. Ejendommen havde endvidere moderne faciliteter som centralvarme, varmt vand og badeværelse med brusebad. Lejligheden kostede 75 kr. om måneden eller ca. 900 kr. om året.

For en ung læge var det en ret høj husleje. Lønnen som 2. reservelæge på Almindelig Hospital var 180 kr. om måneden plus frokost. Det normale var, at yngre læger i de første år boede på et værelse stillet til rådighed af hospitalet. Når ægteparret i dette tilfælde kunne leje en så dyr lejlighed, skyldtes det udelukkende Lauras indtægt, der lå på mellem 200 og 250

Fig. 2. Møbleringsplan for lejligheden i Rådmandsgade.

Furnishing plan for the flat in Rådmandsgade.

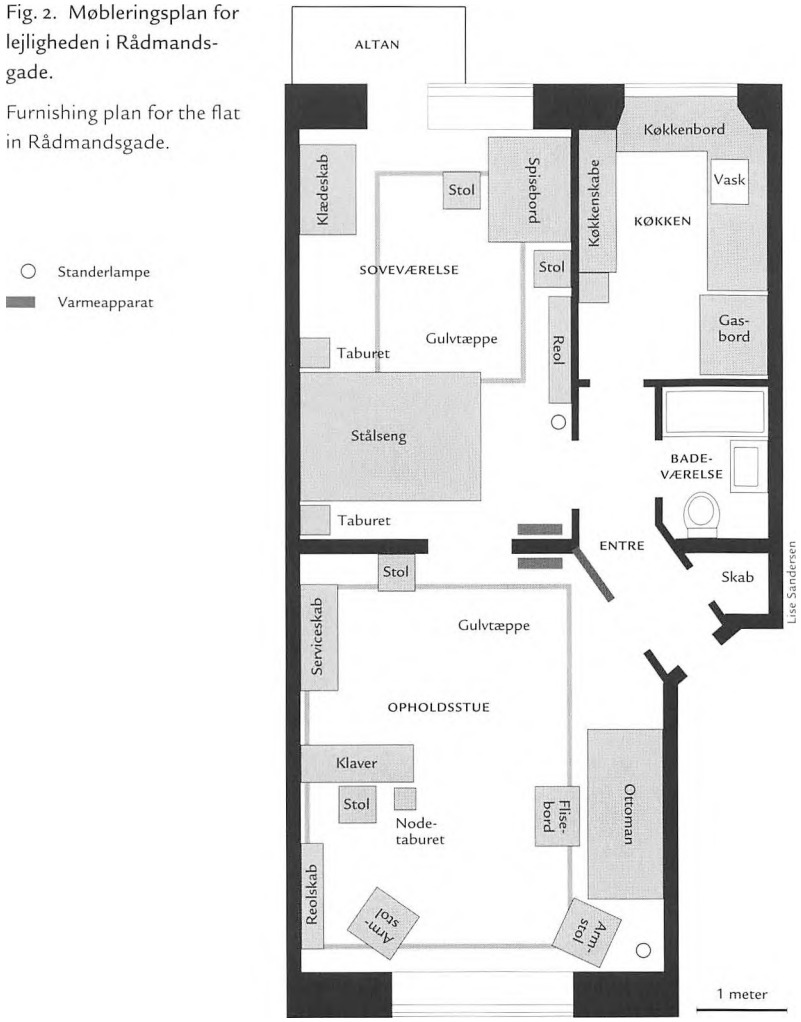

kr. om måneden. Det var dengang ikke almindeligt, at lægekoner havde erhvervsarbejde, »de fleste havde lidt på kistebunden«, men da ingen af dem kunne få støtte hjemmefra, var det tilfredsstillende at kunne klare økonomien selv.

Siden forlovelsen i 1929 var der indsamlet noget udstyr, bl.a. sølvtøj, andet kom til som bryllupsgaver, men møblerne manglede. Til gengæld havde de i de første år sparet noget op, så de i 1935 kunne bestille nye møbler hos snedkermester Jacob Kjær. I alt købte de for 3.000 kr. møbler, de 2.000 havde de selv, resten lånte de af en ven.

Jacob Kjær hørte til kredsen af snedkermestre, der udstillede på Københavns Snedkerlaugs Møbeludstillinger, der eksisterede fra 1927 til 1969. Intentionen med disse årlige udstillinger var at gøre opmærksom på det gode snedkerhåndværk over for den efterhånden store strøm af importerede og fabriksfremstillede møbler, der ganske vist var billige, men hvor kvaliteten også var derefter. I de første år var det mest konventionelle møbler, der kunne ses, men efter 1928 begyndte flere af snedkerne at samarbejde med unge arkitekter, og udstillingerne fik mere præg af udviklingsarbejder, hvor de nyeste tendenser blev afprøvet. Jacob Kjær gjorde sig allerede fra starten stærkt gældende, og han var lige til sin død i 1957 højt værdsat inden for møbelbranchen. Han blev hurtigt optaget af funktionalismens enkle former og glatte flader, som andre af tidens snedkere var knap så begejstrede for. Han var også lidt af en kunstner ved tegnebordet, hvor mange af hans møbler er udformet, mens andre er blevet til i samarbejde med arkitekter.

Laura havde gennem sin opvækst og gang på snedkerværksteder samt besøg på forskellige udstillinger fået et godt kendskab til kvalitet. Det blev derfor hende, der blev den udfarende kraft i valg af ægteparrets møbler og indbo. Hun ønskede at satse på kvalitet frem for kvantitet, hellere få nogle få gode ting og vente med resten, som hun har udtrykt det. Når det blev Jacob Kjær, der blev den foretrukne snedkermester, skyldtes det bl.a. besøg på møbeludstillingerne, »Jacob Kjær var jo noget helt for sig selv ... For det første virkede han så gedigen, han stod for noget, han var en ener, og det var det, jeg godt kunne lide«. Samme vægt på kvalitet blev også lagt ved køb af tæpper, tekstiler, brugsting og pyntegenstande. Flere tæpper blev senere købt hos *Væveren i Høsterkøb*, mange tekstiler er fra Karen Warmings vævestue, keramik fra tidens kunsthåndværkere osv.

I opholdsstuen var der kun ganske få møbler. Et klaver delte rummet op i en opholdsafdeling og en mere praktisk afdeling. Klaveret er købt i 1936 hos Hornung & Møller, og finéren er leveret af Jacob Kjær. Som klaverstol brugtes en af spisestuestolene. Opholdsafdelingen bestod af en ottoman, et lille flisebord og to armstole samt et reolskab. Ottomanen var et typisk 30'er-møbel, divanens afløser. Den havde betræk af natur- og bronzefarvet uld, vævet på Karen Warmings vævestue. Foran ottomanen stod et lille bord i cuba-mahogni med fliser fra Kähler. Fliserne er i gule og

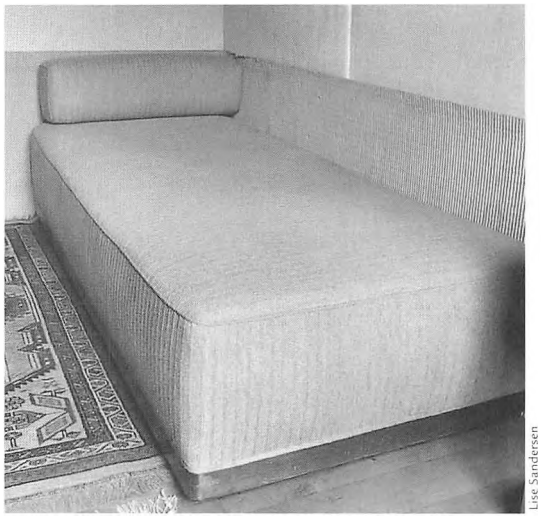

Lise Sandersen

Fig. 3. Ottoman med firkantede pøller. Her er kun vist pøllen på kortsiden, men der er også to til langsiden, som kunne give lidt støtte til den siddende. Ottomanen var et funktionelt møbel, der både kunne fungere som ligge- og siddeplads. Mange begyndte med en ottoman i stedet for en sofa. Da Laura Wendelboe-Jørgensen blev alene i 1965, anvendte hun den i en periode som seng.

Ottoman with rectangular cushions. When Laura Wendelboe-Jørgensen was widowed in 1965, she used it for a time as a bed.

Lise Sandersen

Fig. 4. Serviceskab med 24 løse bakker og plads til et 12-personers service samt dækketøj. Skabet er tegnet af arkitekt O. Mølgaard Nielsen og udført af Jacob Kjær.

Sideboard with 24 loose trays and room for a 12-person service and table linen.

Lise Sandersen

Fig. 5. Spisestuestol med nigerskind, tegnet og udført af Jacob Kjær i 1934-36 og først vist på en udstilling i Bruxelles. Ægteparret anskaffede de fire første stole i 1936, de to næste i 1938 og de to sidste i 1944.

Dining room chair with leather, designed and executed in 1934 and shown for the first time at an exhibition in Brussels.

grønne nuancer, som Laura selv har udvalgt hos »Den Permanente« i København. Op mod vinduesvæggen var anbragt to lette armstole med betræk af uld og hør i beige med grønne striber, ligeledes fra Karen Warming. Endelig et reolskab til den voksende bogsamling. Stolene er tegnet af arkitekt O. Mølgaard Nielsen, og alle møbler er udført på Jacob Kjærs værksted i 1936. Om aftenen opholdt parret sig ofte her, den ene sad i en af armstolene, den anden på ottomanen eller i den anden »Mølgaard-stol«. Ottomanen blev også brugt til at ligge på, hvis man havde behov for det. »Vi har tilbragt masser af timer med læsning, og vi har dyrket højtlæsning gennem mange år. Min mand har læst uendelig mange bøger højt for mig«. Det var altid ham, der læste, og hende der lyttede, imens havde hun et reparations- eller syarbejde i gang. Der blev læst både romaner, rejseskildringer og faglitteratur, efter endt

læsning blev bogen diskuteret. Her blev der også drukket kaffe efter middagen, både når de var alene, og når der var venner på besøg. På gulvet lå et naturfarvet sejlgarnstæppe, syet sammen i baner. Det er fra før Høsterkøbtiden. I loftet en PH-lampe og i det ene hjørne en standerlampe af messing med glat papirskærm.

Det store serviceskab i den anden ende af stuen er af cuba-mahogni med over- og underskabe, tegnet af arkitekt Mølgaard Nielsen og udført af Jacob Kjær. Det indeholder 24 løse bakker monteret med grønt filt, med plads til dækketøj og service til 12 personer. De har altid kun haft ét sæt service, der blev brugt både til daglig, og når der var gæster. I mange familier havde man to sæt, et til fint brug og et til daglig brug.

Det lille rum mod gården var indrettet som kombineret sove-, spise- og arbejdsrum. Lige inden for døren stod den brede dobbeltseng med blanke stålrør ved hoved- og fodgærde. Stålrørssengen, et af de få funkismøbler, der slog an i 30'erne, blev købt i Nørrebro Messe. Den er som et af de eneste møbler fabriksfremstillet. Ved væggen ud mod køkkenet stod først en reol, dernæst spisebordet af cuba-mahogni med hollandsk udtræk. Til bordet hørte fire stole af mahogni med nigerskind. De to stod fast ved bordet, de øvrige var anbragt i opholdsstuen. Alle møbler er tegnet og udført af Jacob Kjær undtagen bordet, der har Mølgaard Nielsen som arkitekt. I loftet hang en hvid pendel, og på gulvet lå et kludetæppe, lavet på institutionen »Filadelfia«.

Lejligheden var malet i lyse farver med tilsvarende lyst tapet med en stribeeffekt. Der var forholdsvis få pynteting. På væggene et par malerier og tegninger, bl.a. af Aksel Lind og Ernst Hansen. På reoler og borde pynteting som Kählerkeramik, lysestager, bl.a. et par drejede trælysestager, nogle få figurer, en globus og askebægre. Desuden var der hyppigt sat små glasvaser frem med blomster, som var med til at gøre hjemmet hyggeligt. Vindueskarmene var heller ikke overfyldt, kun nogle få pynteting, bl.a. en krukke hjembragt fra Jugoslavien og en enkelt potteplante. Mod gaden var der gyldne vistragardiner, mod gården grønne bomuldsgardiner.

Til daglig blev spisebordet brugt både til måltider og som arbejdsbord. Laura brugte det, når hun syede på maskine, mens Jørgen brugte det som skrivebord. Når der var gæster, blev bordet flyttet ud midt på gulvet og eventuelt trukket ud, alt efter antallet af gæster. Dobbeltsengen blev da vendt en halv omgang, så langsiden stod ind mod væggen. Det var dog sjældent, der var så mange gæster, at det var nødvendigt at trække bordet ud. Parret foretrak mindre selskaber med 4-6 gode venner, som man kunne snakke og diskutere med i stedet for den mere konventionelle selskabelighed med mange mennesker: »Man får jo aldrig folk ind på livet på den måde«.

Køkkenet var enkelt, men ikke specielt moderne. Det var indrettet med fast spisekammer, skabe, køkkenbord med vask og lakeret træbordplade samt gasbord med hvide fliser. Herpå var anbragt tre røde gasapparater. Den røde farve gik igen på brødmaskinen fra Rådvad og det emaljerede køkkentøj. Der var hverken isskab eller ovn.

Badeværelset var lille med toilet, håndvask og bruser, væggene var oliemalede og gulvet af terrazzo. I entreen, hvorfra der er døre til alle rum, var et indbygget skab, og hvor væggen dannede et knæk, hang et spejl og derunder to hylder med buet forside.

Cyklen var parrets vigtigste transportmiddel. Den blev brugt til og fra arbejdet, når man skulle på besøg hos venner og om søndagen til længere ture, om sommeren bl.a. til badeanstalten Helgoland for at svømme. Til daglig spiste ægtefællerne morgenmad sammen, hvorefter de drog hver til sit arbejde. Hun dog først efter at have gjort huset ryddeligt. Han var ofte færdig allerede ved middagstid og skulle først møde på hospitalet igen til aftenstuegangen. Han tog da hjem for at hellige sig læsning af den vigtige faglitteratur, som også hørte med til lægens arbejde og videreuddannelse. Hun købte ind i dagens løb enten i frokostpausen eller på vej hjem. Det var også hende, der stod for madlavningen, som var enkel og varieret, og som kun omfattede én ret, eventuelt med lidt frugt senere, i modsætning til det normale i 30'erne med to retter mad. Rengøringen fik de ret hurtigt en kone til at tage sig af, så der var mere tid til at foretage sig

ting sammen, »det syntes vi var vigtigere, end at man spildte sin tid med al den rengøring«. Ud over at besøge venner eller selv have gæster gik de ofte i teatret, til koncerter eller til viseaftener, f.eks. Bellman og Erik Bøgh. Næsten hvert år tog de på en udenlandsrejse. En af de første foregik på cykel til Tyskland og Tjekkoslovakiet. I 1938 var de på en længere tur i bil med venner ned gennem Europa til Venedig, Jugoslavien og Albanien.

For at gå videre med sin specialuddannelse til nervelæge havde Jørgen i 1938 fået en uddannelsesstilling på Kommunehospitalet. Næsten samtidig havde han fået en stilling som natlæge i Østerbro distrikt, hvilket betød, at han helst skulle bo på Østerbro. Natlægearbejdet var hver anden uge fra kl. 20 til 8 om morgenen. Af samme grund fik familien telefon, da opringningerne gik via centralen direkte til natlægens hjem. Laura fungerede i alle årene som telefonpasser, modtog besked og dirigerede ham af sted. Sammen med kandidatlønnen, der ikke var stor, og Lauras indtjening, betød det imidlertid, at de også fik råd til den nye lejlighed. Der var to til fem besøg pr. nat, og en »god« nat kunne give op til 90 kr. De kunne derfor anskaffe den første bil allerede i 1939, et halvt år før planlagt. Anskaffelsen var dog udelukkende af hensyn til natlægearbejdet, som hidtil var foregået på cykel.

I 1938 fik de en større lejlighed, tre værelser, på Borgmester Jensens Allé 10 på Østerbro. Det var en stor boligkarré, åben mod den ene side, opført 1935 af Arbejdernes kooperative Boligforening. Bebyggelsen, Kanslergården, havde navn efter den navnkundige Kanslergade, hvor Stauning i sin tid boede, og som gav navn til Kanslergadeforliget i 1933. Det er et moderne bygningskompleks i røde sten med karnapper i hvidt træværk mod gaden, men i modsætning til Rådmandsgade med både hoved- og køkkentrappe. I kælderen cykelkælder, vaskekælder og affaldsrum, hvor skraldespanden blev tømt. Kvarteret var eftertragtet og de store lejligheder ret dyre, 110-115 kr. om måneden, alligevel skulle man helst kende nogen for at få en lejlighed her.

Den nye lejlighed var opført efter samme plantype som den tidligere med hovedskillevæg. Mod gaden lå den store stue med karnap

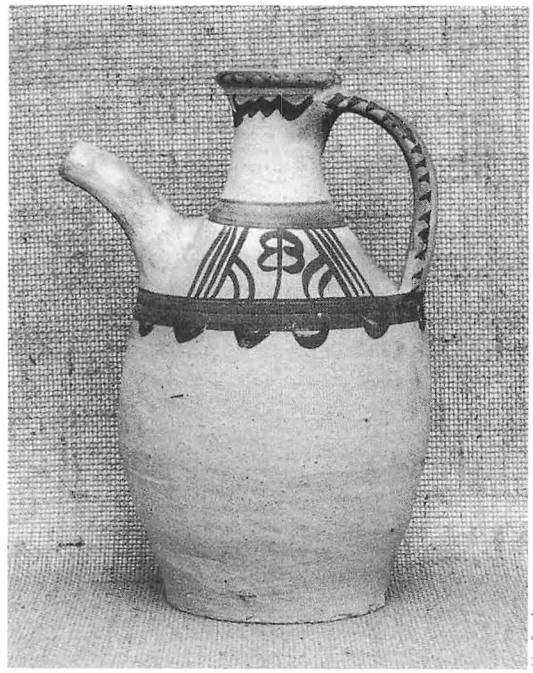

Lise Sandersen

Fig. 6. Jugoslavisk krukke købt på en rejse i 1938, der gik gennem Tyskland til Venedig og videre til Jugoslavien. Krukken havde plads i vindueskarmen. En bordløber også fra Jugoslavien lå altid på spisebordet.

Yugoslavian jar bought on a trip in 1938.

og hjørnevindue. Fra stuen var der gennem en bred skydedør, også noget nyt fra 30'erne, indgang til et mindre værelse. Fra entreen var der indgang til begge disse rum samt til badeværelse og mellemgang. Fra denne var der døre til rummene mod gården, soveværelse og køkken. I mellemgangen var et stort indbygget skab.

En forøgelse med et rum betyder som regel en ændring af indretning og brug samt eventuelt anskaffelse af flere møbler. Her blev der naturligt nok taget hensyn til den studerende ægtemand, der fik det ekstra værelse som arbejdsværelse, benævnt »den lille stue« eller »doktorens stue«. Rummets vigtigste nye møbel var et stort skrivebord, fremstillet af Lauras broder. Foran bordet en armstol med rødt nigerskind, tegnet og udført af Jacob Kjær. Som en slags klientstole blev der anskaffet yderligere to spisestuestole. Langs væggen mod trappen stod reolen, der i 1941 suppleredes med yderligere en reol af samme type og størrelse som den første, men med plads til store formater. Ved reolen fik den ene af de to tidligere armstole plads med en standerlampe bagved. Begge stoles betræk blev fornyet med naturfarvet læder i stedet for stof. Det store sejlgarnstæppe blev delt, og den ene bane lagt ud i entreen.

Opholdsstuen ændrede også karakter og var ikke længere delt i en opholds- og en prak-

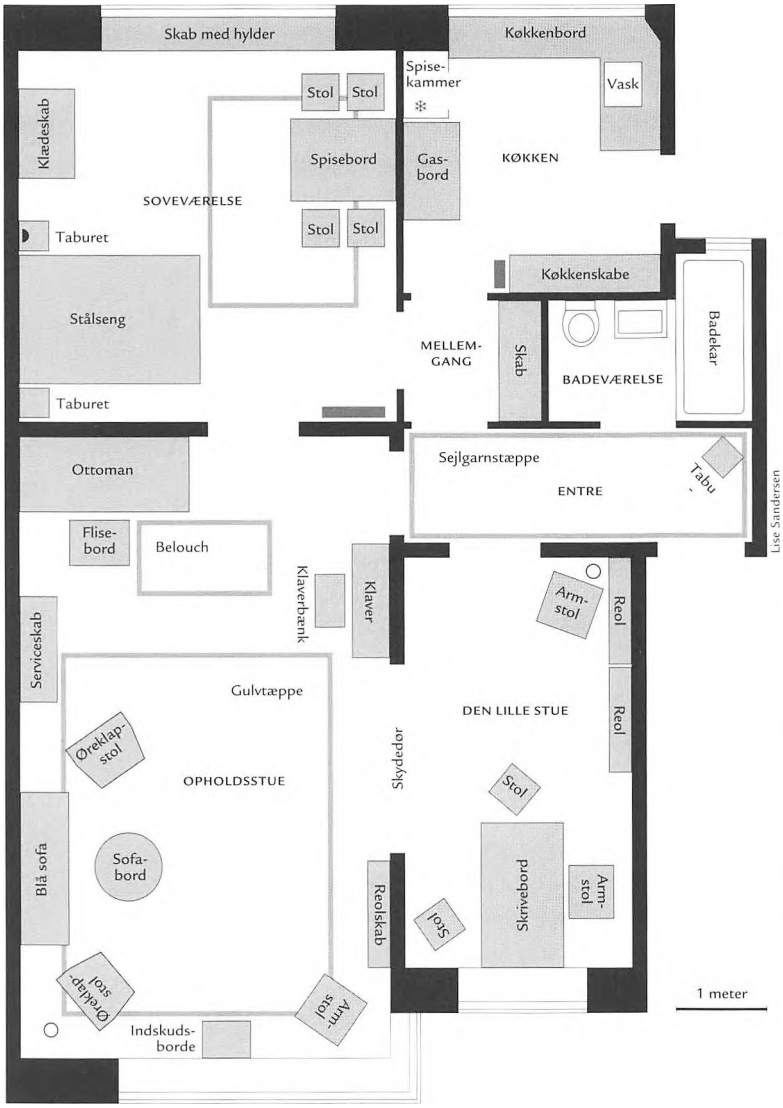

Fig. 7. Møbleringsplan for lejligheden i Borgmester Jensens Allé.

Furnishing plan for the flat in Borgmester Jensens Allé.

○ Standerlampe
◗ Telefonstik
* Indbygget isskab
▬ Varmeapparat

tisk afdeling. Ottoman og flisebord blev flyttet op i hjørnet mod soveværelset, serviceskabet beholdt stort set sin plads, mens klaveret fik plads ved den modsatte væg. Fornyelsen her var en sofagruppe, bestående af en lille sofa og to øreklapstole i mahogni og med blåt betræk. Hertil et rundt sofabord med hylde. Det hele tegnet af arkitekt Mølgaard Nielsen og udført af Jacob Kjær i 1938. Jacob Kjær var også mester for tre indskudsborde, der fik plads i karnappen. Gulvet i denne stue var af bøgeparket, mens der var brædde gulv i de øvrige rum. Til stuen blev anskaffet et stort tæppe, gråt med sorte nistre, fra væveren i Høsterkøb. Endvidere det første ægte tæppe, en lille Belouch.

Rummet mod gården, sove- og spisestue, havde stort set samme møbler og indretning som i Rådmandsgade. Spisebordet fungerede dog nu kun som arbejdsbord for husets frue, når hun skulle sy på maskine, ellers kun som spisebord. Sengen blev stadig vendt en halv omgang, når der kom gæster, og bordet skulle trækkes ud midt i rummet.

Badeværelset havde terrazzogulv og hvide fliser, indrettet med indmuret badekar med bruser, toilet og vaskekumme. Køkkenet var større og bedre end det forrige og forsynet med et lille varmeapparat. Der var køkkenbord

Fig. 8. Til den nye lejlighed blev den lille sofagruppe med blåt betræk anskaffet. Møblerne er tegnet af arkitekt Mølgaard Nielsen og udført af Jacob Kjær i 1938. Stuen kom siden til at gå under betegnelsen »Den blå stue«. Billedet over sofaen er af maler og operasanger Aksel Lind, anskaffet i 1936.

For the new flat the small suite with blue upholstery was bought.

med over- og underskabe, stort spisekammer, hvor en sektion rummede et indbygget isskab, hvortil Krystalisværket hver anden dag leverede is. En fornyelse fra 30'erne var også stålvasken, der var mere hygiejnisk end de gamle jernvaske. Gasbordet var mere traditionelt, et jernbord med hvide fliser og hylde under til ovnen.

I stuerne var der lyst tapet, mens døre og træværk var malet i en mættet brun farve. For vinduerne mod gaden var der gule gardiner, mod gården grønne, begge steder uden kappe. Det var genbrug fra Rådmandsgade, kun til opholdsstuen var det nødvendigt at købe nye, de blev købt i en vævestue i København. Der blev også anskaffet en ny PH-lampe med gule skærme til loftet i opholdsstuen, mens den anden fik plads i »doktorens stue«. Både her og i soveværelset var der telefonstik, sidstnævnte sted af hensyn til natlægevagterne.

Ægteparret boede her til 1941. Da afsluttede Jørgen sin uddannelse som speciallæge, og kort efter fik han en lægepraksis i Odense. Parret flyttede til Odense, hvor de nåede at bo to steder, begge steder i lejligheder, den boligtype de må have foretrukket. Jørgen døde i 1964, og som nævnt tog Laura året efter tilbage til København, hvor hun fik en lille lejlighed i Hellerup. I Odensetiden er der naturligvis også kommet nyt til.

For at vurdere de to lejligheder som boligtyper skal vi i det følgende se nærmere på det københavnske boligmarked og nybyggeriet – hvad kunne man få – og huslejerne – hvem havde råd til at bo i lejligheder af ovennævnte typer.

Der var blevet bygget meget i København efter Første Verdenskrig for at komme den meget store bolignød til livs som følge af byggekrisen i 1907-08. Fra 1916-31 blev der bygget 66.000 lejligheder og fra 1930-35 ca. 9.670. For at få gang i byggeriet blev der frem til 1928 ydet statslån. Det var først og fremmest kommunen og boligforeningerne, der lod bygge, men efterhånden fulgte også det private byggeri med. Efter at brokvartererne var blevet bebygget i slutningen af forrige århundrede, var man nu nået til de ydre dele af broerne og forstæderne, som det også fremgår af Wendelboe-Jørgensens boligvalg.

Det var de store karréers periode, boligkomplekser der lukkede sig om store gårdsrum med lys, beplantning og legeplads til børnene. De lukkede karréer efterfulgtes af halvlukkede, der giver åbning ud mod gaden og bylivet som i Kanslergården. Der findes flere yderkvarterer i København med både lukkede og åbne karréer, f.eks. i Borups Allé-Hillerødgadekvarteret. Afløseren for karrébebyggelsen var stokbebyggelsen, hvor bygningerne i form af længer eller stokke den ene ved siden af den anden ligger i parklignende bebyggelser uden egentlig for- og bagside. De mest kendte er Bellavista ved Klampenborg og Blidahpark i Charlottenlund, begge i den dyre ende, men også i Grøndalskvarteret og i Ryparken skød moderne stokbebyggelse op.

Ca. halvdelen af alle lejligheder i nybyggeriet var på to værelser, eventuelt to værelser og et kammer. En mindre del var på tre værelser, mens større lejligheder ikke var så almindelige. De, der havde råd til de store lejligheder, foretrak i mange tilfælde et parcelhus eller en villa, en mere individuel bolig i frie omgivelser.

Mange lejligheder var stadig bygget som en af få variationer over samme plantype med opholdsstue til gaden, soveværelse og køkken til gården, mellem trappe og køkken entré og badeværelse. Wendelboe-Jørgensens to lejligheder er således meget karakteristiske for byggeriet i 30'erne. Ændring af denne plantype gik meget langsomt, men man begyndte nu at stille spørgsmål ved hensigtsmæssigheden i den toværelses lejlighed med næsten lige store rum, der i princippet kun var egnet til en ung familie uden børn. For børnefamilien burde der efter funktionalisternes ideer være et rum til hvert barn, et soveværelse til forældrene og en fælles opholdsstue. Lejligheder med denne plantype blev faktisk bygget, men de var for dyre for de familier, som de var tænkt til. Andre steder blev køkkenet udvidet med en spisekrog, så spisestuen kunne undværes, også et led i den funktionalistiske tankegang.

De fleste nye lejligheder fra midten af 30'erne var med centralvarme, varmt vand og bad med kar og/eller bruser. De mere avancerede havde køkkener med køleskabsinstallation, stålvask med to rum samt stålbordplade, over- og underskabe med masser af hylder og skuf-

fer samt nedstyrtningsskakt. Af samtlige københavnske lejligheder steg antallet af boliger med centralvarme og varmt vand fra 10% i 1930 til 25% i 1935. I den ældre boligmasse i den indre by og på broerne var der kun indlagt vand, eventuelt wc, som også kunne være på trappen til deling med naboen eller som flere steder i f.eks. Adel- og Borgergade i gården. De ældre lejligheder var alle kakkelovnsfyrede.

Selv om der var mange ledige lejligheder i nybyggeriet, var der stadig bolignød. Arbejdere og ubemidlede havde ikke råd til de dyre lejligheder. En arbejder havde en årlig indtægt på ca. 3.000 kr., mens huslejen i nybyggeriet for to værelser med centralvarme og bad var på ca. 800-900 kr. årligt, kommunens noget mindre lejligheder uden moderne faciliteter lå på 600-700 kr. Kvadratmeterprisen var stort set den samme i gammelt og nyt byggeri, men da de gamle et- og toværelses lejligheder var betydeligt mindre, fra 20-30 kvm, blev prisen derefter. Det var derfor ofte middelklassen med de noget højere lønninger, der fik de moderne lejligheder, mens arbejderfamilierne måtte tage til takke med billigere lejligheder og færre faciliteter. Den gennemsnitlige husleje for en arbejder var i 1935 456 kr. årligt. Enkelte arbejdere valgte at bruge næsten halvdelen af lønnen til en moderne lejlighed, men de fleste foretrak eller var tvunget til at bo i en af de gamle lejligheder, også selv om den var elendig og pladsen for trang til en familie med flere børn. Overbefolkede lejligheder var endnu ganske almindelige. I ejendommen i Rådmandsgade boede der ingen arbejdere, de fleste hørte til middelklassen som en køkkenchef, en overtjener, en fuldmægtig. I Borgmester Jensens Allé var det endnu mere udtalt, her boede den bedre del af middelklassen og enkelte fra borgerskabet.

Funktionalismen i 30'erne var en bevægelse med et stærkt socialt engagement hos især unge arkitekter, der havde sat sig som mål at skabe bedre boliger og brugsting til arbejderbefolkningen. Funktionalismen var også et opgør med den borgerlige kultur og de bestående værdier. Møblerne skulle være små, enkle og lette at flytte rundt med, så de passede til de små lejligheder. Møblementer var bandlyst, i stedet gik man ind for en mere individuel møblering, der passede til den enkelte families behov. Der blev bygget funktionelle boliger, men som vi har set, var det ikke arbejderne, der kom til at bo der. Bedre gik det ikke med møbler og brugsting. De fleste arbejderfamilier foretrak traditionelle, komfortable møbler i form af møblementer og ikke hårde pindestole eller PH-lamper.

Inden for samtidsundersøgelser af boligen opererer vi med forskellige kategorier af boligstilarter, der kan henføres til folks sociale- og erhvervsmæssige placering, deres alder og livsstil. Den *folkelige* stil er en traditionel møblering, der kan genfindes i møbelhusenes opstillinger og kataloger. Den *funktionelle* stil er en mere individuelt præget stil, bestående af enkeltmøbler, som regel lyse og sat sammen i funktionelle grupper. Den *klassiske borgerlige* stil er en repræsentativ stil, undertiden engelsk inspireret, med pæne, som regel mørke møbler af god kvalitet, der signalerer velstand. Ud over disse hovedkategorier findes varianter over samme, blandinger og særtyper. Med udgangspunkt i det Wendelboe-Jørgensenske hjem og suppleret med nogle få interviewundersøgelser af familier, hvis hjem etableredes i 30'erne, skal vi i det følgende se, om der tegner sig lignende stiltyper for 30'erne.

Mange af de nutidige familier har en helt bevidst holdning til udstyr og indretning, de fleste synes selv, deres hjem er noget særligt og personligt, der afviger fra andres. Stort anderledes var det ikke for trediverfamilierne. En overlægedatter, der blev gift i 1931 med en tandlæge, fik hele udstyret, også møblerne, betalt af forældrene. Parret valgte at bo med en blanding af gammelt og nyt, antikke møbler sammen med moderne arkitekttegnede møbler og hertil bondemøbler, der var in i visse kredse. Denne kvinde opfattede sin indretning som »stykket sammen« og meget personlig, om andre, dvs. omgangskredsen, siger hun, at de købte mere samhørende og nye møbler. Laura Wendelboe-Jørgensen betragtede også sit hjem som noget særligt, hvilket hun som nævnt tilskrev sin opvækst i et håndværkerhjem. Der var ingen af deres venner, der boede som de, de fleste startede med billige fyrretræsmøbler med sivsæder, og først senere kom det dyre til. Om moderne hjem siger hun, at de

bestod af dagligstue med chesterfieldmøbler og blomstrede tapeter, spisestue og soveværelse, en indretning hun ikke brød sig om. Antagelig er der ikke mange, der har indrettet sig efter så gennemførte kvalitets- og designprincipper som Wendelboe-Jørgensen. Det må dog formodes, at også andre har ladet sig inspirere af de årlige snedkermesterudstillinger til indretning af deres eget hjem, det var jo bl.a. ideen med udstillingerne. Som type må hjemmet rubriceres som hørende til den funktionelle stil og ikke som egentlig funkisstil. Spørgsmålet er, om de omtalte fyrretræsmøbler og sivsæder kunne høre til de nye lette funktionelle møbler, som vennerne havde, men som arbejderne ikke ville have? Stålrørsmøbler kunne findes i kunstneres og intellektuelles hjem og ofte i nogle af tidens venteværelser. Mange fandt stålrørsmøbler for kolde, dog, som det vil fremgå, med undtagelse af soveværelsesmøbler.

Hos en professorfamilie var stuen i gennemført senempire eller Chr. VIII-stil, en stil der har været yderst populær i århundredets første årtier, hvor klassicismen igen blev moderne. Til gengæld var overraskelsen stor, da soveværelset blev fremvist, turkisgrønne stålrørssenge, klædeskab og taburetter, helt i funkisstil og købt hos Nolfi, der havde specialiseret sig i denne type møbler. I dette tilfælde er signalet tydeligt en klassisk borgerlig stil. Soveværelset blev jo ikke set af gæster, men det viser, at familien også var påvirket af moden.

Også andre købte møbler hos snedkermestre. En funktionærfamilie købte i 1934 møbler til deres moderne, toværelses lejlighed på Østerbro, stuemøbler og et soveværelse til i alt 2.423 kr. Stuen var af lyst birketræ, spisebord med udtræk og dertil fire stole samt et serviceskab med bakker til sølvtøj. Endvidere et reolskab, to armstole med løse puder og et lille bord. Det er ikke en konventionel spisestue, men en slags kombineret stue eller opholdsstue med spiseafdeling og opholdsafdeling. Soveværelset bestod af dobbeltseng, klædeskab, taburetter og kommode med spejl, alt af Kewasingo, en afrikansk mahogniart. Møblerne er moderne, dvs. enkle med glatte flader i funktionel stil, men de har dog også en snert af møblement over sig.

Kombinerede stuer var noget, flere drømte om

Fig. 9. Arkitekthjem fra 1930'erne. Det var især i arkitekternes egne hjem, man kunne finde indretninger, der levede op til funktionalismens idealer om enkelhed.

Architect's home from the 1930s.

til den nye toværelses. Det var noget forholdsvis nyt, der gjorde det muligt at slå dagligstue og spisestue sammen til en opholdsstue, netop det arkitekterne plæderede for. En arbejderfamilie, der var blevet gift i 1929, begyndte med en brugt spisestue med buffet. I 1934 købte de »de endelige møbler«, en kombineret stue til 2.000 kr. på afbetaling. Stuen bestod af spisebord med salonagtige, polstrede stole, trefløjet dækketøjsskab, sofa og lænestole, alt i mørk eg med udskæringer, desuden et rygebord. Et malet soveværelse, de havde fået i bryllupsgave, blev udskiftet med et nyt i nøddefinér i 40'erne. Et andet par havde ikke råd til en kombineret stue, men stykkede den selv sammen af billige møbler, et spisebord med stole, et trefløjet dækketøjsskab og i stedet for magelige sofamøbler en ottoman, et par klubstole og et rygebord. De havde også et malet soveværelse, som de havde fået i bryllupsgave. Ønsket var en stålrørsseng, men den blev først anskaffet i 1940'erne. Stålrørssengen blev også valgt af en familie, der havde indrettet sig med en brugt spisestue med buffet og en funkispræget dagligstue.

Den fabriksfremstillede stålrørsseng er interessant, for den optræder åbenbart i alle miljøer, også hvor man ikke går ind for funktionelle møbler. Måske har det været det hygiejniske eller nærmest kliniske, der er over den, som har tiltalt folk, og som har været i overensstemmelse med tidens opfattelse af kølige

Fig. 10. Stålrørsseng fra Daells Varehus' katalog 1933. Her er den kaldt en Corbusier seng efter den franske arkitekt, en familie kaldte den en PH-seng, der henviser til den danske funktionalisme.

Steel tubing bed from the catalogue of the department store Daells Varehus, 1933.

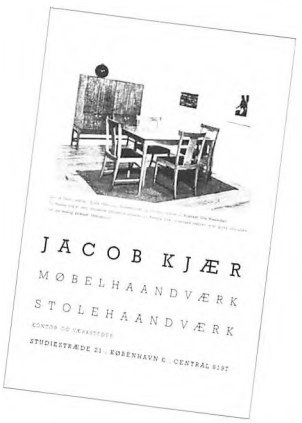

Fig. 11. Møbelbrochure fra Jacob Kjærs værksted.

Furniture brochure from Jacob Kjær's workshop.

og hygiejniske soveværelser. Wendelboe-Jørgensens kombination af spisestue og soveværelse var dog ret utraditionel og levede vel ikke op til hygiejnebegreberne. Det var ikke kun hos Nolfi og Nørrebro Messe, man kunne få den og andre fabriksfremstillede møbler i en funktionel stil. Daells Varehus var også leveringsdygtig.

De tre sidstnævnte familier ville man i dag nok rubricere under den folkelige stilgruppe, selv om der også er forskel på dem. Fælles for dem er, at det, de vælger, er det, der er moderne og fremme i tiden, akkurat som nutidens familier fra samme gruppe vælger.

Af økonomiske grunde måtte mange arbejderfamilier i 30'erne ofte begynde med brugte møbler eller billige møbler, f.eks. fra Nolfi og Daells Varehus, men idealet var et andet. De fleste ville gerne have pæne møbler af god kvalitet som f.eks. en gennemført kombineret stue med gode polstermøbler. Det var hos møbelhandleren, man kunne se sine drømmemøbler og måske købe dem på afbetaling. Færre har bestilt dem hos en snedkermester som Wendelboe-Jørgensen eller den omtalte funktionærfamilie. For de fleste lykkedes det på et tidspunkt at få »de endelige«, »de blivende« eller »de dyre møbler«, som skulle vare resten af livet. Det er en holdning, der klart adskiller trediverfamilien fra mange nutidsfamilier, der skifter ud, når det, de har, ikke længere er moderne. I dag er der dog også mennesker, der som Wendelboe-Jørgensen køber gode og blivende ting fra starten og supplerer op, efterhånden som der er behov for det. Der er forskel på holdninger og smag, når det gælder møbelvalg og boligindretning både dengang og nu.

LITTERATUR

Om snedkerlaugets udstillinger: Povl Christiansen: *Fyrretyve år med Snedkerlaugets Møbeludstillinger,* Kbh. 1986. - Om møbelproduktion: Carl Erik Andresen: *Dansk Møbelindustri 1870-1950*, Kbh. 1996. - Om byggeri og boligforhold i århundredets første halvdel: Kay Fisker: Københavnske Boligtyper 1914-1936, *Arkiteketen* 1936. Sys Hartmann og Villads Villadsen: *Byens Huse - Byens plan,* (Danmarks Arkitektur), Kbh. 1979. - Edvard Heiberg: *To vær. straks,* Kbh. 1935. - Kirsten Elisabeth Høgsbro: Lejlighed eller eget hus, *Dagliglv i Danmark,* bd.II, red. Axel Steensberg, Kbh. 1963. - Om funktionalismen: Lone Rahbek Christensen: Funktionalismens sociale program - et etnocentrisk selvbedrag, *Folk og Kultur*, 1986. Lise Funder m.fl. (red) *Form og Funktion,* Sophienholm 1980. - Om nutidige boligundersøgelser: Boligform og Livsstil, *Arv og Eje,* 1989.

SUMMARY

A home from the 1930s

At the beginning of the 1970s Mrs. Laura Wendelboe-Jørgensen offered to bequeath some furniture made by a master cabinetmaker to the National Museum. In 1974 a major study was launched with the photographic registration of all the furniture, interviews about its acquisition, the furnishing of the home and the life of the couple, as well as the furnishing plans from the couple's first two flats in Copenhagen. The couple were

married in 1931, when the man had finished his medical training. For the first few years he was an intern at various hospitals in the provinces, but in 1936 he found a position in Copenhagen, and the couple got their first flat in the street Rådmandsgade in Nørrebro, Copenhagen. In 1938 they got a slightly larger flat on Borgmester Jensens Allé. They lived there until he had completed his specialist degree in neurology in 1941, then he went into private practice in Odense, Funen. He died in 1964, and since they had no children, the wife decided to bequeath first the furniture and later the whole home to the Museum. After her death in 1998 the Museum has taken over this large donation.

In the period 1936-41 they bought most of the furniture. It was she who had the greatest influence on the choice and arrangement of furniture. Growing up in a craftsman's home, she had learned to appreciate high quality. So it was one of the leading cabinetmakers of the day, Jacob Kjær, who came to make all the couple's furniture. Jacob Kjær participated in all the large annual exhibitions of the Cabinetmakers' Association, where modern furniture art was shown. This was simple, functional furniture, chosen first for the two-room flat and later supplemented with other furniture when they had another room. In both places they arranged the flat with a living-room with sitting furniture, including an ottoman and a couple of small armchairs, a small tiled table and shelves. The other room was furnished as a combined working room, dining room and bedroom, dominated by a large double bed in steel tubing. The extra room in the large flat was used as a study for the trainee doctor, and a large desk and desk chair were bought. At the same time the small living room acquired a small sofa suite, and a few other items of furniture were bought.

Both flats were in modern blocks built in the thirties, with modern installations like central heating, hot water and bath. The main idea of the new buildings was to obtain homes for the many workers' families who lived in unhealthy, crowded flats in the inner city and the surrounding areas. Studies have shown that the new flats were too expensive, DKr 800-900 a year. An ordinary worker had an annual wage of DKr 3000 and could afford a rent of about DKr 450. So it was mainly the middle class who came to live in the modern flats.

The couple's choice of furniture was influenced by the functionalist ideas of simplicity and functionality, but without being exaggerated or pure functionalism. The home has been compared with a small selection of other families' choice of home and furnishing in the 1930s. This mini-study showed that families from the thirties can be divided up into certain overall home and lifestyle groups as they can today. The families of office staff and especially of workers chose the furniture factories' versions of modern furniture in a more conventional style, while the more prosperous chose antique furniture, designer furniture or modern cabinetmakers' furniture depending on taste and affordability. The families of the thirties like to have nice furniture of good quality of the type they called "enduring" or "final" - furniture that was to last the rest of their lives; an attitude that clearly distinguished families of the thirties from many present-day families, where there is more of a tendency to replace furniture and follow fashion. But today too there are people who, like the Wendelboe-Jørgensens, buy good things from the start and later supplement them. There are differences in attitudes and taste when it comes to the choice of furniture and home furnishings, today as in the thirties.

På vagt ved Romerrigets grænse

Den romerske legionær i Antiksamlingen

Af BODIL BUNDGAARD RASMUSSEN

I 1998 kunne Antiksamlingen føje en ny facet til det billede af den romerske legionær, som hidtil har kunnet tegnes i samlingen. Ved velvillig støtte fra Hermod Lannungs Museumsfond og Robert og Erna Nielsens Fond lykkedes det i løbet af året at erhverve en romersk legionærdolk, en *pugio* (fig. 1-3). Dolken havde været i privat eje, siden den i 1940 blev hjembragt af styrmanden på en dansk sandsuger, »Sydhavn«, som arbejdede på Donau i nærheden af Beograd – i oldtiden den romerske provins Pannonien. I sandet, som blev suget op fra flodens bund, lå den lille dolk. Den kom med til Danmark og forblev i familiens eje i 58 år, før man tænkte på at afhænde den.

Dolken er af jern og måler i alt 33,5 cm. Klingen alene måler 23 cm. Dens samlede vægt er 225 gram. Dolkbladet er tveægget med let svajede sider og en ophøjet midtribbe omgivet af to sammenløbende blodriller. Skæftet består af to lag jern foldet omkring et midterlag af ben fastgjort til klingen med en tværgående parérstang med to runde nitter. På den ene ses rester af rød emalje. En røntgenoptagelse af skæftet afslørede fem indre nitter, som ikke ses på overfladen, en midt på hæfteknappen, to på hæftet og to på parérstangen. Midt på skæftet er en oval udkragning, og skæftet afsluttes i en trekant. Omkring denne afslutning er foldet et lag guld, som fastholdes til skæftet af tre nitter, hvoraf kun en er bevaret. Skæftets forside er dekoreret med et indridset sildebensmønster, som har været indlagt med sølv lagt i niello, og bagsiden prydes af en enkel zigzaglinie med indlæg af messing (fig. 3). Røntgenfotograferingen af dolken afslørede desuden rester af en »indprikket« indskrift på dolkbladet lige under parérstangen, desværre ulæselig på grund af korrosion og rustdannelser (fig. 1). Hele overfladen er formentlig på et tidspunkt blevet børstet kraftigt eller poleret, hvorved indlægningerne er blevet sløret.

Dolken har oprindelig været båret i en jernskede fastgjort til soldatens bælte ved hjælp af ringe. En sådan pugio, bred og kort, har ligesom sværdet, gladius, en keltisk-iberisk oprindelse. De to våbentyper fra Spanien vandt indpas i den romerske hær i løbet af 3.-2. århundrede f.Kr. Dolken blev båret af alle, menige såvel som officerer. De menige legionærer bar den på venstre side, officererne på højre. Dolken nævnes af uforklarlige grunde ikke i den antikke litteratur om militærudrustning og ses heller ikke på officielle relieffer, men optræder ofte på gravmonumenter (fig. 4).

Den fint dekorerede dolktype kendes især fra fund i de romerske provinser, Gallien og Germanien, men den fandt også vej til provinserne på Balkan, som det var tilfældet med Antiksamlingens nyerhvervede dolk fra Pannonien. Men også uden for Romerrigets nordlige grænse og langt mod øst er der gjort fund af lignende dolke. Det første fund af en legionærdolk i Skandinavien blev gjort ved en udgravning i 1980'erne af en rig gravplads ved Hedegård mellem Horsens og Herning. Her stødte arkæologerne i en af gravene på en klump sammenrustet jern, som blev taget med til Horsens Museum som præparat for der at blive undersøgt nærmere. Klumpen viste sig at indeholde flere sjældenheder. Sammen med en saks, en lansespids og en kniv lå nemlig en legionærdolk og den tilhørende rigt dekorerede dolkskede (fig. 5). Dolk og skede var heldigvis lagt i graven hver for sig og derfor ikke rustet sammen. Dolken er af samme type som Antiksamlingens dolk, den korte brede type, som var i brug omkring midten af 1. århundrede e.Kr. Dolkskeden finder sin nærmeste parallel i en skede fundet i Donau ved Dunaföldvàr i Ungarn. Antagelig har Antiksamlingens dolk været båret i en lignende skede, som desværre

ikke fulgte med fra Donaus bund. Et fund fra en gravplads i Tell Schech Hamad, øst for Eufrat i det indre Syrien, markerer indtil videre den østlige grænse for legionærdolkens udbredelse. Her i et område, der i den tidlige kejsertid hørte til Det parthiske Rige, blev der i 1995 fundet en soldatergrav med en dolk og tilhørende skede. Dolken sad oprindelig i skeden, men da skeden var fremstillet af træ og læder med en forside i jern, var dolk og skede heller ikke her rustet sammen. Denne dolk er af en slankere type, og dolkskedens forside er udført i gennembrudt arbejde, *opus interrasile*. Det er en dekorationsform som i øvrigt kun kendes fra sværdskeder fundet i Gallien, Germanien og Pannonien, og som tilhører tiden under de første to kejsere, Augustus og Tiberius (31 f.Kr. - 37 e.Kr.).

Forklaringen på, at disse små dolke er havnet så vidt forskellige steder både inden for og uden for Romerrigets grænser, må søges i den romerske hærs sammensætning og organisation.

En legion bestod af 5-6.000 mand, og kejseren havde til enhver tid en stående hær på 125.000-150.000 mand. Augustus' hær omfattede 28 legioner, nummereret I-XXVIII. Men ved et katastrofalt slag i år 9 e.Kr. i Teutoburgerskoven ved rigets nordlige grænse, hvor den romerske general Varro forgæves forsøgte at knuse et lokalt oprør, blev hæren reduceret til 25 legioner. Tre blev fuldstændig udslettet og aldrig siden erstattet. Hos historieskriveren Tacitus kan man læse en opgørelse af, hvordan hærens 25 legioner var fordelt under kejser Tiberius i året 23 e.Kr.: Otte legioner lå ved Rhinen, tre i Spanien, to i Afrika, to i Ægypten, fire i Syrien, to i Pannonien, to i Moesia og to i Dalmatien.

De 25 legioner udgjorde imidlertid ikke hele hæren. Legionærerne kunne klare mange forskellige opgaver på march og i kamp- og belejringssituationer, men især i kampsammenhæng var der en del situationer, hvor de tungt udrustede soldater kom til kort. Til støtte for legionerne var hjælpetropperne, *auxilia,* et vigtigt element i hæren. Ved rekrutteringen blev der lagt vægt på specielle færdigheder, som hæren havde brug for. Ryttere, bueskytter og slyngekastere blev på den måde til romerske

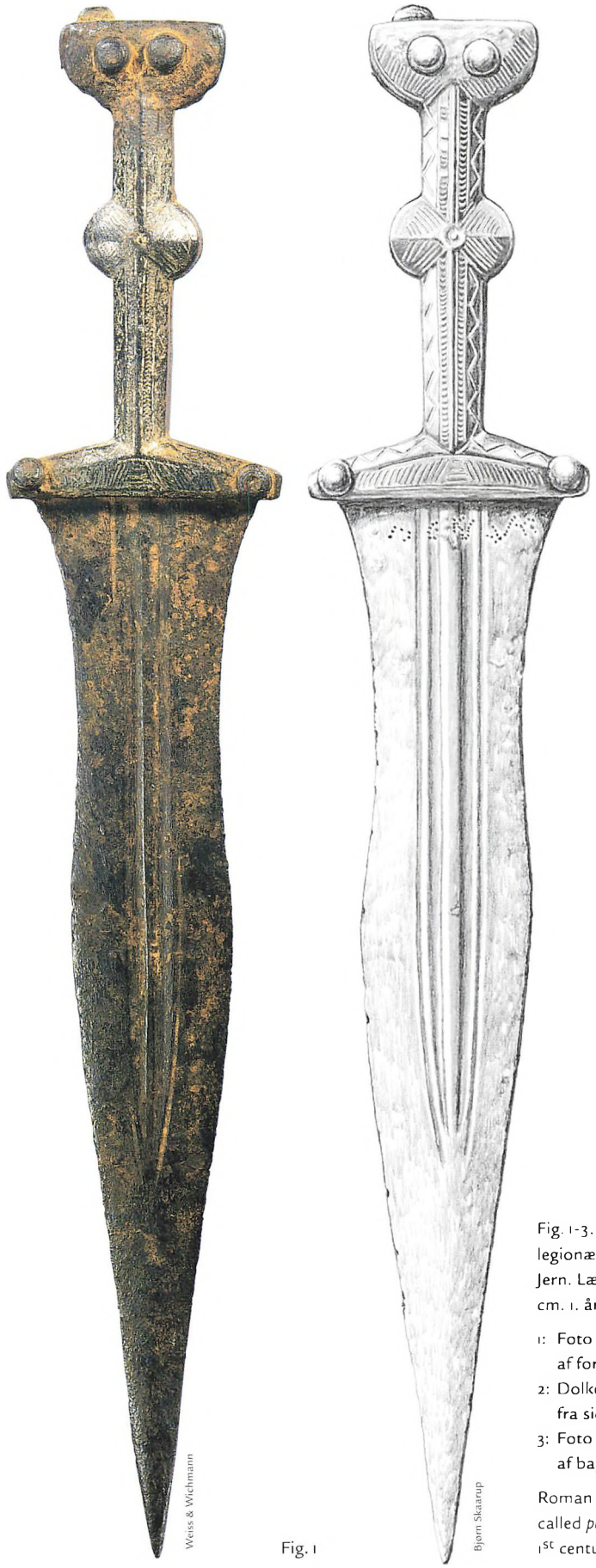

Fig. 1

Fig. 1-3. Romersk legionærdolk, *pugio*. Jern. Længde 33,5 cm. 1. årh. e.Kr.

1: Foto og tegning af forsiden.
2: Dolken tegnet fra siden.
3: Foto og tegning af bagsiden.

Roman dagger, so-called *pugio*. Iron. 1st century AD.

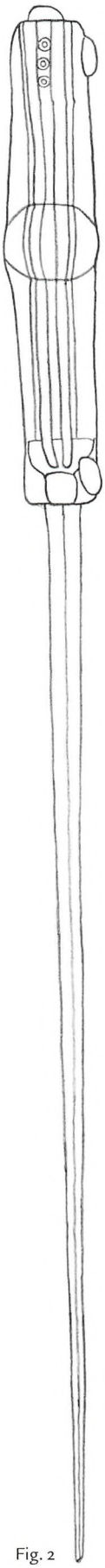

Fig. 2

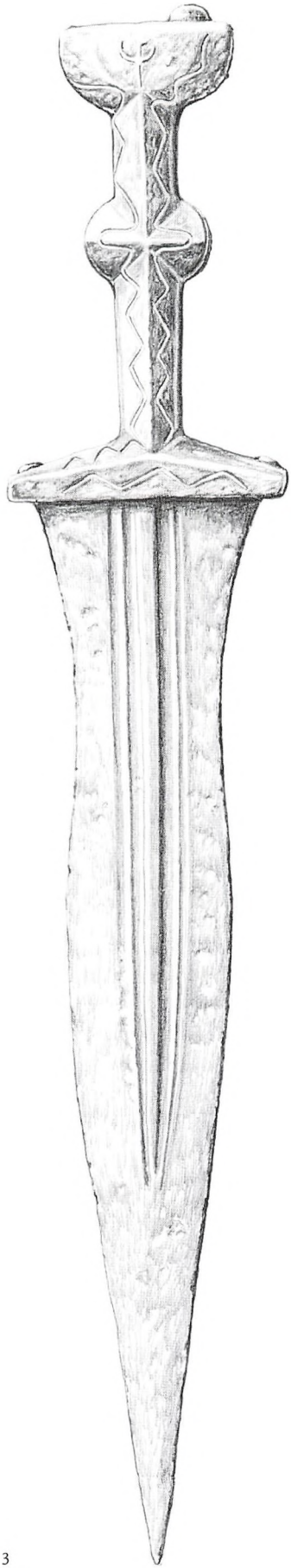

Fig. 3

Fig. 4. Gravmonument for soldaten Firmus. I bæltet bærer han sværdet på højre side og dolken på venstre side. 1. årh. e.Kr. Rheinisches Landesmuseum, Bonn.

Monument to the soldier Firmus. 1st century AD.

Fig. 5. Legionærdolk med tilhørende dolkskede. 1. årh. e.Kr. Horsens Museum.

Roman dagger and scabbard. 1st century AD.

soldater. En soldat i auxilia gjorde tjeneste i højst 30 år, men kunne efter 25 år opnå borgerrettigheder både for sig selv og sin familie, hvad enten han kom fra en provins eller en fjernere egn.

Fund af dolke i både Germanien og Pannonien lader sig således forklare i kraft af de romerske legioners stadige tilstedeværelse i disse områder, men det er formentlig i hjælpetropperne, man skal finde forklaringen på, hvordan romerske dolke kunne finde vej uden for Romerrigets grænser til henholdsvis Skandinavien og Partherriget. Eventyrlystne unge mænd har forladt hjemegnen og søgt optagelse i den romerske auxilia-hær, og som synligt bevis på bedrifterne har de hjembragt dolkene. Dolkskedernes kunstfærdige dekoration tyder også på, at det var et våben, som der var en vis prestige forbundet med at eje. Da de imidlertid ikke nævnes i de litterære kilder, ved vi ikke, om de repræsenterer en belønning eller udmærkelse. Vi kan derimod konstatere, at begge lejesoldater har værnet om deres trofæ – i en sådan grad, at dolkene fulgte dem i graven.

De små dekorerede dolke var imidlertid ikke en fast bestanddel af legionærens eller auxilia-soldatens udrustning, snarere en slags ekstra pyntevåben. De egentlige våben var det kraftige sværd, *gladius*, og kastespyddet, *pilum*. Hver soldat bar to spyd og et sværd. Hjælpesoldaterne havde som nævnt deres specielle våben – bue og pil eller slynger. Til beskyttelse i kampene var legionærerne udstyret med et stort aflangt skjold og en rustning. Rustningen kunne være lavet af smalle jernbånd, som overlappede hinanden og blev holdt sammen af læderstrimler på indersiden, eller den kunne være et panser bestående af en brystside og en rygside samlet i bevægelige led på skuldrene. Hovedet blev beskyttet af en hjelm med en bred krave i nakken og løse kindstykker. Under rustningen var soldaten iført en kort dragt af hør og over den en knælang tunika af uld. På fødderne havde han kraftige lædersandaler, *caliga*, snøret op ad benene. Kejser Caligula, som voksede op i en legionslejr, fik sit navn efter disse sandaler. I kolde egne bar soldaterne måske læderbukser, som nåede til under knæet, men bukser var og blev fremmede for romerne. Et bredt læderbælte om livet, hvortil våben eller et forklæde af læderstrimler til beskyttelse af underkroppen var fastgjort, fuldendte udrustningen.

En romersk soldat »skulle holde hovedet højt, have klare øjne, være bred over brystet, have stærke skuldre og lange arme og være smal om livet. Hans ben og fødder skulle være senede og ikke for bløde«. Denne beskrivelse af den gode soldat gives af forfatteren Flavius Vegetius Renatus, der skrev under Marcus Aurelius i 2. århundrede e.Kr. Nøjagtig som i vore dage krævedes altså først og fremmest et godt helbred og en god fysik, ligesom en højde på seks romerske fod, omkring 1,80 m, også var godt. Der var tilsyneladende ingen mangel på mænd af denne kaliber, som gerne ville tjene i kejserens hær. Den eneste komplikation var, at en legionær skulle være romersk borger.

Fig. 6. Grav for en soldat i Legion XXII. Fundet 1874 i Worms. Rundt om urnen står gaverne, en rød skål af terrasigillata, to salveflasker, et sort bæger, en kugleformet glasflaske, en lampe, samt to mønter fra kejserne Hadrians og Antoninus Pius tid. 2. årh. e.Kr. Nationalmuseets Antiksamling.

Grave of a soldier of the 22nd legion. Found in 1874 in Worms. 2nd century AD.

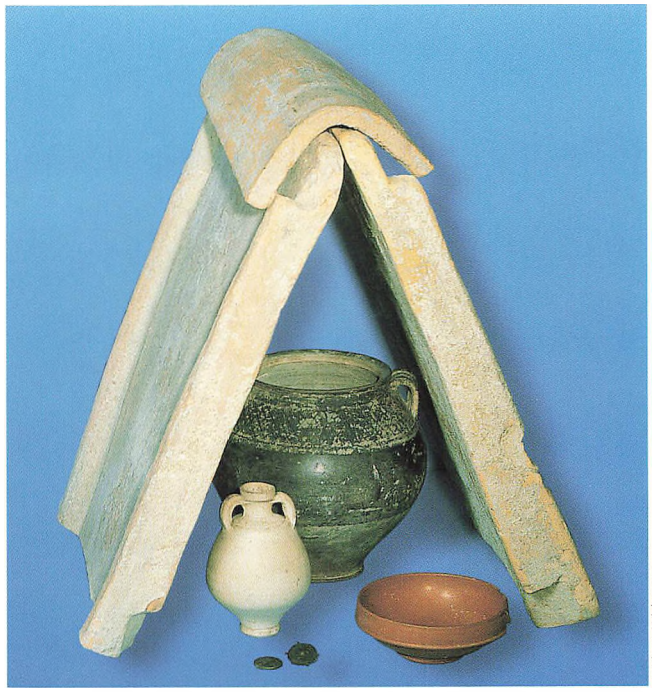

Fig. 7. Soldatergrav fundet 1860 ved Bingerbrücke i nærheden af Mainz. Gravgaverne består af et lille tohanket kar, en blågrøn glasflaske, en lille flad skål af rød terrasigillata, en lampe, en bronzebroche og en mønt fra kejser Hadrians tid. 2. årh. e.Kr. Nationalmuseets Antiksamling.

Soldier's grave found in 1860 at Bingerbrücke near Mainz. 2nd century AD.

Weiss & Wichmann

Soldaterne kom i den tidlige kejsertid især fra Rom og Italien, men blev i den senere kejsertid i stigende grad rekrutteret i provinserne, og beboerne i en provins blev ikke automatisk romerske borgere ved provinsens indlemmelse i Romerriget. Men det var der råd for. Legionens lejr, *castrum*, blev erklæret for romersk område og blev anført som de nye legionærers fødested. På denne måde kunne de indskrives som romerske borgere og gøre tjeneste som legionærer i kejserens hær. Soldaterne fik således nærmest en ny identitet ligesom en soldat i dag kan få en ny identitet, ved optagelse i Fremmedlegionen.

Legionerne var nummererede, men havde også navne, som afspejlede Romerrigets geografi: Legio Germanica, Legio Gallica, Legio Scythica, Legio Hispana, Legio Cyrenaica. Allerede i 1. århundrede e.Kr. rakte den romerske kejsers magt fra Germanien i nord til Ægypten i syd og fra Spanien i vest til Syrien i øst. Legionernes navne kunne hentyde til, hvor legionen stammede fra, hvor den var stationeret, eller hvor den i særlig grad havde udmærket sig. Således havde den 3. galliske legion rødder i Cæsars krige mod Gallien.

To soldatergrave i Antiksamlingen fra det romerske Germanien vidner om legionernes tilstedeværelse og viser nogle af de enkle ting, soldaterne havde i deres udrustning, og som fulgte dem i graven (fig. 6-7). Begge grave er konstrueret af tagtegl, og på den ene gravs dæktegl er indstemplet LEGIO XXII - den 22. legions mærke. Soldaternes brændte ben ligger endnu i urnerne, som står omgivet af gravgaverne - enkle skåle og glas, olielamper og mønter. Der er ingen våben blandt gaverne - måske har de været for kostbare og er blevet overtaget af andre soldater.

Centurien var rygraden i hærsystemet - og den mindste kampenhed. Seks centurier udgjorde en *kohorte*, og der var ti kohorter i en *legion*. En centurie talte 80 til 100 mand inddelt i ti enheder på hver otte-ti mand, der udgjorde en slags familieenhed i hæren, en *contubernia*, af det latinske ord for en teltkammerat

Niels Elsving

Fig. 8. Ansigtsmaske fra paradehjelm. Jern beklædt med forsølvet bronze. Højde 14,8 cm. 1. årh. e.Kr. Nationalmuseets Antiksamling.

Visor from a helmet. Iron covered in silverplated bronze. 1st century AD.

– *contubernalis*. De otte mand delte et telt, en håndmølle til at kværne korn med, et muldyr og en muldyrdriver. De levede sammen både på marcher og i lejren. Legionærerne var tungt bevæbnede infanterisoldater, men en legion omfattede også en gruppe kavaleri på 120 spejdere og postryttere.

I 1982 fik en tysk historiker, Marcus Junkelmann, den ide at rekonstruere en romersk legionærs udrustning. Han endte med at udruste otte mand, en *contubernia*, og optrådte selv som centurion. På grundlag af oplysninger i den antikke litteratur og arkæologiske fund blev påklædning, våben og øvrigt udstyr omhyggeligt rekonstrueret. Hver legionær endte med en udrustning på ca. 48 kg, en vægt som både historikere og læger anså for at overstige, hvad en soldat kunne medbringe på lange marcher. Efter tre års forberedelser gennemførte Junkelmann i 1985 med sin contubernia en march fra Verona til Augsburg i anledning af 2000-året for grundlæggelsen af Augsburg. Det var en march på 540 km på 24 dage – et arkæologisk/historisk eksperiment, som har givet et godt indblik i tilværelsen for en romersk legionær – og som gav deltagerne et førstehåndskendskab til de strabadser, legionærerne måtte gennemleve på marcher over Alperne med tung oppakning i al slags vejr.

Som et element i den militære træning og som festligholdelse af forskellige begivenheder såsom kejserens fødselsdag eller hærenhedens oprettelse afholdt hæren parader. Ved disse parader spillede auxiliahærens rytteri en særlig rolle, idet rytterne deltog iført særlige rustninger. Forfatteren Flavius Arrianus skrev i begyndelsen af 2. århundrede e.Kr. en manual i taktik for rytteriet, *Tactica,* og gav deri en beskrivelse af en parade: »Rytterne kommer ind fuldt bevæbnet. De bærer forgyldte hjelme for

Weiss & Wichmann

Fig. 9. Ansigtsmaske fra paradehjelm. Bronze. Højde 12,8 cm. 1. årh. e.Kr. Nationalmuseets Antiksamling.

Visor from a helmet. Bronze. 1st century AD.

at tiltrække tilskuernes opmærksomhed. Disse hjelme dækker ikke kun hoved og kinder, men omslutter hele ansigtet med åbninger til øjnene. Fra hjelmene vajer gule fjerbuske. Når hestene bevæger sig, forstærker den mindste vind hjelmbuskenes virkning. Rytterne bærer lette, dekorerede skjolde og i stedet for brystpanser er de iført tætsiddende veste af læder broderet med rødt og blåt og andre farver....«

Flere genstande i Antiksamlingen illustrerer Arrianus' beskrivelse af rytteriets paraderustninger. Fra Rom, fundet i Tiberen, kommer en ansigtsmaske af jern beklædt med forsølvet bronze (fig. 8). Ansigtet gengiver en ung, skægløs mand med halvt lukkede øjne, lav pande og fremhævede øjenbryn, som går i et med næseryggen. Det har summarisk udarbejdede ører og åbninger til øjne, mund og næsebor. I panden ses rester af det hængsel, som har fastholdt ansigtsmasken til resten af hjelmen. En lidt mindre og mere skematisk udført ansigtsmaske af bronze kommer fra det romerske Britannien (fig. 9). Ansigtet er skægløst med lige mund og cirkelrunde huller til øjnene. Øjenomgivelserne og øjenbrynene er angivet med korte indridsede streger. Over panden ligger håret som en række bukler, og halsen ender i en krave. På hver skulder er der spor af naglehuller, som har tjent til at fastgøre masken til panseret.

De lette paradeskjolde var udsmykket med medaljoner dekoreret med relieffremstillinger. En sådan medaljon fundet ved Miltenberg ved Mainz blev erhvervet til Antiksamlingen så tidligt som i 1896 (fig. 10). Den er af forsølvet bronze og gengiver gudinden Minerva iført hjelm med tredelt hjelmbusk, som ender i en ørn med udbredte vinger. I den løftede højre hånd holder gudinden en lanse, og over brystet ligger ægiden, det skællede gedeskind med

Weiss & Wichmann

Fig. 10. Medaljon med krigsgudinden Minerva fra paradeskjold. Forsølvet bronze. Diameter 22,4 cm. 3. årh. e.Kr. Nationalmuseets Antiksamling.

Medallion with Minerva as war goddess. From a parade shield. Silverplated bronze. 3rd century AD.

hovedet af uhyret Medusa midt på. Lignende skjoldmedaljoner kendes især fra Tyskland og Østrig samt fra Ungarn, Bulgarien og Rumænien, men den nærmeste parallel til Antiksamlingens eksemplar er fundet så langt væk som i Iran. De to medaljoner ligner hinanden i en sådan grad, at man må antage, at de kommer fra samme værksted. Hærens opbygning taget i betragtning er dette, ligesom dolkenes spredning, også ganske sandsynligt.

Et særpræget relief erhvervet i 1884 fra den danske billedhugger J. A. Jerichaus samling fortæller om et andet aspekt af soldaterlivet – religionen. I dette tilfælde den specielle Mithraskult, som vandt indpas i hæren fra Orienten. Relieffet udgør sammen med et større fragment i Prähistorische Staatssammlung i München en fremstilling af den grundlæggende handling i Mithraskulten, Mithras' drab på en tyr (fig. 11-12). Det centrale i Mithrasreligionen var kampen mellem lys og mørke. Lysets gud havde skabt en vild tyr, som Mithras indfangede og dræbte i en underjordisk grotte. Af tyrens blod opstod liv og frugtbarhed, som mørkets gud forsøgte at udslette. Men med solens hjælp afværgede Mithras denne ulykke. Mithrasdyrkere mødtes, som følge af Mithras' bedrift, i underjordiske huler eller grotteliknende bygninger. Årsagen til, at netop denne religion blev populær i hæren, er muligvis, at det var en mysteriereligion forbeholdt mænd. Mændene blev indviet i små grupper, som derefter fungerede som en slags broderskaber eller loger. Kulthandlingen sluttede med et fællesmåltid for de indviede, et ritual som symboliserede afskedsmåltidet mellem Mithras og solen efter tyredrabet. Kultbilledet i en Mithrashelligdom var en fremstilling af tyredrabet, som det ses på København-München relieffet. Mithras ses i færd med stikke sin dolk

Fig. 11. Fragment af Mithrasrelief. 2. årh. e.Kr. Højde 76,5 cm. Nationalmuseets Antiksamling.

Fragment of Mithras relief. 2nd century AD.

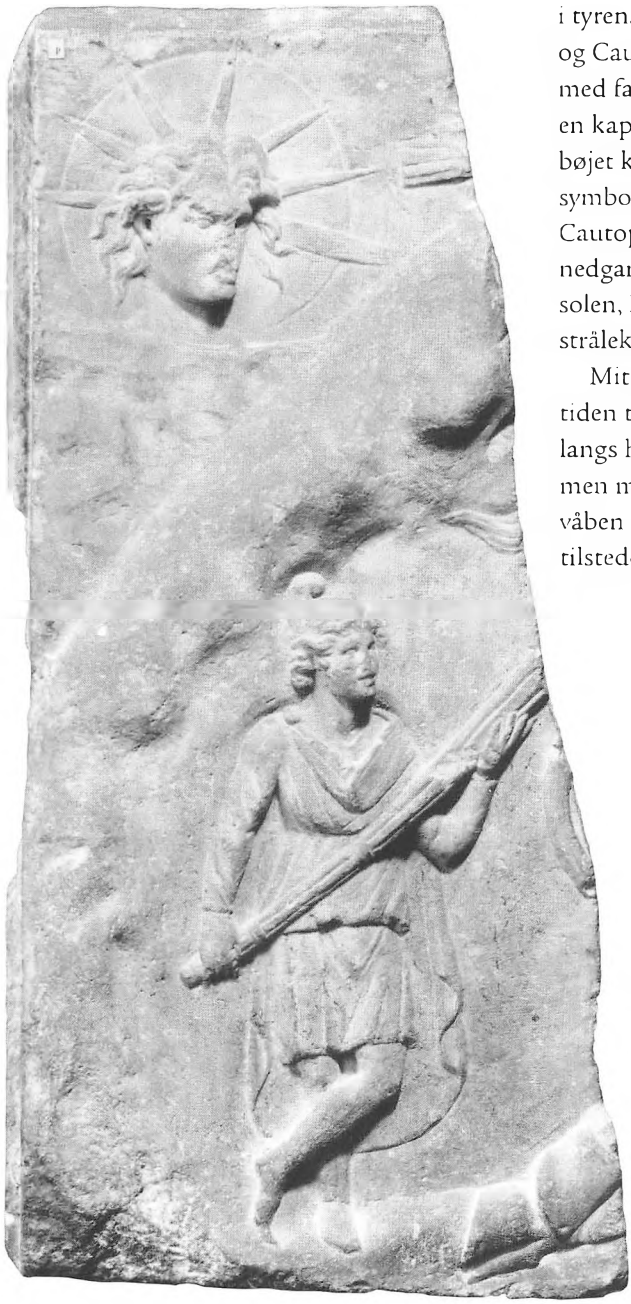

i tyrens strube, mens hans to hjælpere, Cautes og Cautopates står på hver sin side af tyren med fakler. De er iført en langærmet dragt og en kappe og har en frygisk hue med fremadbøjet kvast på hovedet. Cautes, til venstre, symboliserer solens opgang, fødsel og forår. Cautopates, til højre, er symbolet på solens nedgang, død og efterår. Over grotten ses solen, Mithras' forbundsfælle, omgivet af en strålekrans.

Mithraskulten bredte sig op gennem kejsertiden til alle provinserne. Kultsteder findes langs hele Romerrigets grænse og vidner sammen med fundene af grave, udrustning og våben om rigets udstrækning og legionernes tilstedeværelse overalt.

Fig.12. Guden Mithras dræber tyren i en underjordisk hule. Til venstre kopi i gips af Antiksamlingens fragment, til højre det fragment, som tilhører Prähistorische Staatssammlung i München.

Mithras relief. 2nd century AD.

SUMMARY

Guarding the Roman Empire

The Roman soldier and the Collection of Classical Antiquities

In 1998 the Collection of Classical Antiquities at the National Museum of Denmark acquired a Roman dagger, a so-called *pugio*, which had been in private Danish ownership since 1940 (Figs. 1-3). In 1940 the dagger was "sucked" up from the bottom of the Danube by a Danish sand pump working on the river.

The dagger is of iron, 33.5 cms long, and weighs 225 grams. The two-edged dagger blade has a raised central rib with blood grooves on each side. At the top of the dagger blade one can see a pricked-in inscription (Fig. 1). The handle consists of two layers of iron folded around a layer of bone (Fig. 2). The handle has a carved decoration: on the obverse lines inlaid in silver and niello, on the reverse zig-zag lines inlaid in brass (Figs. 1 and 3). Such daggers are particularly well known from the provinces of the Roman Empire, from Gaul and Germania in the west and north and from Pannonia in the east, like this example. The dagger is often seen as part of weaponry on tomb reliefs for Roman soldiers (Fig. 4). As a weapon type the dagger has its roots in the Celtiberian universe and gained a foothold in the Roman army during the second century BC. A similar dagger with its sheath was found in the 1980s during the excavation of a rich burial site between Horsens and Herning - a find that aroused much attention, since such a dagger had never before been found in Denmark (Fig. 5). This find corresponds to a find of a Roman dagger in a grave in Syria - both testify on the one hand to the extent and influence of the Roman Empire and on the other to the composition and organization of the Roman army.

The Roman legionaries were to a great extent recruited from the provinces and in the auxiliaries both provincials and those from outside the provinces could serve. After 30 years' service in the *auxilia* they were granted Roman citizenship and could return to their native regions with both higher status and saved wages. Probably such mercenary soldiers brought the daggers to Denmark and Syria respectively.

Two soldiers' graves from Germania bear similar witness to the presence of the Roman army (Figs. 6-7). The grave goods consist of vessels, lamps and coins, but no weapons - they were probably too costly and were passed on to comrades. Life in a legionary fort at the borders of the Roman Empire was not all patrolling and sentry duty - parades too were part of the training, as celebrations of victory or on red-letter days. On parade the horsemen of the *auxilia* wore elaborate parade helmets and shields. A face mask found in the Tiber near Rome and another from Roman Britain show how these were designed, with a complete mask in front of the face attached to the rest of the helmet by a hinge in the brow of the helmet (Figs. 8-9). The parade shields were decorated with medallions which often showed Minerva as war goddess (Fig. 10). The medallion of the Collection of Antiquities has its closest parallel in a medallion found near Tabriz in Iran.

As the Empire grew, the well known gods of the Roman pantheon were gradually joined by other gods - in the army, the Mithras cult with its origin in the Orient became particularly popular. As early as 1884 the Collection of Antiquities acquired a fragment of a Mithras relief. The remainder of the relief was later identified in the Prähistorische Staatssammlung in Munich (Figs. 11-12). The relief shows the central rite of the cult - Mithras slaying the bull in an underground grotto as a symbol of the struggle between light and dark.

As will be evident, the Collection of Classical Antiquities has been able to present the Roman legionary in various ways - from parades and cultic rites and in death; but it is only with the newly acquired dagger than the legionary's weapons are represented.

Vikingetidstekstiler

Nye opdagelser fra gravfundene i Hvilehøj og Hørning

Af ANNE HEDEAGER KRAG OG LISE RÆDER KNUDSEN

I året 826 lod den danske konge Harald Klak og hans hustru sig døbe ved den frankiske kejser Ludvig den Frommes (814-840) hof i Mainz. Harald levede på det tidspunkt i eksil, og det menes at han kontaktede Ludvig den Fromme, idet han ønskede en aftale om militær hjælp til tilbageerobring af sit rige. Hele højtideligheden blev skildret på latin af munken Ermoldus Nigellus i digtet om »Kong Haralds dåb«. Skønt digtet ikke er førsteklasses digtning, hverken hvad angår det latinske sprog eller formen, har det historisk interesse, da det synes at være pålideligt. Digtet, der blev oversat til dansk i 1886 af Hans Olrik, fortæller om den danske konge og hans hustrus dragter, som de fik foræret af Ludvig den Fromme og hans hustru Judith efter dåben:

»Først en Kjortel af Purpur, baldyret med kostbare Stene
rundt om en Bræmme af Guld furede Randen med Pragt;
...
Kæder af Guld omslutter hans Arme, desuden til Lænden
slutter et Bælte sig fast, rigt baldyret med Kunst;
...
og paa hans brede Ryg der straaler en Gyldenstykskappe,
medens paa Haanden han har Handsken, saa blændende hvid.

Judith, Kejserens Frue, desuden ogsaa hans Hustru
lignende Prydelser gav, mangen en udmærket Skat,
nemlig en Gyldenstyksklædning, med herlige Stene baldyret,
som kun Minerva den sy kan med sin snildrige Kunst;
...
Halsen pryder en bøjelig Kæde af Guld, som er flettet,
medens Armbaandet tæt slutter sig om hendes Arm;
men over Hofterne sidder et Bælte med Guld og med Stene,
dertil et guldvirket Slør fra hendes Skulder gaar ned.«

Der skal tages højde for, at oversættelsen er præget af datidens sprogbrug, der kan forekomme utidssvarende i dag. Det fremgår af digtet, at Harald har været iført en purpurfarvet tunika, der er pyntet med guldbånd og ædelstene, om livet bærer han et bælte, og han er iført en gyldenstykskappe, hvormed der menes en guldbroderet silkekappe. Haralds hustru er ligeledes iført en guldbroderet silkedragt, desuden bærer hun et guldindvirket slør, bælte og armbånd. Det er kostbare dragter, som er byzantinsk inspirerede. I årene 800 til 1200 var byzantinsk mode toneangivende i hele Europa, og især ved de frankiske og senere ottoniske hoffer i Vesteuropa indførtes fornemme dragtdetaljer fra det byzantinske rige.

I øvrigt menes Harald Klaks grav at være identificeret. I en rig bådkammergrav i Hedeby er formentlig gravlagt en konge og hans to væbnere eller mundskænke. Dateringer af bådkammergraven viser, at kongen kan være Harald Klak. Graven er ved nye analyser dateret til perioden mellem 830 og 850, og af skriftlige kilder fremgår det, at Harald Klak er død omkring 845. I bådkammergraven i Hedeby blev ikke fundet tekstiler, men et rigt gravudstyr, deriblandt et karolingisk bælteudstyr, vidner om kontakter til frankerne.

Derimod opbevares i Nationalmuseets magasiner nogle æsker med tekstilfragmenter fra to vikingetidsgrave i det tidligere Randers Amt, den ene er fra Hvilehøj, udgravet i 1880, og den anden fra Hørning, udgravet i 1960. Tekstilerne fra disse to gravfund er aldrig blevet analyseret tilbundsgående, da man anså dem for at være for dårligt bevarede til videre undersøgelser. Udviklingen af nye undersøgelsesmetoder, kombineret med røntgenoptagelser af guld- og sølvtråde, afslører imidlertid nu et stort antal tekstiler, der peger på en europæisk indflydelse, nogle endda fra byzantinske væveværksteder.

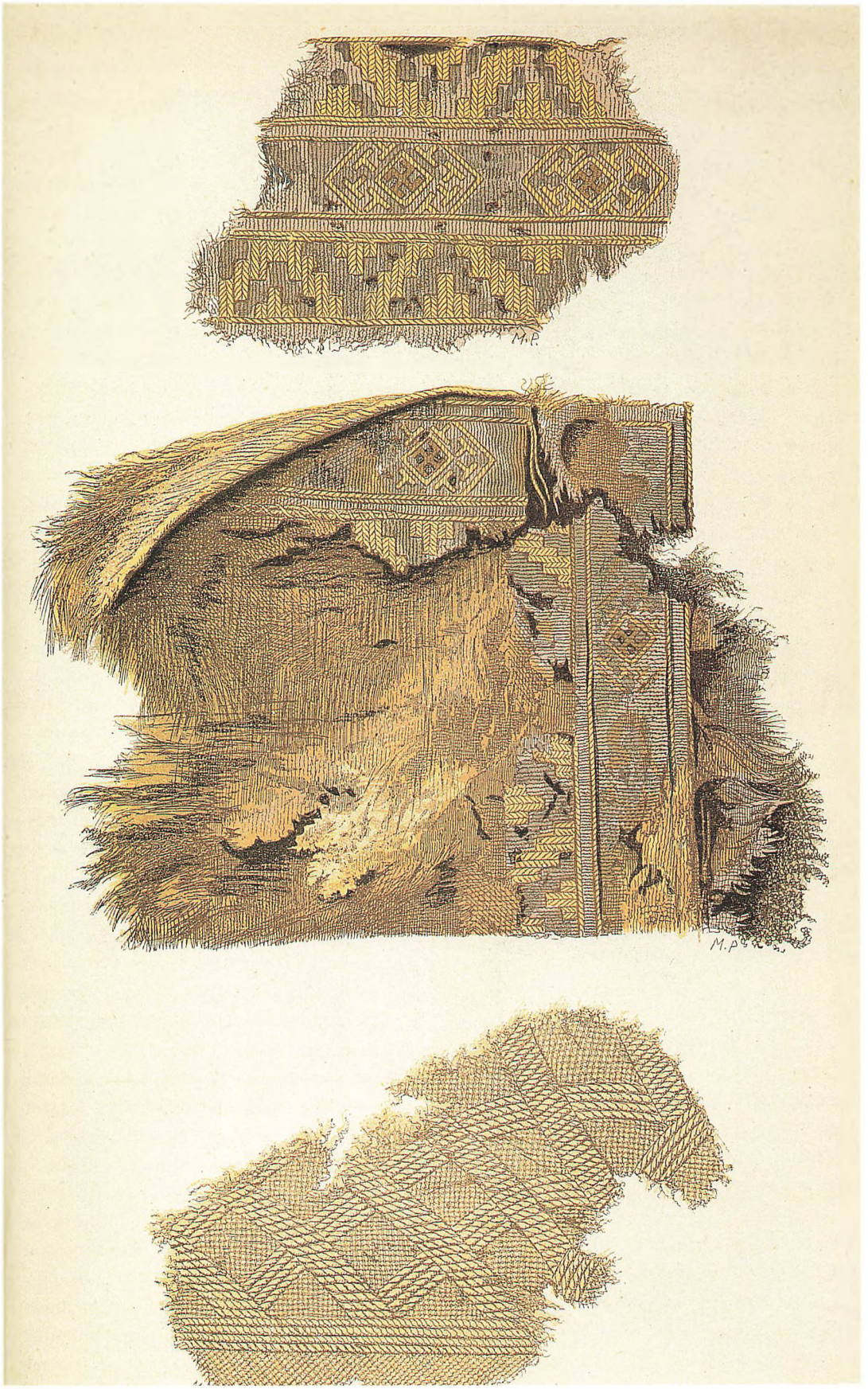

Fig. 1. **Hvilehøj-tekstilerne,** tegnet af Magnus Petersen 1880.

The Hvilehøj textiles, drawn by Magnus Petersen in 1880.

Et eksempel på røde silketekstiler og brikvævede bånd med guld- og sølvtråde kendes også fra Mammen-graven i det tidligere Viborg Amt. I vikingetidsudstillingen på Nationalmuseet findes en rekonstruktion fra 1992 af Mammen-dragten, og den er omtalt i Nationalmuseets Arbejdsmark 1992. Nye analysemetoder af selv ganske små tekstilfragmenter har således afsløret, at guld- og sølvtråde forekommer langt oftere end hidtil antaget i tekstiler fra vikingetid. Desuden har man konstateret silke fra to kvindegrave, Hvilehøj og Hørning, i det tidligere Randers Amt, begge er fra slutningen af 900-årene. I samme grave forekommer tekstiler, der tilsyneladende er farvet med røde og blå farver. Senest har Kulturhistorisk Museum i Randers i efteråret 1998 ved udgravning af en gravplads fra vikingetid, Enghøj ved Randers, optaget guldtråde og brikvævning med metaltråde. Fælles for grave med de nævnte tekstiler er, at det i øvrigt er rigt udstyrede grave. I flere tilfælde er det vognfadingsgrave i høje, hvilket er en gravskik i 900-årene, som antyder, at den gravlagte har haft en høj status i samfundet. Endelig er der kristne elementer at spore i gravene. I Hvilehøj er der en uldvævning af meget fin kvalitet, hvori der er en mønstervævning med et kors, og i Hørning har et af båndene kantet et tyndt uldstof, der opfattes som et slør. Såvel korsmotivet som sløret sættes i forbindelse med kristen indflydelse. Det samme gør oftest vognfadingsskikken, som desuden næsten altid er en gravform for kvinder. Det nye fund fra Enghøj er med til at understrege, at der har været flere grave med kostbare tekstiler i Randers-området. I samme område er et stort antal runesten fra vikingetiden registreret, hvilket bekræfter, at området i denne periode har været magtfuldt.

I Nigellus' digt om kong Haralds dåb nævnes gyldenstykskklædning både i kongens og i dronningens dragt. Derved forstås silkeklæde, hvor den indvævede guldtråd er stærkt fremtrædende. I den norrøne litteratur er silke med guldtråde ligeledes omtalt, blandt andet i Laksdæla Saga, hvor Bolli efter hjemkomsten fra den byzantinske hovedstad Konstantinopel havde fået en sådan smag for pragt, at han ikke ville bære andre klæder end dem, der var fremstillet af skarlagensklæde, herved forstås rødt klæde, eller guldbroderet silke. »Bolli var svá mikill skartsmadr, er hann kom út ór bessi, at hann vildi engi klædi bera nema skarlatsklædi ok pellsklædi.« Ved *pellsklædi* forstås »päll«, som er det nordiske ord for kostbar silke. Ordet kendes fra teksten »Drømde:mik:en:drøm:i:nat:um:silki:ok:ærlik:pæl«. Teksten ledsages af en af de ældste kendte nordiske melodier, og den er nedskrevet omkring 1300-årene. Således menes gyldenstykskklædning at have været kendt helt tilbage til 800-årene som beskrevet ved kong Haralds däb i år 826, videre i vikingetiden og op i middelalderen.

Gravene Hvilehøj og Hørning adskiller sig fra de øvrige kendte grave fra vikingetiden ved at indeholde et stort antal tekstiler, der peger på en europæisk indflydelse. Disse tekstiler er aldrig blevet analyseret tilbundsgående. Nu – mange år efter udgravningerne – er det ved hjælp af en donation fra Dronning Margrethe II's Arkæologiske Fond blevet muligt at analysere resterne af de sølv- og guldindvirkede brikvævede bånd.

Hvilehøj blev udgravet i 1880 af arkæologen Conrad Engelhardt og tegneren Magnus Petersen fra det daværende Oldnordisk Museum i København, i dag Nationalmuseet (fig. 1). De samarbejdede med amatørarkæologen Fritz Uldall fra Randers. Graven indeholder formentlig en kvinde, der blev gravlagt i en vognfading i en høj. Ud over de meget ødelagte, men udsøgte tekstiler, var der et dragtsmykkeudstyr, der antyder forbindelser med det kristne Europa. Foran sig på brystet bar kvinden to rækker perler, i den nederste række var en tysk mønt præget under Otto I's regeringstid (936-973). Interessant er, at Uldall har registreret, hvorledes mønten var placeret i en lille cirkel omgivet af perler. Sådanne vedhæng, der nærmest hang ned fra en kæde som medaljon, var karakteristiske i byzantinske dragtsmykker. (fig. 2).

Båndet fra Hvilehøj-graven består af 12 fragmenter, som i de fleste tilfælde er bevaret som en stiv skorpe, hvor båndet ligger øverst, og andet tekstil, pelsværk og nedbrudt organisk materiale danner flager herunder. Båndet har oprindeligt været vævet af silke-, guld- og sølvtråde samt en tråd i et materiale, som er nedbrudt og forsvundet efter de mange år i jor-

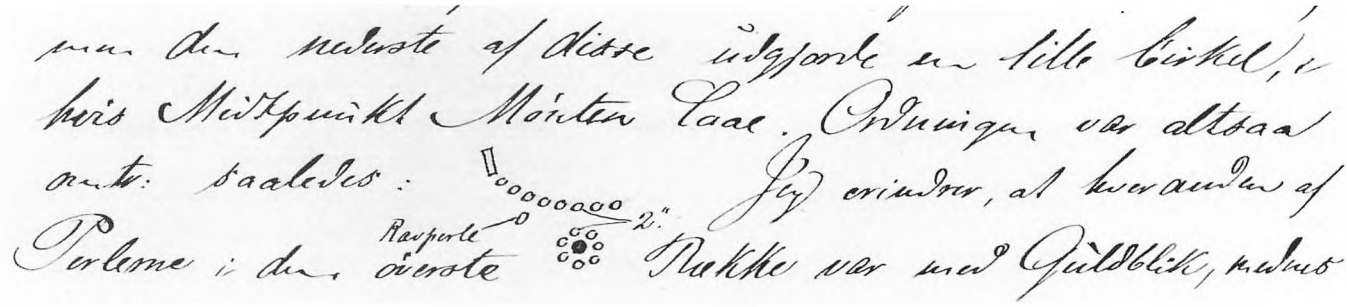

den. Det har nok været en tråd fremstillet af hør- eller måske nældefibre. Båndet er brikvævet, det vil sige, at man har anvendt små firkantede træplader med et hul i hvert hjørne som båndvæv (fig. 3). Oven på en enkel bundvævning har man lagt sølv- og guldtråd under vævningen og en farvet silketråd er ført på tværs af trenden i et mønster også under vævningen. Sølvet er nu så nedbrudt, at det har dannet et grålilla pulver hen over båndet. Da der også mangler en del tråde, de tråde, der formodentlig har bestået af hørfibre, er det meget vanskeligt at analysere fundet (fig. 4). Derfor blev fundet røntgenfotograferet på Nationalmuseets Bevaringsafdeling, og her viste det sig, at båndets sølv- og guldtråde tydeligt trådte frem på billederne.

Båndet har været 1,7 cm bredt og er vævet med 37 brikker, hvori der har været 4 tråde i hver. Der har altså været 148 tråde i trenden i alt, men deraf har der kun været silke i 6 brikker. Resten er erstattet af hør, hvor sølvtråden dækker, og derfor ses erstatningsmaterialet ikke i det færdige bånd. Der er ikke lavet farveanalyser på båndet, men i mikroskop er der forskellige nuancer at se. Det antages, at kanten af båndet har været blå og mønstrene røde, hertil kommer meget sølv og lidt guld.

Materialerne i båndet er ikke analyseret, men under mikroskop kan man se, at de bevarede trendtråde er blanke, to-trådede og kun let tvundne. Kun silke har så lange fibre, at det kan holde som trend, når det ikke er hårdt tvundet. Desuden er trådene meget tynde. Sølv- og guldtrådene er begge såkaldte lahntråde, det vil sige en ganske tynd strimmel sølv/guldfolie, som er omviklet en kerne oftest af silke.

Mønstrene på båndet er forskellige udgaver af rhomber med mæandermotiver og i nogle tilfælde med et guldmotiv i midten (fig. 6a + 6b), andre motiver er for dårligt bevarede, til at mønstret kunne optegnes.

På Magnus Petersens tegning fra 1880 (fig. 1) ses i det øverste fragment i midten det brikvævede bånd. På begge sider af båndet er et mønstret bånd, der ved de nyeste undersøgelser under mikroskop er registreret som silke. Mønstret silke er uhyre sjælden i danske vikingetidsfund. Ud over et lille fragment i Mammengraven kendes indtil videre ikke andre eksempler end fra Hvilehøj. I Hvilehøj ser det ud til, at silkestrimler er påsyet et stykke stof. På fig. 1 ses endvidere i midten et hjørnefragment, yderst er der et brikvævet bånd, dernæst det mønstrede silkebånd. Mønstret silke i Europas tidlige middelalder (fra omkring 500-årene) kan oftest henføres til de byzantinske væve-

Fig. 2. Hvilehøjs perler i opsætning registreret ved udgravningen. (Uddrag af brev fra F. Uldall til J. J. A. Worsaae, Oldnordisk Museum 6.6.1880.)

The Hvilehøj beads. Assembled as recorded during excavation.

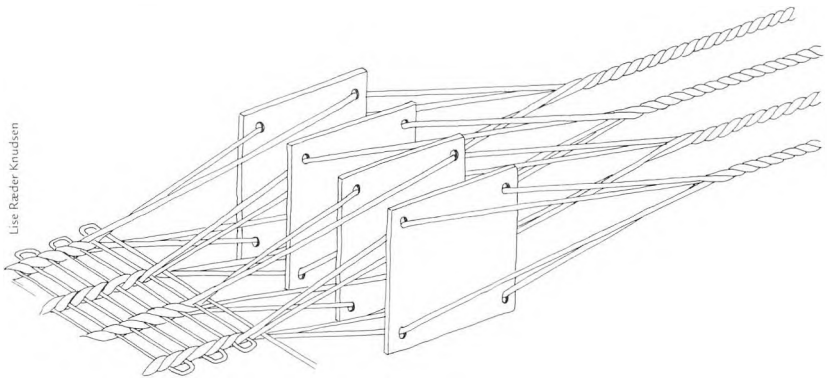

Lise Ræder Knudsen

Fig. 3. Princippet i brikvævning. Små plader, oftest af træ med et hul i hvert hjørne, udgør væven. Man trækker tråde igennem alle hullerne, binder den ene ende af trenden til sit bælte og den anden til et fast punkt. Brikkerne kan nu drejes om en vandret akse og en islætstråd føres igennem skellet. Hermed fås et bånd, hvor trendtrådene 4 og 4 er snoet sammen. Der kan laves mange forskellige typer mønstre med denne metode.

The principle of tablet-weaving.

Fig. 4. Et fragment af brikvævet sølvindvirket bånd med enkelte guldtråde fra Hvilehøj.

A fragment of a tablet-woven silver-brocaded band with a few gold threads from Hvilehøj.

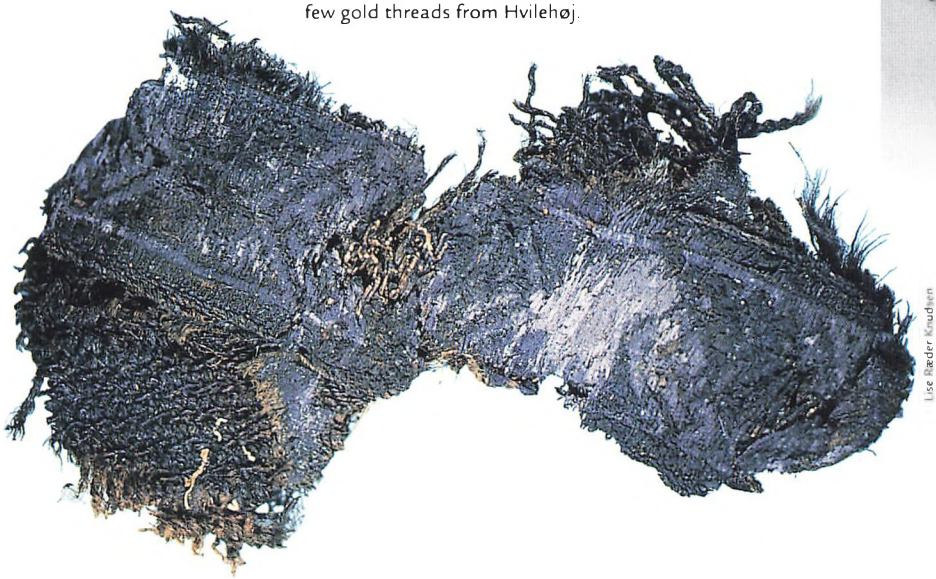

Lise Ræder Knudsen

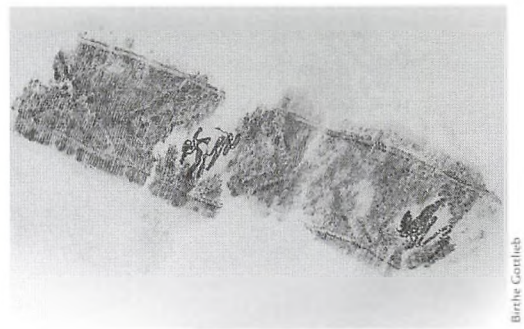

Birthe Gottlieb

Fig. 5. Røntgenoptagelse af samme fragment. Sølvtrådene ses som de mange tværgående, grå linjer, og der er to guldtråde i midten af hver sit motiv.

X-ray of the same fragment. The silver threads can be seen as the many transverse grey lines, and there are two gold threads each in the middle of its own motif.

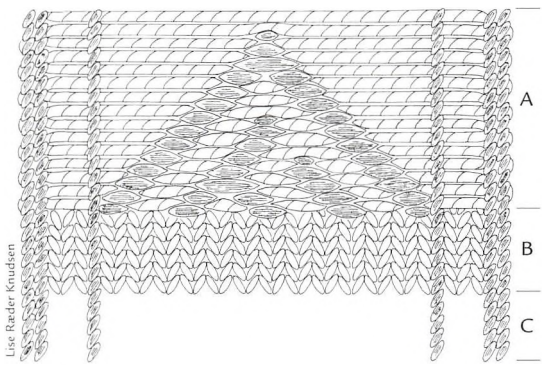

Trendtråd silke
Trendtråd nok hør
Brokadetråd sølvlahn
Soumaktråd silke

Fig. 6a. Analysetegning af brikvævet bånd fra Hvilehøjgraven. Båndet har oprindelig bestået af en bundvævning (B), hvorover der var lagt en sølvbrokadetråd, og på tværs af trenden har man med en tykkere silketråd indvævet et mønster (A). I midten af mønstret er der i nogle tilfælde tilføjet et lille motiv af guldtråd. Kun de trendtråde, der blev at se over sølvtråden, var af silke. Resten var erstattet af et lettere tilgængeligt og billigere materiale, sandsynligvis hør. Det er nu forsvundet (C), derfor er der kun lidt bevaret af båndet, når det ses fra bagsiden.

Analytical drawing of tablet-woven ribbon from the Hvilehøj grave.

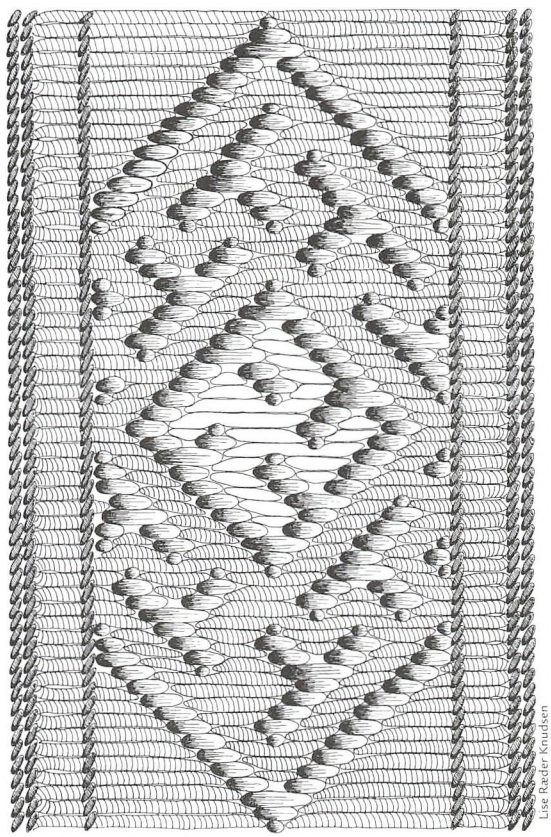

Lise Ræder Knudsen

Fig. 6b. Rekonstruktionstegning af det hyppigst forekommende mønster på Hvilehøj-båndet.

Reconstruction drawing of the most common pattern on the Hvilehøj band.

Lise Ræder Knudsen

Fig. 7. Et fragment af det brikvævede, sølvindvirkede bånd fra Hørning.

A fragment of the tablet-woven, silver-brocaded band from Hørning.

Birthe Gottlieb

Fig. 8. Røntgenbillede af samme flage. Man ser til højre et trekantet fragment af bånd IV. Det har været et bredt sølvindvirket bånd med forholdsvis grove sølvtråde. I midten ses et stykke af bånd I. Sølvtrådene er meget finere i dette bånd. Til højre og i bunden af bånd I ses rester af endnu et bånd. Det ligger foldet inde i flagen af nedbrudt organisk materiale og ses ikke med det blotte øje.

X-ray of the same fragment.

værksteder. Byzantinsk silkes betydning i Vesteuropa kan ikke overvurderes. I perioden 800-1200 e.Kr. donerede mange vesteuropæiske herskere byzantinske silkevævninger til deres kirker. For eksempel skænkede den frankiske kejser Karl den Store (764-814) en silkevævning til domkirken i Aachen. Der var således knyttet en stor prestige til at være i besiddelse af byzantinsk silke. Endvidere herskede en forestilling om, at den byzantinske hovedstad Konstantinopel var centrum for de skatte, som selv de rigeste og mest indflydelsesrige mennesker i Vesteuropa ikke kunne anskaffe sig.

I den enestående tekstilsamling fra den norske skibsgrav Oseberg, hvis gravkammer er dendrodateret til 834 e.Kr., er registreret en halv snes mønstrede silkestrimler, der alle har tilhørt den samme vævning. Flere farver og figurer kan udskilles på de smalle silkestrimler. Mønstrene derpå stemmer nøje overens med en silke med et ryttermotiv, der nu er at se i Musée Historique des Tissus i Lyon i Frankrig. Det er en byzantinsk silkevævning, der er dateret til 700-årene. De mønstrede silkestrimler fra Hvilehøj har et trappeformet mønster i sølvtråde. Både Oseberg-silkestrimlerne og silken fra Hvilehøj menes at være afrevet eller klippet i stykker af et større silkeklæde. Dernæst er strimlerne blevet påsyet et andet stykke stof, sandsynligvis for at spare på den kostbare silke.

Den anden grav fra Randersegnen, Hørning, hvis brikvævede bånd nu er blevet analyseret, indeholdt ligeledes sølvtråde. Det er en vognfadingsgrav, placeret i en kammergrav i høj, og den blev udgravet af Nationalmuseet i 1960. I forbindelse med en restaurering af Hørning Kirke benyttedes samtidig muligheden for at undersøge jordlagene under kirkens gulv. Herved stødte man på resterne af en træbygget stavkirke, der menes opført i begyndelsen af 1000-årene. Inden for stavkirkens område fandt man en nedgravning, som viste sig at stamme fra en tidligere gravhøj, der må være sløjfet, da stavkirken blev opført. Nedgravningen var en kammergrav med en vognfading, som menes at være fra omkring år 1000 e.Kr. I graven fandtes flere brikvævede bånd, der var indvævet med sølvtråde. De ganske tynde sølvtråde var helt opløste, men nogle af de udskil-

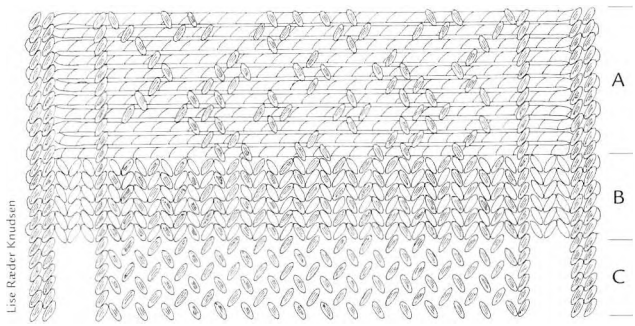

Fig. 9. Analysetegning af brikvævet bånd fra Hørning. (Her bånd III, men de andre sølvindvirkede bånd er i princippet vævet på samme måde). Bundvævningen (B) har bestået dels af silke, dels af et materiale, som nu er forsvundet, sandsynligvis hørtråd. Over bundvævningen har man lagt sølvtråden, og silken er plukket op over sølvtråden under vævningen i geometriske mønstre (A). Man har kun erstattet silken med hørtråd de steder, hvor det ikke blev at se i det færdige resultat. Når hørtråden er nedbrudt og forsvundet, er kun halvdelen af trenden tilbage, hvilket ses på bagsiden af båndet (C).

Analytical drawing of tablet-woven ribbon from Hørning.

te metalsalte har virket konserverende, således at små stykker tekstil er bevaret. Ud over de brikvævede bånd med sølvindlagte træde antyder gravgaverne, blandt andet et bronzefad, en kniv med sølvomviklet greb og fragmenter af glas og perler, at den gravlagte har haft en høj status i samfundet. Graven er tolket som en kvindegrav ud fra gravgaverne og er omtalt i Nationalmuseets Arbejdsmark 1961. Hidtil har man anset de sølvindvirkede bånd fra Hørning for at være for dårlige, til at en analyse var mulig. Selv om der i de fleste tilfælde er tale om meget små fragmenter, har det dog ved hjælp af røntgenbilleder alligevel været muligt at finde mange spændende informationer i materialet.

Tekstilfragmenterne ligger ofte oven på flager af andet organisk materiale, og de er meget sprøde og skøre. Der er kun bevaret brøkdele af de oprindelige bånd. Ved nogle af fragmenterne er det muligt at se bagsiden, og her ses, at kun en del af trenden er bevaret. Den øvrige del af trenden har sandsynligvis bestået af hør eller nældegarn, som nu er forsvundet (fig. 7 og 8). De mange fragmenter (ca. 85 i alt) blev registreret, og oplysninger om båndenes bredde, typen af kantbort, måden mønstret var dannet på, antallet af brikker anvendt ved vævningen og antallet af sølvtråde pr. mm bånd, der blev optalt ved hjælp af røntgenbillederne, blev sat ind i et skema. Herved var det muligt at udskille mindst 5 forskellige bånd, I-V.

Bånd I, II og III er brikvævede sølvbrokadebånd på henholdsvis 0,8, 1,3 og 1,9 cm's bredde. De tre bånd er vævet på nogenlunde samme måde, og sølvtråden er meget fin. De tre bånds mønster er desuden frembragt på samme måde, idet enkelte trendtråde fra skiftevis ulige og lige briknumre er plukket op over brokadetråden i et geometrisk mønster baseret på diagonallinjer (fig. 9). Fra Mammen-graven kendes tilsvarende brikvævede bånd.

Brokadetråden er fin sølvlahn, S-snoet omkring en sjæl, som er en tekstiltråd, sandsynligvis af silke. I midten af et motiv på bånd III er der en X-formet fordybning, hvor et materiale er forsvundet. Tilsvarende steder i mønstret på brokadebånd fra Mammen og Hvilehøj er der guldtråd. På Hørning-båndene er der ikke guld (jf. røntgenbillede fig. 8), man kan derfor forestille sig, at der har været anvendt gulfarvet hør i mangel af guld. Dette er nu forsvundet, men har efterladt fordybningen.

Bånd IV er også et brikvævet brokadebånd, men det adskiller sig væsentligt fra I, II og III. Dette bånd har hele flader af silketråd, som er plukket op over sølvbrokadetråden, og på røntgenbillederne er der tydelig forskel på bånd IV og de øvrige, idet sølvtråden er dobbelt så tyk. Båndet er ikke bevaret i hele sin bredde, men det har nok været omkring 5 cm bredt. Mønstret er ligesom de andre bånd opbygget med geometriske figurer med diagonale linjer og mæandermotiver.

I fundet er der ganske få rester af et mønstervævet brikbånd: Bånd V, men da det ikke indeholder sølvtråde, har der ikke været metalsalte til at bevare det. Derfor er der kun bevaret nogle få stumper på størrelse med en 25-øre. Materialet er formentlig silke, da det stort set ikke er spundet. Mønstret har sandsynligvis været en dobbeltvævning i to farver med

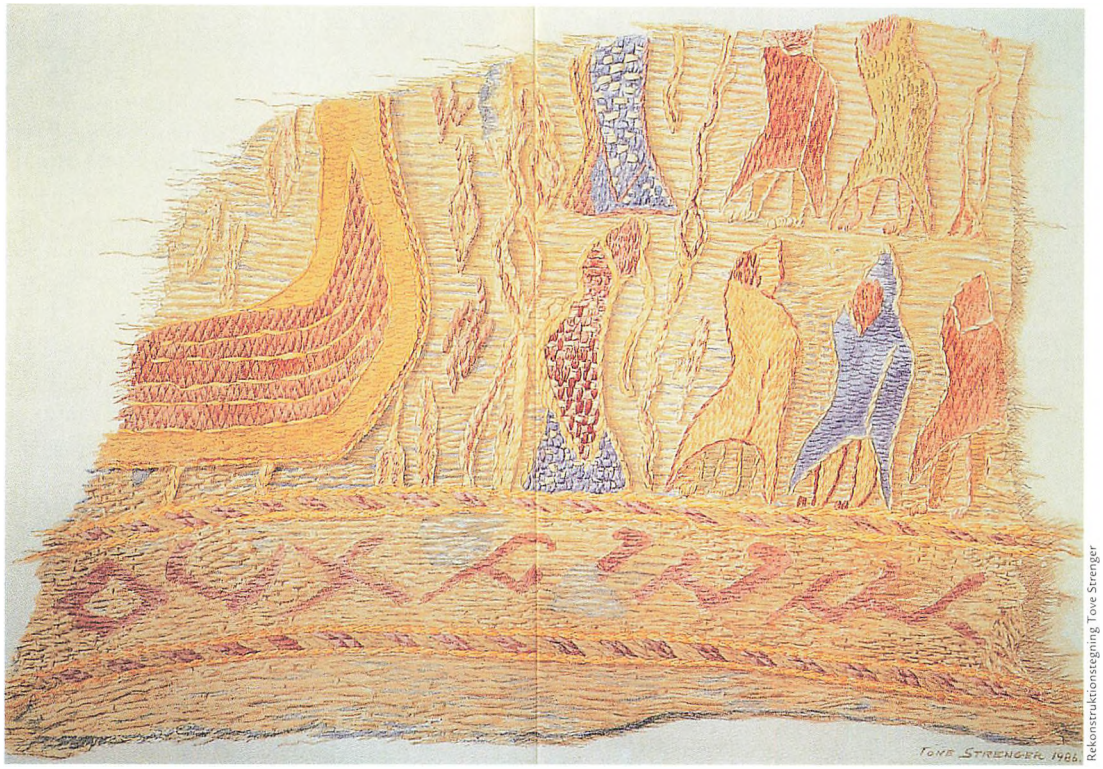

Rekonstruktionstegning Tove Strenger

Fig. 10. Billedvævning fra Nedre Haugen, Rolvsøy, Østfold i Norge. Skibet er tolket som et gravskib, idet det står på land, og tæt ved skibet står den sørgende flok. Billedvævningens oprindelige højde menes at have været ca. 20 cm, bredden er ukendt, det bevarede fragment måler 16 × 12 cm. På Rolvsøy er fundet tre gravhøje med skibe, hvoraf Tuneskibet er det eneste, der er bevaret. Da man i 1864 udgravede højen, der ligger ved siden af højen med Tuneskibet, dukkede kostbare tekstiler ligeledes op. Måske viser billedvævningen selve gravlægningen af Tuneskibet.

Tapestry from Nedre Haugen, Rolvsøy, Østfold in Norway.

enten geometriske figurer eller dyrefigurer. Hørning-bånd V er det eneste mønsterbrikvævede silkebånd, der kendes fra vikingetiden i Danmark. Fund af mønstervævninger i jernalder og vikingetid koncentrerer sig om det angelsaksiske England, Norden og de baltiske lande. Derfor er det meget muligt, at det mønstervævede brikbånd af silke er af hjemlig produktion fremstillet af importerede materialer.

I det ovenstående fremlægges resultaterne af de nye tekstilanalyser fra to danske gravfund, Hvilehøj og Hørning fra 900-årene. En sammenligning imellem båndene viser, at Hørning-båndene er lavet på samme måde, som vi kender det fra andre fund. Derimod er Hvilehøj-båndet en teknisk variation af vævemetoden, hvor man kun har brugt omkring en tredjedel silketråd til et bånd af samme længde. Udseendet har været omtrent det samme: Et sølvbånd med kanter af farvet silke og farvede mønstre, men det har været mere arbejdskrævende at fremstille Hvilehøj-båndet. En øvet væver kan fremstille ca. 5 mm i timen af et bånd vævet med Hørning/Mammen-metoden, medens man må regne med 1-2 mm i timen for et bånd vævet som Hvilehøj-båndet.

Brikvævede bånd med guld- og sølvtråde er fundet i flere andre grave fra vikingetid i Danmark. Et eksempel er fra Fårup i det gamle Viborg Amt, hvor der blev fundet et bånd med guld- og sølvtråde, der var påsyet et uldent tekstilfragment. Båndet er mønstret i romber og mæanderborter, hvilket er karakteristisk for vikingetidens brikvævede bånd med metaltråde. På bagsiden er små fjer. Stoffet er meget opløst og ubestemmeligt i dag. Graven er senere bestemt til at indeholde en vognfading, og ud over de kostbare tekstiler blev der fundet en kniv med sølvomviklet greb og rester af et skrin. Dateringen er 900-årene, og den er tolket som en kvindegrav ud fra genstandene.

På gravpladsen ved vikingeborgen Fyrkat i

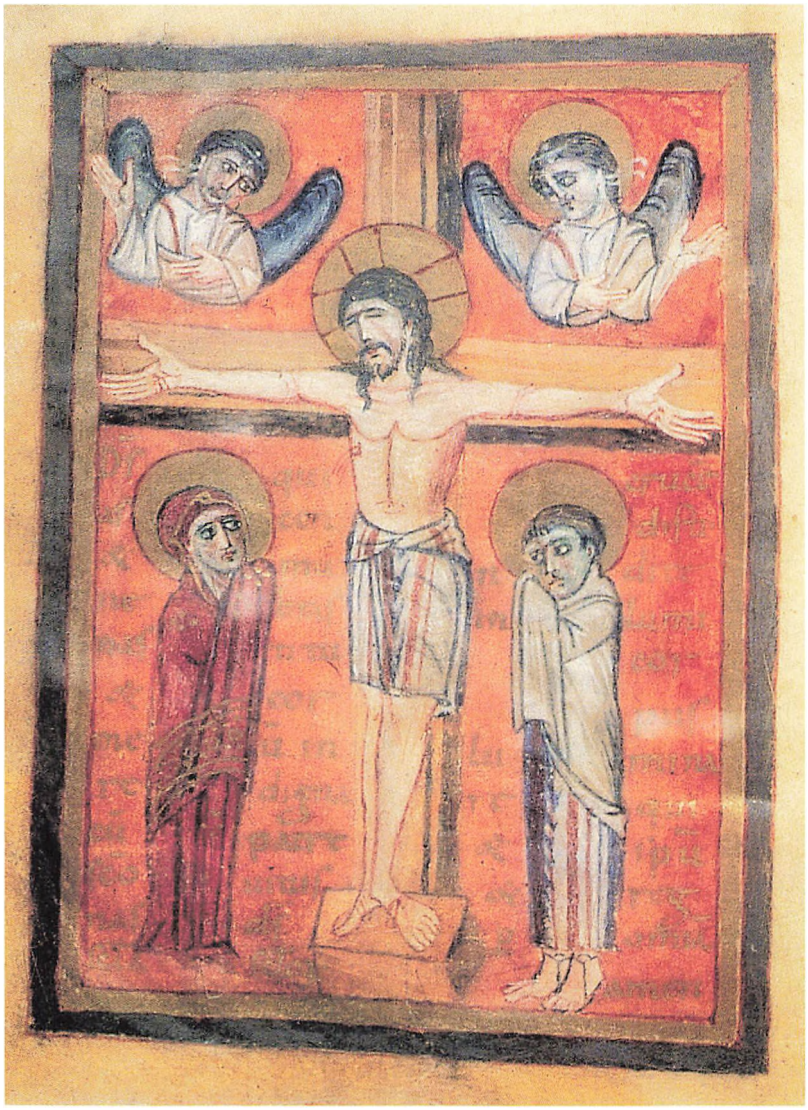

Fig. 11. Otto III's Bønnebog. Bayerische Staatsbibliothek, München (Clm 30111, fol. 20v). Korsfæstelsen. Kvinden til højre for Kristus er iført en mørkerød hovedklædning, kantet med gyldne bånd og med guldbroderier.

Otto III's Prayer Book, Bayerische Staatsbibliothek, Munich. The Crucifixion.

Randers Amt er der i tre grave registreret guld- og sølvtråde. I den mest veludstyrede grav, en vognfading, grav nr. 4, blev registreret løse guldtråde, S-spundet om en nu forsvundet sjæl. Desuden sølvtråd og blå og røde tekstilfragmenter. Denne grav er i øvrigt veludstyret med blandt andet en kniv med sølvomviklet greb, dele fra skrin og smykker, der vidner om kontakter til slaviske og gotlandske egne. Bemærkelsesværdig er en pung med bensplinter, uglegylp og bulmeurt. Graven er tolket som værende en kvindegrav fra 900-årene. Især pungen med det særegne indhold har været genstand for opmærksomhed. Måske har Fyrkat-kvinden været en spåkvinde, en sejd. Spåkvinder eller troldkvinder spillede en stor rolle i de nordiske samfund før kristendommens indførelse, og disse kvinder havde en høj status.

Hvordan har kvinderne været klædt? Her tænkes især på de grave med vognfadinger, hvor der er fundet guld- og sølvtråde, silketekstiler og farvede tekstiler. Det er ikke muligt at rekonstruere en hel dragt, da tekstilmaterialet er for fragmentarisk, men nye analyser af tekstilmaterialet sammenholdt med samtidigt nordisk og europæisk billedmateriale antyder, hvorledes kvinder med høj status gik klædt i 900-årene.

I den norske kammergrav Nedre Haugen fra Rolvsøy i Østfold blev blandt rige tekstilfund udgravet en billedvævning, som menes fremstillet o. 900 e.Kr. Billedvævningen forestiller et skib og to rækker af stående mennesker, heraf er de fem mænd og de to kvinder. Menneskene står vendt mod skibet, først to ranke kvinder iført lange kjoler eller tunikaer med slæb og kapper eller slør. Den øverste kvinde bærer en blå kappe med gult mønster, muligvis kan det tolkes som guldtrådsmønster. I samme grav blev netop fundet guldtråde. Under kappen bærer kvinden en kjole med slæb, der er blåt med gult mønster bag, foran er kjolen rød. Den nederste kvinde bærer en rød kappe, derunder en blå kjole med slæb i samme farve, alt sammen med gult mønster (fig. 10).

I Otto III's bønnebog, et manuskript (Mainz, slutningen af 900-årene), ses på en illumination en kvinde iført en rød hovedklædning eller et slør, der er kantet med gyldne bånd. På sløret er der desuden et mønster, formentlig en slags guldtrådsbroderi. Derunder bærer kvinden en lang rød tunika (fig. 11). Ottonerne, også kendt som det saksiske kongehus, herskede i de østfrankiske, senere sydtyske områder fra 919-1024. Igennem denne periode var kunst, religion og politik tæt forbundet. Stilistisk er der en bemærkelsesværdig kontinuitet med karolingisk kunst samt indflydelse fra Italien, det angelsaksiske England og, som det mest betydningsfulde, fra byzantinsk kunst. Ægteskabet mellem Otto II (959-983) og den byzantinske prinsesse, Theophanu, som senere blev regent for sin søn, Otto III (983-1002), spillede en betydningsfuld rolle for byzantinsk indflydelse i Vesteuropa i slutningen af 900-årene.

Sydfra nåede disse dragtindflydelser til

Danmark, og især fra Viborg og Randers Amter i Jylland er der registreret gravfund i 900-årene, der indeholder tekstiler, som viser påvirkning fra det ottoniske kristne område. Ved de nye tekstilanalyser af to gravfund fra området, Hvilehøj og Hørning, fremgår, at man selv kunne have fremstillet de brikvævede bånd med kostbare tråde. Det er gjort på en meget dygtig måde, idet man har sparet på de dyrebare silketråde, men selve fremstillingen kræver en højt udviklet teknisk kunnen. Nye udgravninger ved Randers i efteråret 1998 antyder, at brikvævede bånd med guld- og sølvtrådsmønster er mere udbredt end hidtil antaget, og gravskikken med at begrave kvinder i vognfadinger ser ud til at medføre en dragt, der indeholdt kostbare tekstiler. Er det aristokratiske gravlæggelser, der kendetegner et magtcenter i Viborg- og Randers-området i 900-årene? Derpå kan der ikke svares entydigt, men i hvert fald antyder gravfundene med de kostbare tekstiler forbindelser med det kristne europæiske kontinent. Hele det østjyske område mellem Århus, Randers og Viborg er ligeledes meget rigt på runesten. Nogle forskere mener, at skikken med at rejse runesten over og af stormandsslægter især er foregået i 900-årene. Problematikken med dateringen af runesten er senest rejst i Marie Stoklunds artikel i Nationalmuseets Arbejdsmark 1997. Det er dog nærliggende at antyde en sammenhæng mellem de rigt udstyrede gravfund med kostbare tekstiler og sammenklumpningen af runesten fra samme område.

Undersøgelser af tekstilerne i Hvilehøj- og Hørning-gravene viser, at fint forarbejdede tekstiler med guld- og sølvtråde, mønstret silke og farvede klæder forekommer i danske grave fra vikingetiden, og at det måske er langt mere udbredt, end vi hidtil har forestillet os. Røntgenbilleder og nye analyser af de to kvindegrave fra Hvilehøj og Hørning viser, at der kan hentes mange nye oplysninger i det sparsomt bevarede tekstilmateriale. For eksempel er det dokumenteret, at brikvævninger med guld- og sølvtråde har været fremstillet på forskellige måder. I Hvilehøj har man haft kendskab til fremstilling af brikvævede bånd, hvor man har brugt meget mindre af den kostbare indførte silketråd til fremstilling af bånd af samme udseende som eksempler fra Hørning og Mammen. I Hvilehøj er registreret strimler af mønstret silke med sølvtrådsmønster. Desuden er der konstateret et mønstervævet brikvævet bånd udelukkende fremstillet af silke i Hørning. Såvel båndet fra Hvilehøj som båndene fra Hørning er fremstillet af importerede materialer, og metoderne til at strække materialet virker opfindsomme og uensartede. Hvis båndene var fremstillet på værksteder i udlandet, ville det være naturligt, at de var mere ensartede. Derfor er der grund til at formode, at båndene er vævet herhjemme af importerede materialer og anvendt som et statussymbol for velhavende kvinder. Således er der ud over den skriftlige kilde om »Kong Haralds dåb« fra år 826 arkæologiske beviser på, at symbolske elementer i dragten blev båret af danskere i vikingetiden.

LITTERATUR

Engelhardt, C.: »Jernalderens Gravskikke i Jylland«. *Aarboger for Nordisk Oldkyndighed og Historie,* 1881. Olrik, H.: Ermoldus Nigellus' Digt om Kong Haralds Daab, i metrisk Oversættelse. Karl Schønbergs Forlag, 1886. Krogh, K.J. og O. Voss: »Fra hedenskab til kristendom i Hørning: en vikingetids kammergrav og en trækirke fra 1000-tallet under Hørning Kirke«. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1961. Munksgaard, E.: *Oldtidsdragter,* Nationalmuseets Forlag, 1974. Magnusson, M. and H. Pálsson: *Laxdaela Saga*. London (I N.M. Petersens danske oversættelse af Laksdæla Saga (genoptrykt i 1976), lyder oversættelsen: »at han ikke ville bære andre klæder end af skarlagen og pels«. Pels er en misforståelse af ordet »päll«, hvilket stud.mag. Annelies Hayes, Viborg, venligst har gjort opmærksom på). Roesdahl, E.: *Fyrkat. En jysk vikingeborg.* Bind II. Oldsagerne og gravpladsen. *Nordiske Fortidsminder, serie B, nr. 4,* 1977. Hald, M.: *Ancient Danish Textiles (=Publications of the National Museum, Archaeological-Historical Series 21,* 1980*).* Iversen, M. (ed): Mammen. Grav, kunst og samfund i vikingetid. *Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXVIII,* 1991. Bender Jørgensen, L.: »I Knud den Stores klæ'r.« *Nationalmuseeets Arbejdsmark* 1992. Stoklund, M.: »Runestenen i Bjerring Kirke«. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1997.

Viking Age textiles

New discoveries from two Danish grave finds

In the year 826 the Danish King Harald Klak and his wife were baptized at the court of the French King Louis the Pious (814-840) in Mainz. The event was described by the contemporary monk Ermoldus Nigellus in the poem *The Baptism of King Harald.* This includes a description of the clothing the Danish King and his wife were presented with after the christening. Harald's costume consisted of a purple tunic trimmed with gold and gems, a belt and a gold-brocaded silk cape. Harald's wife was also given a gold-brocade silk costume; she also wore a gold-wrought veil, belt and bracelet. The costly clothing was inspired by Byzantium.

Hitherto it was thought that such fine costumes with gold and silver threads, silk clothes and blue and red materials were quite unique in the Danish Viking Age. New analyses of very small textile fragments have revealed, however, that costly textiles were far more common in the tenth century than previously thought. Gold and silver threads have regularly been found in carriage graves - a burial custom which was reserved especially for women. Worth singling out are the Hvilehøj and Hørning graves in Randers County. A new find from Enghøj near Randers also contains metal threads.

The Hvilehøj and Hørning graves differ from the other known women's graves in having a large number of textiles showing Continental influence. The tablet-woven ribbons from Hvilehøj and Hørning have now been analysed thanks to a donation from HM Queen Margrethe II's Archaeological Foundation. Hvilehøj was excavated in 1880 (Figs. 1 and 2).

The tablet-woven ribbon from Hvilehøj is woven in silk, gold and silver threads and a thread of a material that has now decomposed, but was probably a thread of flax or nettle material. The ribbon is tablet-woven (Fig. 3), was 1.7 cms wide and woven using 37 tablets with four threads in each - that is, a total of 148 warp threads. There was silk in six tablets. It is thought that the edge of the ribbon was blue, and the pattern red on a silver background, and that there was a little gold, which emphasizes the details of the pattern. The material in the ribbon has not been analysed, but in the microscope one sees shiny warp threads that are slightly twisted. Only silk has fibres so long that it will hold as a warp in a tablet weave when it is not tightly twisted (Figs. 4 and 5).

The silver and gold threads are both tinsel threads - that is very thin strips of silver or gold foil wound around a core of thread, usually of silk. The pattern on the ribbon consists of rhomboids with a meander motif and in some cases a gold motif in the middle (Figs. 6a and 6b). The ribbon from Hvilehøj is made in a way not known hitherto from other finds. The maker has saved silk (using only about one third of the silk used in a similar ribbon made in the same way as the ribbons from Hørning) and probably substituted flax where it was not visible. In Magnus Petersen's drawing from 1881 (Fig. 1), we can see the tablet-woven ribbon in the middle of the uppermost fragment. On both sides of the ribbon there is a patterned strip which the latest analyses have registered as silk. Patterned silk is known from Denmark's Viking Age, but only from Mammen and Hvilehøj.

The Hørning grave in Randers County also contained silk and silver threads. As in Hvilehøj the deceased had been laid in a carriage body, and on the basis of the grave goods was determined to have been a woman. The National Museum conducted the excavation in 1960. In the grave were found, among many other things, remains of tablet-woven silk ribbon with silver threads (Fig. 7). A total of about 85 fragments was registered, and X-ray images (Fig. 8) revealed information about the method used to weave the ribbons. It was thus

possible to tabulate the fragments, and at least five different ribbons, I-V, were isolated. Ribbons I, II and III are tablet-woven silver brocade ribbons (Fig. 9), with widths of 0.8, 1.3 and 1.9 cms respectively. They are woven almost in the same way, and a very fine silver thread was used. We know of similar ribbons from Mammen. In the middle of Ribbon III there is an X-shaped depression where some material has disappeared. On the same places in the pattern of the brocade ribbons from Mammen and Hvilehøj there is a gold thread. At Hørning there is no gold, but it is conceivable that yellow-dyed flax was used in the absence of gold. The flax has disappeared and has left the depression. Ribbon IV differs radically from I, II and III. It has whole surfaces of silk thread which have been picked up above the silver brocade thread. On the X-ray image one can also see that the silver thread used for Ribbon IV is twice as thick as in the other three ribbons. The ribbon is not preserved in its full width, but it must have been about 5 cms wide. Finally, at Hørning a pattern-woven tablet ribbon, Ribbon V, has been isolated. This is the only patterned tablet-woven silk ribbon known from Viking Age Denmark.

In the above we have presented some results of the new textile analyses from two Danish grave finds of the tenth century, Hvilehøj and Hørning; but it is not possible to reconstruct a costume on the basis of the small textile fragments found there. A comparison with contemporary Norse and European pictorial material might suggest how women of high status were dressed in the tenth century. The tapestry from Nedre Haugen, Rolvsøy in Østfold, Norway, shows a ship and two rows of people, where the two foremost figures are women. They are wearing long dresses or tunics with trains, and capes or veils. In addition, there is a yellow pattern in the capes and dresses which could be interpreted as gold brocade patterning (Fig. 10).

In an illuminated manuscript, Otto III's Prayer Book, made in Mainz at the end of the tenth century, there is a picture of a woman wearing a red head covering or veil which is edged with golden ribbons (Fig. 11). On the veil there is also a pattern which can be interpreted as gold thread embroidery. Beneath this the woman wears a red tunic.

These costume influences came to Denmark from the south. And in Viborg and Randers counties in Jutland in particular, grave finds have been recorded from the tenth century containing textiles that were influenced by the Ottonian Christian area. The new analyses of textiles from the Hvilehøj and Hørning graves show that in Denmark people could probably make their own tablet-woven ribbons with costly threads. New excavations near Randers in 1998 suggest that tablet-woven ribbons with gold and silver thread patterns were more widespread than previously supposed. Were these aristocratic burials, and do they suggest a power centre in the Viborg and Randers area in the tenth century? We can give no certain answer to this question. Yet the analyses show that finely wrought textiles with gold and silver threads, patterned silk and dyed cloths can be found in Danish graves from the Viking Age – both the ribbon from Hvilehøj and the ribbons from Hørning were made with various inventive weaving techniques used to eke out the expensive material as much as possible. The methods of husbanding the material seem inventive and varied. If the ribbons were imported and woven in workshops abroad for Denmark, it would be natural for them to be more uniform. So there are grounds to suppose that the ribbons were made in Denmark and used as status symbols for prosperous women. Thus, besides the written source about King Harald's Baptism from the year 826, there is also archaeological evidence that costly clothing was worn by Danes in the Viking Age.

Fra vikingeskib til bondeskude

Middelalderens almuesøfart under lup

Af JAN BILL

Vikingeskibshallen

Fig. 1. Vrag 3 fra Skuldelevfundet under opsætningen i Vikingeskibshallen i 1970-71. Skuldelev 3 er et godt eksempel på et lille fragt- og rejsefartøj fra vikingetidens slutning. Skibet, der måler knap 14 m i længden, har kunnet ros ved hjælp af enkelte årer i for- og agterskib, men er især beregnet til at bruges med sejl. Den slanke skrogform betyder, at lasteevnen kun er på fire tons, på trods af at et stort, åbent rum i fartøjets midte tydeligvis er reserveret til fragt.

Wreck 3 from the Skuldelev find during assembly in the Viking Ship Museum in 1970-71. Skuldelev 3 is a good example of a small cargo and passenger vessel from the end of the Viking Age.

I foråret 1998 fik Nationalmuseet den glædelige besked, at Nationalmuseets Marinarkæologiske Forskningscenter fra september samme år kunne påbegynde sin anden femårige periode som forskningscenter under Danmarks Grundforskningsfond. Med beskeden fulgte en samlet bevilling på halvtreds millioner kroner, og det betød, at den store marinarkæologiske forskningsindsats, som centret siden sin oprettelse i 1993 havde gennemført, kunne fortsættes og udvides. Forskningscentrets arbejde har gennem de seneste år dannet baggrund for flere artikler i Nationalmuseets Arbejdsmark, således om bronzealderens skibsafbildninger og om udgravningerne i Nydam offermose. Emnet for denne artikel er af yngre dato, idet der her, med udgangspunkt i to småskibsfund fra højmiddelalder og renæssance, skal ses på middelalderens skudefart og dens forankring i samfundet. Artiklen er en præsentation af et forskningsprojekt, som blev gennemført ved Nationalmuseets Marinarkæologiske Forskningscenter i årene 1993-97, og som er under publicering i Vikingeskibshallens skriftrække *Ships and Boats of the North* under titlen *Small Scale Seafaring in Danish Waters AD 1000-1600*.

Det er en rodfæstet del af mange danskeres

historiesyn, at vikingetiden var en afgørende historiens støbeske for de skandinaviske lande, og at det var i denne periode, de grundlæggende forudsætninger for nutidens demokratiske velfærdssamfund blev skabt. Det var også i denne tankegang, at Bjarne Stoklund, professor i folkemindevidenskab ved Københavns Universitet, i 1972 tog sit udgangspunkt, da han skrev om Læsøboernes skudehandel i renæssancen. Denne skudehandel havde, ifølge Stoklund, sin rod i en gammel handelstradition, som rakte bag om middelalderens købstæder. I bonden, som ejede skude og drev handel, så han den egentlige bærer af vikingetidens store ekspansion, og det var først med Erik af Pommerns købstadsforordning fra 1422, at denne bondesøfart for alvor kom under pres. Heri blev nemlig stændersamfundets princip, at handel og håndværk alene hørte byerne til, knæsat. Med kongemagtens favorisering af byerne på bekostning af landbefolkningen lykkedes det i 1400-tallet at knægte bondesøfarten, om end den for en tid levede videre i afsides egne af landet, hvor købstædernes magt og økonomiske interesse var svag. For Bjarne Stoklund var den i de historiske kilder veldokumenterede senmiddelalderlige bondesøfart de sidste rester af en langt ældre, meget livskraftig tradition, der blot ikke gav sig tydeligt til kende i de tidligere perioders dunkle kildefattigdom.

Stoklund stod ikke alene med sin opfattelse. Store historikere som Aksel E. Christensen i 1930'erne eller Hugo Yrwing i 1950'erne havde udtrykt den samme tankegang, og senere skulle også Kai Hørby i den populære Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie fra 1989 hævde standpunktet. Enkelte andre forskere udtrykte sig mere forsigtigt med hensyn til bondesøfartens alder, men grundsynet – at bønder gennem størstedelen af middelalderen kunne holde fartøjer og skaffe sig en indtægt ved selvstændig søfart – forblev uantastet. Arkæologisk syntes ideen også at finde bekræftelse, idet man kunne pege på, at skibsfundene fra vikingetiden i byggemåde var i nøje overensstemmelse med fartøjstyper, som endnu i begyndelsen af 1900-tallet var i brug i dele af Skandinavien, særligt i almuesøfarten nord for Bergen i Norge (fig. 1 og 2). Denne sene forekomst af »vikingeskibe« måtte ses som de sidste rester af et vedholdende, stærkt traditionspræget almuebyggeri, der kun havde kunnet overleve de moderne tiders omvæltninger i Skandinaviens mest afsides og økonomisk svagt udviklede områder. Hvornår disse omvæltninger indhentede skibsbyggeriet i andre dele af Skandinavien, blev der ikke spurgt til.

De seneste årtiers historieforskning har på mange områder forkastet opfattelsen af det demokratiske og jævnbyrdige samfunds dybe historiske rødder i Norden. Både vikingetidens og middelalderens samfund ses nu som stærkt klassedelte og præget af stormænd med omfattende besiddelser, hvor jordløse bønder blev brugt som arbejdskraft. Nogen konsekvens for opfattelsen af søfarten havde dette holdningsskift endnu i slutningen af 1980'erne ikke haft, og det var derfor med nogen overraskelse, at man noterede sig karakteren af en lille fragtskude, som i 1990 blev udgravet på Sydfalster, omtalt i Nationalmuseets Arbejdsmark 1991. Her var et skibsfund fra slutningen af 1200-tallet, som nok var af »nordisk« type, men som snarere end at ligne et vikingeskib delte træk med samtidens store hanseatiske fragtskibe, koggerne. På trods af dette pegede både fundstedet i et beskyttet nor ved landsbyen Gedesby og fundene om bord på en lokal tilknytning, ligesom Gedesby selv er kendt fra de skriftlige kilder som en lokalitet, hvorfra der senest fra 1200-tallets første halvdel blev drevet omfattende søfart og fiskeri. Selvom fundet umiddelbart blev fortolket som en bondeskude og altså i overensstemmelse med den vante tankegang, kunne man ikke se bort fra, at det passede dårligt til ideen om en middelalderlig bondesøfart i traditionelle fartøjer af vikingetidigt design. Det kunne naturligvis være betydningsløst – måske var skibet en tilfældig gæst i Gedesbys naturhavn – men det kunne også være, at forestillingen om bondesøfarten eller, mere omfattende, om en høj grad af kontinuitet i nordisk skibsbyggeri fra vikingetid til nutid, var forkert. Gedesbyskibet havde rejst et spørgsmål, der måtte forsøges besvaret.

I et land som Danmark, der er gennemskåret af sunde, bælter og fjorde, har søfart altid været en uomgængelig nødvendighed. Før broernes tid var det kun ved hjælp af skibe, at de

Fig. 2. Vikingeskibshallens Nordlandsbåd RANA, som blev bygget i Sørrana i Norge umiddelbart før 1900. Nordlandsbåden var længe den dominerende bådtype langs norskekysten oven for Bergen. Båden måler 10,3 m mellem stævnene og tilhører en af de sidste generationer af Nordlandsbåde, før fiskeriet blev overtaget af moderne bådtyper. Alligevel rummer den mange træk, der direkte kan genfindes i vikingeskibenes konstruktion.

The Nordland boat RANA from the Viking Ship Museum, built in Sorrana in Norway just before 1900.

forskellige landsdele kunne bindes sammen, økonomisk og politisk. Dette gjaldt ikke mindst i middelalderen, hvor det danske rige også omfattede de nuværende svenske landskaber Skåne, Halland, Blekinge foruden Slesvig-Holsten og periodevis besiddelser mod syd og øst i Østersøen. Søvejen var også vejen, ad hvilken landbrugslandets overskudsproduktion kunne forvandles til penge eller importvarer, eller blot bringes til andre landsdele, hvor der af den ene eller anden grund var brug for den. Af indlysende årsager kan byerne ikke have stået for dette transportarbejde gennem hele middelalderen: selvom størstedelen af landets godt hundrede middelalderlige købstæder opstod i 1100- og 1200-tallet, var der ofte nok meget langt til nærmeste købstad, hvis færdslen foregik over landjorden, og desuden gik store dele af omsætningen slet ikke gennem byerne, men handledes direkte af adelen og af kirkens mænd. Middelalderen igennem havde de udstrakte handelsmæssige friheder i forhold til »eget bords og gårds behov«, dvs. for de landbrugsvarer, der blev produceret på deres egne besiddelser. På grund af den tætte forbindelse mellem landbrugsproduktion og søfart samt, ikke mindst, på grund af den fødekilde, havet gennem fiskeriet udgjorde, er det derfor ikke et spørgsmål, om bønderne sejlede i middelalderen, men snarere under hvilken form de gjorde det: som frie, selvstændige handelsbønder, som lejet mandskab på større mænds fartøjer, eller eventuelt som gratis arbejdskraft i lighed med deres rolle i den pligttransport, *ægt*, som var sat i system for landjordens transporter. At bønderne sejlede var nødvendigt, men hvordan?

At nærme sig en sådan problemstilling via arkæologien er svært, da de arkæologiske fund i sig selv jo kun kan tale ved at blive fortolket – og det er nu engang vanskeligt at se på et skib, om de mennesker, der har sejlet det, har gjort det for egen vindings skyld, for betaling eller som en pligtydelse. For at nærme sig et svar på sådan et spørgsmål kan man opstille hypoteser – ideer om årsagssammenhænge – som man efterfølgende kan afprøve ved at undersøge, om de arkæologiske fund rent faktisk er sammensat på den måde, hypotesen forudsiger. Et eksempel herpå er ideen om, at der middelal-

deren igennem fandtes en selvstændig bondesøfart. Hvis den er rigtig, skal bondesøfarten vise sig i et vedholdende skibsbyggeri blandt almuen og en deraf følgende vedvarende brug af skibstyper af vikingetidig karakter. Kan det påvises, at der blandt vore skibsfund rent faktisk eksisterer en sådan skibsbygningstradition fra vikingetid til senmiddelalder, er hypotesen blevet bestyrket - men ikke bevist - mens det modsatte resultat må føre til den konklusion, at en eventuel bondesøfart i hvert fald ikke benyttede særlige almuefartøjer og derfor meget vel kan have været forankret i andre samfundsklassers behov. Fundet af Gedesbyskibet inspirerede til at gennemføre denne undersøgelse, og det viste sig - som så ofte i arkæologien - at en kritisk afprøvning af vante antagelser kan føre til nye og overraskende resultater. Det er disse resultater, der skal fortælles om i denne artikel.

Danmark har, i forhold til de fleste andre lande i verden, et uhyre rigt skibsarkæologisk kildemateriale fra især vikingetidens slutning og middelalderens første tre århundreder. Fra det nuværende Danmark samt de middelalderlige danske provinser Skåne, Halland, Blekinge og Slesvig-Holsten kender vi i dag hen ved 50 fund af forliste eller genanvendte skibe eller skibsdele, som med sikkerhed stammer fra tiden 1000-1300. Andre godt tyve stykker daterer sig til de efterfølgende tre århundreder frem til 1600. Denne kilderigdom er blevet skabt gennem årtiers systematisk indsamling og detaljeret dokumentation efter retningslinier, som blev udviklet i forbindelse med udgravningen af Skuldelevskibene i Roskilde Fjord i 1963. Dokumentationen, der i de fleste tilfælde omfatter opmåling og aftegning af alle skibsdele i fuld størrelse, gør det muligt både at lave meget nøjagtige rekonstruktioner af de enkelte skibsfund og at sammenligne deres byggemåde helt ned i de mindste enkeltheder. Samtidig har de seneste års landvindinger for de naturvidenskabelige dateringsmetoder, især dendrokronologien, tilvejebragt præcis viden om alderen af de fleste middelalderlige skibsfund. Dette betyder, at tidligere tiders vage, typologiske dateringer (dateringer bygget på formodet samtidighed for skibe bygget på samme måde) nu ofte kan korrigeres og indsnævres til at omfatte et enkelt tiår eller endda kun nogle måneder eller et enkelt år. Oven i købet er det jævnligt muligt med årringsundersøgelser også at angive det omtrentlige voksested for tømmeret i fartøjet, og dermed i middelalderen normalt også skibets byggested. I denne situation er nye veje åbnet for skibsarkæologien, idet den primære opgave ikke længere er at lægge brikkerne på plads i et ufuldstændigt puslespil, men derimod at gætte puslespillets motiv, *efter* at naturvidenskaben har placeret brikkerne på deres rette steder i tid og rum.

For at undersøge eksistensen af et muligt almueskibsbyggeri i Danmark i middelalderen blev valgt en metode i tre trin: som det første gennemførtes en omhyggelig analyse og rekonstruktion af to småskibe fra henholdsvis højmiddelalder og renæssance. Mens skibenes konstruktion i den tidlige middelalder er velkendt ud fra de omfattende analyser af Skuldelevfundets fartøjer, fandtes der ikke tilsvarende detaljeret viden om de senere perioders skibsbyggeri. Denne måtte tilvejebringes af hensyn til metodens næste trin: at udvælge og kortlægge forekomsten af en række karaktertræk, der dels viste tegn på at forandre sig i løbet af middelalderen, dels kunne erkendes selv i skibsfund, hvor kun enkelte dele af det oprindelige fartøj var bevaret. Ved at undersøge et stort antal danske skibsfund for sådanne karaktertræk ville det være muligt dels at kortlægge, om der var forskellige, samtidige skibsbygningstraditioner til stede, dels at undersøge, hvornår skibsbyggeriet gennemgik perioder med forandringer. Efter at denne analyse var tilendebragt, ville man så, som det tredje trin, kunne sammenligne udviklingen, som den afspejlede sig i det danske materiale, med den, som kunne iagttages i andre dele af Nordeuropa. En sådan analyse ville placere de danske skibsfund i den nordeuropæiske sammenhæng, hvor de naturligt hører hjemme, og resultatet kunne efterfølgende diskuteres i lyset af også de skriftlige kilders udsagn.

Gedesbyskibet, der jo havde været katalysator for atter at diskutere bondesøfarten, måtte være den naturlige repræsentant for højmiddelalderens småskibe. Sammen med Museet Falsters Minder og Middelaldercentret ved

Werner Karrasch

Fig. 3. Model i skala 1:5 af Gedesbyskibet. Modellen udgjorde et vigtigt led i rekonstruktionen af skibsfundet, fordi den blev bygget i træ. Dermed gav den mulighed for at afprøve udformningen og tildannelsen af de mange nye konstruktionsdetaljer, skibet rummede i forhold til de tidligere rekonstruerede vikingeskibsfund.

Scale model (1:5) of the Gedesby Ship.

Nykøbing Falster blev det velbevarede fartøjsfund rekonstrueret med stor nøjagtighed, og to kopier blev bygget: Dels en omhyggeligt udarbejdet træmodel i skala 1:5, som i dag står udstillet på Bøtø Nors Pumpestation ikke langt fra fundstedet ved Gedesby, og dels en rekonstruktion i fuld størrelse, som kan beses i museumshavnen på Middelaldercentret (fig. 3 og 4). Bygningen af modellen og fuldskalakopien tjente ikke kun til rekonstruktion af fartøjet selv - arbejdet betød også, at der blev skabt konkrete erfaringer med de arbejdsmetoder og værktøjer, som højmiddelalderens skibsbygger anvendte, ligesom der tidligere var dannet tilsvarende viden under Vikingeskibshallens bygning af kopier af Skuldelevskibene, som beskrevet i Nationalmuseets Arbejdsmark 1993. Også under rekonstruktionsarbejdet fortsatte overraskelserne med at dukke op. Dels viste Gedesbyskibets skrogform sig at være utrolig afrundet, med en bredde på hele 5,15 m, i forhold til en længde på kun 12,26 m, og med et tværsnit, der på skibets bredeste sted simpelthen udgjorde en del af et cirkelslag (fig. 5 og 6)! Og dels var de øverste bordgange ikke ført frem til stævnene, men sluttede abrupt henholdsvis omkring en meter agten for forstævnen og et par meter foran agterstævnen - igen et træk kendt fra samtidens store kogger, men ikke tidligere set i et klinkbygget småskib. Parallelt med rekonstruktionen af skrogformen begyndte også forskellige naturvidenskabelige analyser at give spændende resultater. Desværre er det endnu ikke via dendrokronologien lykkedes at fastslå skibets byggeår eller -sted, men ved hjælp af fire C-14 prøver fra skibet og dets tovværk er et byggetidspunkt i 1200-tallets sidste fjerdedel blevet indkredset. Samtidig viser makrofossilanalyser af et kraftigt gødningslag, fundet i skibets bund, at der få dage eller timer før forliset havde været levende kvæg eller kalve om bord i skibet, og at de forud for sørejsen havde græsset i et landskab ikke ulig det, der må have eksisteret på Sydfalster omkring år 1300. Endnu mere konkrete resultater gav analyserne af nogle stykker kalksten, der blev fundet i bunden af skibet. De kunne nemlig bestemmes som materialer fra enten Stevns eller - vel mindre sandsynligt - Karlby-Sangstrup klint på Djursland. Kalksten blev i middelalderen brudt på disse lokaliteter blandt andet til fremstilling af mørtel. De naturvidenskabelige analyser bestyrkede altså det indtryk af skibet som forankret i den lokale søfart, som allerede fundstedet og skibets karakter havde givet, og som også de skriftlige kilders udsagn understøttede.

Det andet skib, som blev udvalgt til nærmere analyse, blev ligesom Gedesbyskibet fundet i forbindelse med indsejlingen til en nu inddæmmet og tørlagt fjord, denne gang Rødby Fjord på Lolland. Under anlæggelsen af et sommerhusområde ved Bredfjed lige inden for den gamle indsejling Dragsminde var man i 1967 stødt på stævnen af et skib (fig. 7). Nationalmuseets foreløbige undersøgelser fastslog, at der var tale om et lille, knap 12 m langt vrag af et klinkbygget fartøj, lavet af savskårne planker og derfor formodentlig fra mellem 1200 og 1600 - nærmere kunne fundet på det tidspunkt ikke dateres, og de udgravede partier af skibet blev atter tildækket. I forbindelse med analysen af Gedesbyskibet blev sagsakterne imidlertid fundet frem, og det blev bemærket, at Bredfjedskibet tilsyneladende ikke kun var fundet under omstændigheder tilsvarende Gedesbyskibets - det var øjensynligt også forsynet med den samme meget svære forstævns-

Werner Karrasch

Fig. 4. Fuldskalakopien af Gedesbyskibet, AGNETHE, i hårdt vejr under testsejladserne i 1995. Gennem bygningen af kopien kunne forskellige aspekter af fartøjets konstruktion og fremstillingsmåde studeres eksperimentelt, og de efterfølgende sejladser gav mulighed for at skabe viden om skibets sejlegenskaber, som ikke kan uddrages på anden måde. Selvom Gedesbyskibet er et åbent fartøj, har det vist sig at være både meget sødygtigt og meget tørt at sejle i – dvs. at selv i urolig sø kommer der næsten ingen vandsprøjt ind i fartøjet – og det har også haft meget god manøvreevne.

Full-scale copy of the Gedesby Ship AGNETHE in rough weather during sea trials in 1995.

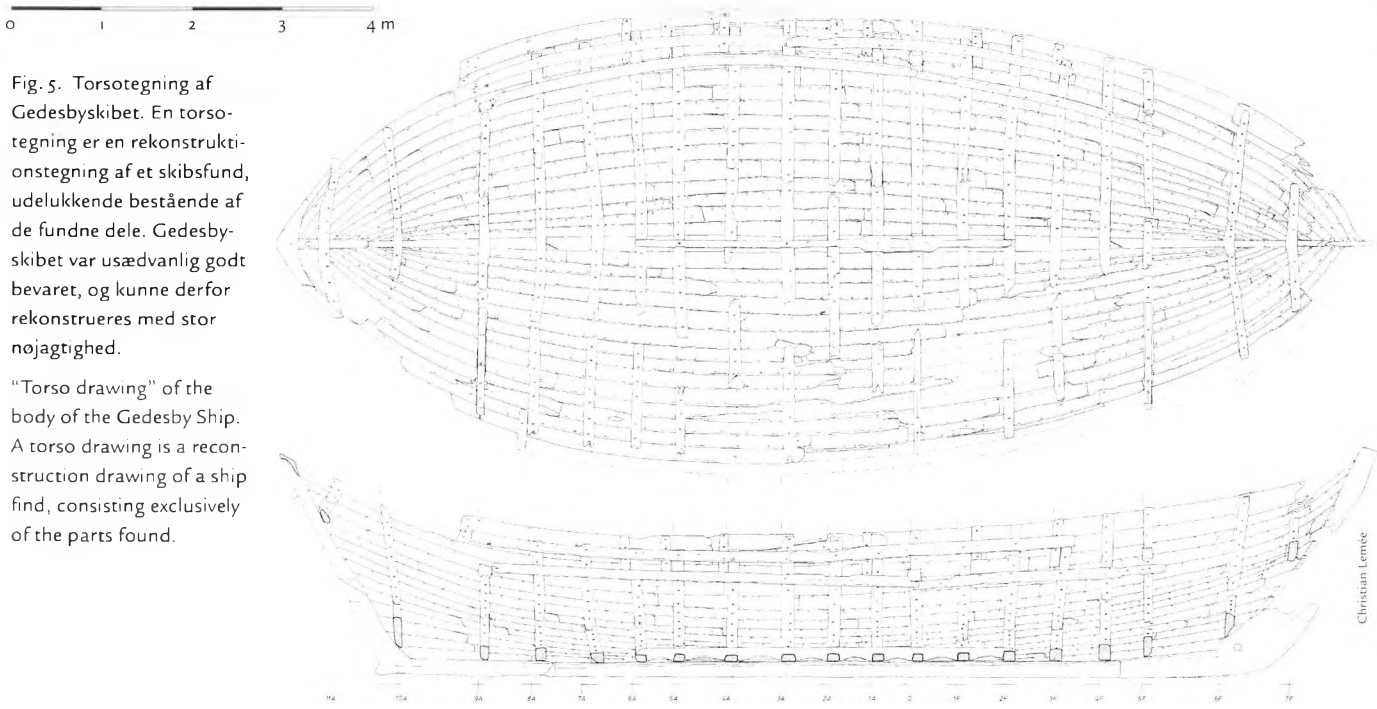

Fig. 5. Torsotegning af Gedesbyskibet. En torsotegning er en rekonstruktionstegning af et skibsfund, udelukkende bestående af de fundne dele. Gedesbyskibet var usædvanlig godt bevaret, og kunne derfor rekonstrueres med stor nøjagtighed.

"Torso drawing" of the body of the Gedesby Ship. A torso drawing is a reconstruction drawing of a ship find, consisting exclusively of the parts found.

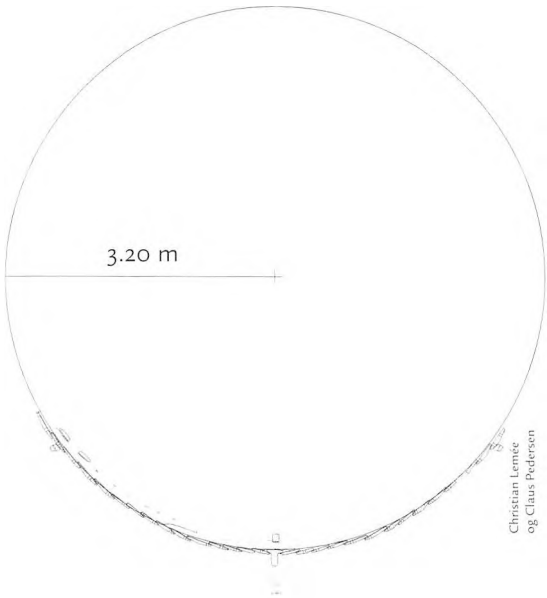

Fig. 6. Snit af Gedesbyskibet ved spant 4A i lastrummet, umiddelbart agten for skibets bredeste sted. Den indtegnede cirkel har diameteren 320 cm. På Gedesbyskibets tid anvendtes måleenheden fod, som i Østdanmark og på Lolland målte henholdsvis 31,4 cm og 31,6 cm; på kontinentet anvendtes fod af tilsvarende længder. Gedesbyskibets tværsnit svarer således på få centimeter nær til et cirkelslag på 10 fod.

Section of the Gedesby Ship at Rib 4A in the hold, just aft of the widest point of the ship.

konstruktion med en stor gennemboring til et træktov, der kunne benyttes, når skibet skulle trækkes over grunde sandbanker eller op på en flad kyst. En trænagle, bjerget under undersøgelsen i 1967, blev nu C-14 dateret og viste forventeligt, at fundet var fra slutningen af middelalderen, eller måske endda fra renæssancen. Det blev på denne baggrund besluttet at udgrave skibsfundet for at kunne sammenligne det med Gedesbyskibet, og gennem en kold og snefuld november måned i 1993 blev Bredfjedskibet i et samarbejde mellem Nationalmuseet og Maribo Stiftsmuseum frilagt, opmålt og adskilt med henblik på efterfølgende dokumentation og analyse.

Bredfjedskibet viste sig at være meget yngre, og meget anderledes, end Gedesbyskibet (fig. 8). Dendrokronologiske analyser kunne fastslå, at skibet var blevet bygget lige omkring år 1600 i det syddanske eller nordvesttyske Østersøområde. Det var ganske rigtigt fuldstændig bygget af savskårne planker, i modsætning til den overvejende brug af kløvede, tilhuggede planker i Gedesbyskibet. Det viste sig endvidere, at plankerne var formgivet på en ganske speciel måde, som ikke tidligere var blevet set i klinkbyggede fartøjer, men som kendtes fra enkelte små kogger fra omkring 1400, samt fra senere skibsbyggeri: bordplankerne fra den ene

Ole Crumlin-Pedersen

Fig. 7. Bredfjedskibets forstævn frilagt ved fundet i 1967, hvor kun skibets to ender blev undersøgt. Det var i høj grad forstævnens lighed med Gedesbyskibets, der vakte fornyet interesse omkring fundet i starten af 1990'erne og førte til dets udgravning i 1993.

Prow of the Bredfjed Ship exposed in situ in 1967, when only the two ends of the ship were investigated.

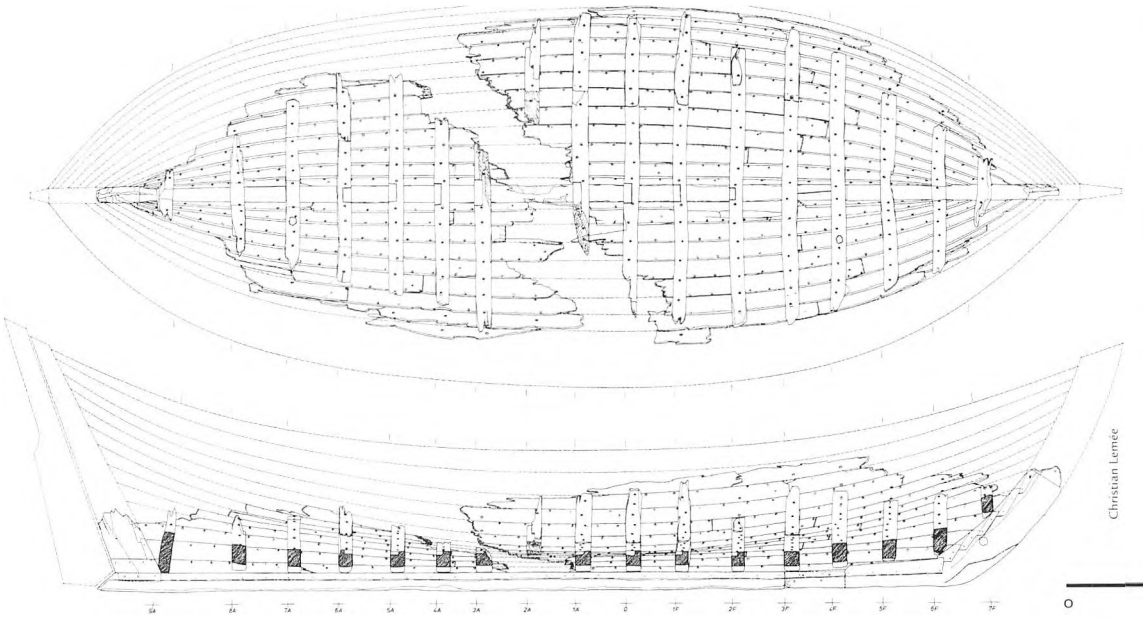

Christian Lemée

0 1 2 3 4 m

Fig. 8. Torsotegning af Bredfjedskibet. Beskadigelsen tværs hen over skibet skyldes en kloakledning, som blev nedlagt gennem skibet i 1970'erne. Til alt held blev kølen ikke også gennemgravet, og det har derfor været muligt at rekonstruerere skibsfundet med stor nøjagtighed.

"Torso drawing" of the Bredfjed Ship.

side af skibet udgjorde en nøjagtig spejling af dem på den anden side, og det kunne påvises, at de simpelthen måtte være tegnet af efter hinanden for at rationalisere byggeriet (fig. 9). Forstævnen var af samme svære konstruktion som Gedesbyskibets, men var sammenføjet med kølen ved hjælp af en 60 cm lang samling af langt stærkere og mere omhyggelig udformning end Gedesbyskibets enkle og ganske korte skrålaske, der egentlig bare var en glat flade mellem de to tømmerstykker, sammenholdt med et antal jernnagler. Endnu mere markant var forskellen, når det drejede sig om agterstævnen: hvor Gedesbyskibet havde en agterstævn lavet af et stykke formgroet tømmer, var Bredfjedskibets agterstævn tappet ned i kølen, sådan som det også er skik på moderne træskibe. Også med hensyn til skrogformen var der betydelig forskel. I Bredfjedskibets rejsende kølbord – skibsbundens nederste planke – i den markante overgang mellem bund og side og i skibets dråbeformede skrog var der tydeligvis lagt vægt på sejlegenskaber af en helt anden karakter end i det buttede Gedesbyskib. Bredfjedskibets længde og bredde er blevet rekonstrueret til 13,21 m og 4,67 m, og det er sandsynligt, at fartøjet har været forsynet med en lille ekstra mast forude, som kunne afbalancere den agterligt placerede stormast.

En foreløbig sammenligning af Gedesbyskibet og Bredfjedskibet med skibsfund fra 1000-1200-tallet viste, at der er en række træk, som

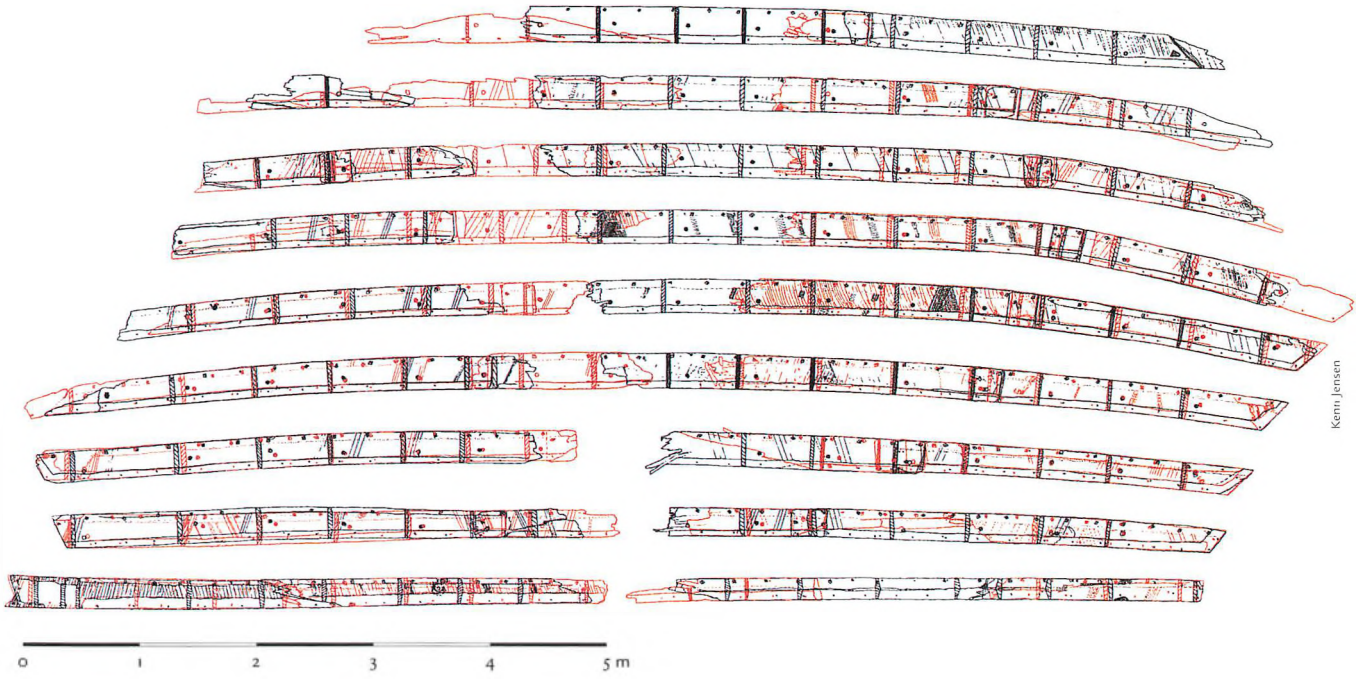

Fig. 9. Bordudfoldning af Bredfjedskibet. Bagbordssidens planker er vist med rødt, styrbordssidens med sort. Omfattende årringsundersøgelser påviste ikke alene, at den nøjagtige parvise overensstemmelse mellem plankernes form må skyldes, at de er streget af efter hinanden, men også, at der er foretaget en omhyggelig udvælgelse af materialet, således at de stærkeste planker er blevet anvendt i forskibet og slaget (overgangen mellem bund og side) mens svagere planker er anvendt især i agterskibet.

Open view of the Bredfjed Ship.

tilsyneladende optræder i forskellige former i løbet af middelalderen, og som der er gode chancer for at iagttage helt eller delvist selv på fund, hvor kun nogle få planker eller tømmerstykker er bevaret. Det er træk som plankernes fremstillingsmåde (kløvede eller savskårne), hvilket tætningsmateriale der er anvendt, brugen af pynteprofiler på plankekanter og på det indvendige tømmer, udformningen af spantesystemet, afstanden mellem spanterne, udformningen af hovedsamlingerne (samlinger i de langsgående styrkekomponenter, dvs. køl, stævne, kølsvin, stringere), udformningen af plankesamlingerne (skarene) samt flere andre detaljer.

Indsamlingen af sådanne typer af oplysninger for alle de knap 70 skibe, som indgik i undersøgelsen, viste, at for langt de fleste karakteristikas vedkommende var der tale om en kronologisk udvikling - først anvendtes én løsning, dernæst denne løsning samtidig med en ny, og til slut kun den nye løsning. Endvidere viste det sig, at forandringerne næsten alle fandt sted inden for to afgrænsede tidsrum. 1200-tallet var tydeligvis en periode, hvor mange vante løsninger blev erstattet med nye i skibsbyggeriet, og det samme gælder, om end mindre markant i de her udvalgte karaktertræk, 1500-tallet. Lidt skitseagtigt kan man beskrive tre forskellige faser i de danske skibsfund i perioden 1000-1600. Den første går frem til slutningen af 1200-tallet og omfatter skibe, der grundlæggende er bygget efter samme mønster som Skuldelevskibene. De er omhyggeligt forarbejdede, med komplekse, arbejdskrævende løsninger på opbygningen af tværgående og langsgående afstivninger af skrogskallen, med rig brug af dekorative profiler, med enkle, men omhyggeligt forarbejdede samlinger og med en konsekvent brug af udkløvede, tilhuggede planker som byggemateriale til skrogskallen. Den anden fase begynder i løbet af 1200-tallet, men bliver helt dominerende fra 1300-tallets begyndelse og langt ind i 1500-tallet. Denne fase er karakteriseret ved enklere, mere økonomiske løsninger i alle

henseender. Dekorationer forenkles eller spares helt væk, og den i forvejen sparsomme anvendelse af komplekse samlinger svinder yderligere ind. Spantesystemets forstærkning af skrogskallen forsimples, men suppleres til gengæld med et nyt fænomen i form af udkravede bjælker. Disse er svære bjælker, der placeres på tværs i skibet ved de vigtigste af spanterne, og som føres ud igennem og låses fast i skibssiden. Samtidig kom også hækroret i anvendelse, og det samme gjorde lange, kraftigt udførte samlinger mellem skibssidens planker. Denne nye type skar lod fuldstændigt hånt om det hidtil gældende princip, at en skaring så vidt muligt skulle være en usynlig sammenføjning af to plankestykker. Synkront med denne forandring begyndte også at optræde en udpræget nøjsomhed i brugen af materialer. Selv ganske korte plankestykker blev anvendt i skrogskallen, undertiden ikke længere end at de lige akkurat gav plads til et skar i hver ende. Alle disse træk samt flere andre, der ligeledes er nye i højmiddelalderens danske skibsbyggeri, kan genfindes i koggerne, som frem for alt var hansestædernes foretrukne skibstype.

Ole Crumlin Pedersen

Fig. 10. Kollerupkoggens mastespant under udgravningen i 1978. Ikke kun det omhyggeligt tildannede mastespant, men også spantetømmerets regulære fremtræden og brugen af kløvede, huggede planker frem for savskårne viser, at skibet er blevet bygget med en massiv investering af arbejdskraft, der står i modsætning til de lidt yngre koggefunds mere økonomiske fremtræden.

Mast frame of the Kollerup Cog during excavation in 1978.

I den tredje fase, der først synes at begynde i 1500-tallets sidste årtier, er de mest synlige forandringer, at det kløvede materiale udskiftes med savskårne planker, samt at mere avancerede, men også mere arbejdskrævende løsninger bliver valgt i hovedsamlingerne. De nye samlinger – blandt andet brugen af tappede samlinger mellem køl og agterstævn – betød stærkere konstruktioner og mindre brug af krumtømmer, men også, at dimensionerne på de enkelte dele blev større. Skibene blev tungere, men det ser også ud til, at skibsbyggerne i 1500-tallet forholder sig mere analytisk til valget af samlinger, end hvad der var skik i de foregående århundreder – i hvert fald står det klart, at i mange tilfælde var renæssancens skibsbygger i stand til at vælge en bedre løsning til et specifikt brug, end hans ældre kollega havde mulighed for.

Ved gennemgangen af det danske materiale var det påfaldende, at perioderne med forandringer i begge tilfælde blev indledt med fund, der tydeligvis ikke var rundet af den såkaldte nordiske, dvs. den klinkbyggede tradition, hvor hele skrogskallen er sammenføjet af planker med overlappende kanter. For 1200-tallets vedkommende indledes perioden med de ældste kendte koggefund, Kollerup- og Skagenkoggerne i Nordjylland. Disse viser begge de første eksempler på koggens vigtigste karakteristika, nemlig den kravelbyggede – dvs. med plankerne lagt kant mod kant – bund og de klinkbyggede sider. For den anden periodes vedkommende indledes den med den første opdukken af kraveller, dvs. skibe bygget helt med kravelteknik. Danskejede kraveller omtales i de skriftlige kilder fra slutningen af 1400-tallet, og i det arkæologiske materiale er det hidtil ældste kendte eksempel formodentlig Vejleskibet, der er bygget efter 1574. Dette indtryk af, at det danske skibsbyggeri påvirkes kraftigt fra udlandet, bliver yderligere forstærket ved at sammenligne de danske fund med dem, vi kender fra udlandet. Det viser sig her, at bortset fra nogle få, specifikt nordiske træk i det tidlige skibsbyggeri – således profileringerne og de komplicerede spantsystemer – så synes samtlige træk og udviklinger i Danmark at kunne finde paralleller i det udenlandske materiale. Det generelle indtryk er dog, at for-

andringerne her sker lidt tidligere end i Danmark. Dette gælder konkrete forandringer som dem nævnt ovenfor, men det gælder også den mere diffuse udvikling fra et arbejdskrævende, prætentiøst skibsbyggeri i tidlig middelalder til en langt mere økonomisk præget produktion af fartøjer i høj- og senmiddelalderen. Således synes Kollerupkoggens omhyggeligt forarbejdede interiør og mastespant at være runden af en æstetik, der ikke stod tilbage for den, der prægede det sene 1100-tals danske klinkskibsbyggeri (fig. 10).

Det billede, som analysen af de danske skibsfund tegner, viser altså en enstrenget udvikling med forholdsvis korte, markante perioder med forandringer i kølvandet på tilsvarende ændringer i skibsbyggeriet i andre dele af Nord- og Vesteuropa. Nogen selvstændig almueskibsbygning i form af en mere gammeldags eller afvigende byggemåde i småskibsbyggeriet er det ikke muligt at få øje på. Derimod er det interessant, at den lighed mellem 1800-tallets nordnorske Nordlandsbåde og vikingeskibene, som passede så godt til tankegangen om en kontinuert bondesøfart – ja, den forsvinder faktisk med 1200-tallets indførelse af et mere økonomisk skibsbyggeri i Sydskandinavien. Det samme synes ikke at være tilfældet i de norske skibsfund, og det er meget muligt – men ikke dokumenteret – at der faktisk er en kontinuitet i skibsbygningstraditionen i dele af Norge fra 1200-tallet og op til nutiden. Samtidig er det netop fra de norske 1200-tals kilder, at de vigtigste historiske argumenter for en vedvarende nordisk bondesøfart fra vikingetid til renæssance er blevet hentet. Lad os derfor nu vende blikket bort fra skibsfundene og i stedet betragte de fåtallige dokumenter, der direkte eller indirekte fortæller os om landbefolkningens engagement i søhandelen.

I 1260 udstedte den norske kong Håkon 4. et dekret, som fastslog, at kun folk, som kunne bevise, at de ejede en kapital på 5 mark, lovligt kunne sejle på købmandsfærd; begrundelsen herfor var, at den udbredte skik med at sejle på handelstogt gjorde, at bønderne forsømte markarbejdet! Fra omkring 1300 stammer endvidere bestemmelser fra nordnorske gilder, fællesskaber, som viser, at der blandt landbefolkningen fandtes personer, der blev betegnet som købmænd. Der synes altså virkelig at have eksisteret en almuesøfart i højmiddelalderen i vores naboland mod nord. Imidlertid er der så stor forskel på levegrundlaget i Danmark og Norge, at eksistensen af en sådan søfart i Norge ikke berettiger os til at antage, at denne havde danske paralleller. For det første var der grundlæggende forskelle i samfundsorganisationen på grund af, at landbruget i Norge betød forholdsvis mindre end andre næringer som fiskeri og skovbrug. Danmark havde i langt højere grad end Norge mulighed for at følge udviklingen i de ligeledes agrart dominerede økonomier i landene mod syd og vest, mens Norge i vid udstrækning var nødt til at basere sig på netop fiskeriet. Og for det andet nødvendiggjorde Norges geografi, med et uvejsomt, skovdækket indland gennemskåret af øst-vestgående dale, at landets indbyggere drev en endnu mere omfattende søfart, end danskerne gjorde.

Men er de danske kilder da helt tavse om en bondesøfart forud for senmiddelalderens angreb på denne fra købstæder og kongemagts side? Nej, det er de ikke, men udsagnene har en anden karakter end den, det traditionelle historiesyn skaber forventning om. De ældste sikre belæg for en selvstændig, handelsorienteret almuesøfart skriver sig tilbage til 1300-tallet, men stammer fra landets sydvestlige hjørne. Det var en del af landet, som i langt højere grad end det øvrige Danmark var præget af naboskabet til Vadehavsregionens urbane vækstcentre, og det er ikke overraskende, hvis den bondehandel, der er et faktum i andre dele af Danmark i senmiddelalderen, gør sig tidligere gældende her. I 1355 genetablerede landbefolkningen i det nu forsvundne Edom Herred – herredet er med tiden blevet skyllet i Vadehavet – endnu ældre handelsrelationer til Flandern. I 1391 hører vi om nordfrisere, der sejler på Holland og Zeeland; nordfriserne beboede på dette tidspunkt dele af det danske vadehavsområde. Tidligere henvisninger til bønders søfart er indirekte, som når f.eks. St. Peders Kloster i Næstved i 1140 forpligter sig til én dag årlig at færge kongen over fra Sjælland til Lolland, Falster eller andre af de omliggende øer, mod til gengæld ikke at skulle svare ledingsafgift af sine bønder. Ledingsafgiften er

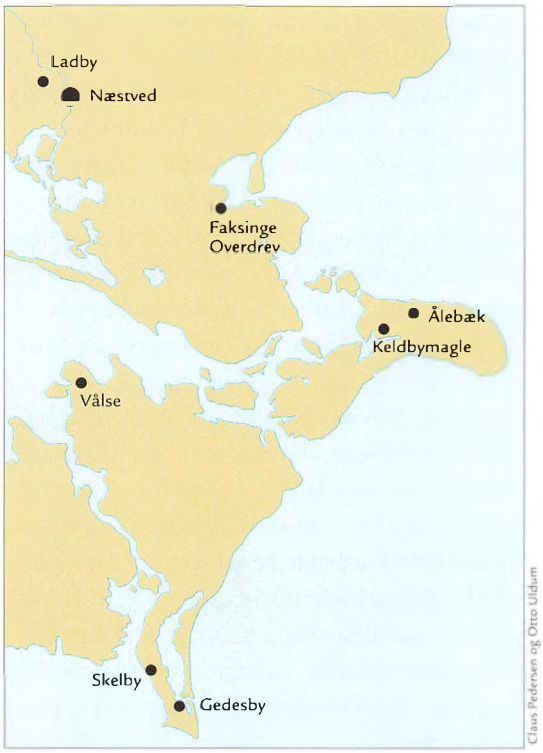

Fig. 11. Kort med de ejendomme, Bodilsslægten giver til Næstved St. Peders Kloster ifølge stiftelsesbrevet fra 1135. På nær jordegaverne langs med Susåens nedre løb – Næstved og Ladby – ligger de alle ved kysten. De ligger også tæt op ad, eller er, lokaliteter, som senere i middelalderen har en vis søfartsmæssig betydning.

Map of the properties the Bodils family donated to St. Peter's Abbey, Næstved according to the deed of foundation from 1135.

en afløsning i penge for pligten til at stille mandskab til landets daværende flåde, ledingen. Netop St. Peders Klosters besiddelser på dette tidspunkt er os velbekendte, idet de alle er opført i klostrets stiftelsesbrev blot fem år tidligere (fig. 11). Det fremgår heraf, at de alle er placeret ved gode naturhavne på Sydsjællands, Møns og Falsters kyster, og vi må forestille os, at kongen og hans mænd snarere er blevet færget af landsbyboerne fra disse bebyggelser end af de gode brødre fra klostret i Næstved. I øvrigt køber klostret sig fri fra denne forpligtelse nogle årtier senere ved at afgive alle sine ejendomme på Møn – en ganske betydelig godsmængde – til kongen.

Et andet eksempel, hvor vi også må formode, at det er bøndernes arbejdskraft, der er tale om, stammer fra Valdemar 2.s Jordebog fra 1230. Her omtales det, at Hads Herred, der ligger umiddelbart nord for Horsens Fjord, skal betjene kongen med fire skibe, når han behøver overfart; vi må formode, at det er overfarten til Fyn, der er tale om. Det forklares i teksten, at antallet af skibe er så højt, fordi dette herred var forpligtet til at stille flere mænd end andre distrikter, når ledingen blev indkaldt. Forklaringen er interessant, fordi den formodentlig betyder, at *alle* herreder i princippet var forpligtede til at betjene kongen med transport, og at der var en forbindelse mellem ledingen og denne transportydelse – et mønster vi jo også så i forbindelse med Næstved St. Peders Kloster knap et århundrede tidligere. Dette knytter an til tanker fremsat for nylig af historikeren Niels Lund om ledingen ikke kun som et militært redskab og en skatteforanstaltning, men også som et redskab til brug, når landets elite skulle samles til rigsmøder. Et tragisk eksempel er samlingen ved Falsterbo i 1134, som så katastrofalt endte med, at kongesønnen Magnus, fem bisper og mange af kong Niels' krigere blev dræbt af Erik Emune og hans hær under et overraskelsesangreb – ifølge Niels Lund måske netop fordi ledingen ved den lejlighed ikke var udbudt til krigstog, men derimod til møde! Er det korrekt, at ledingen kunne mobiliseres på denne måde, bestyrker det opfattelsen af den som kongemagtens transportorganisation, hvad enten brugen var militær eller blot politisk. At kongen også havde magt over transportapparatet ud over disse to situationer, viser det privilegium, som kong Valdemar 2. i 1230 udsteder til en gruppe munke fra Clairvaux. Foruden at sikre dem toldfrihed i landet for en række varer, som de behøver til deres gerning – skind til pergament, voks og lignende – sikrer privilegiet også, at kongens repræsentanter rundt om i landet yder dem gratis færgeri efter behov. Her er der ingen synlige forbindelser til ledingen, men privilegiet understreger endnu en gang, at kongemagten havde ret til frit at disponere over fartøjer og arbejdskraft i et eller andet omfang, som vi i dag ikke nærmere kan be-

stemme. Et andet brev, nok en gang fra Næstved St. Peders Kloster, henviser derimod med stor sandsynlighed til ledingen, men nu i forhold til skibsbyggeri. Brevet er udstedt 1249 af kong Erik og fastslår, at ingen må krænke klostrets rettigheder ved at tvinge dets bønder eller bryder - en slags forvaltere - til at deltage i arbejdet med at bygge kogger eller forsvarsværker.

At også knap så betydningsfulde herrer som kongen selv kunne stille krav om søværts transportydelser fra landbefolkningen, findes vistnok ikke omtalt i kilderne, men at det samme forhold derimod kunne gøre sig gældende for forholdet mellem en stadsherre og hans by, er vist i både 1254- og 1294-udgaven af Københavns købstadslov. Lovene blev givet af Roskilde-bispen og bestemmer i begge tilfælde, at byen er forpligtet til at stille med et skib med 12 mand, så såre han ønsker at blive sat over til Skåne.

Det er interessant, at kongens breve og Jordebogens optegnelser alle enten henvender sig til kongens repræsentanter eller henholder sig til det organisationssystem - opdelingen i herreder - som kongemagten støttede sig på i tidlig middelalder og i højmiddelalder. Senere bestemmelser om sejladser for kongen og hans folk - som f.eks. i forbindelse med Rødby i 1454 eller Gedesby i 1551 - retter sig nemlig direkte til de landsbyer og den almue, der er tale om, og belønner den ofte med privilegier for at yde de ønskede transporter. I tilfældet Rødby fortæller privilegiet til at drive søhandel direkte, at det bliver givet for at gøre landsbyens almue mere villige til at sætte kongens bude over til Tyskland! Baggrunden for dette skifte er naturligvis, at det danske samfund har gennemgået dybtgående forandringer fra 1200-tallets begyndelse og frem til 1400-tallets midte, og at ikke mindst bønderne fik en langt stærkere stilling i senmiddelalderen. Men det kan ikke benægtes, at billedet også passer godt med en situation, hvor søfarten - når der bortses fra det helt beskedne fiskeri i stamme- og småbåde - var domineret af de mere kapitalstærke samfundsklasser, og hvor bønderne mere spillede en rolle som arbejdskraft end som selvstændige aktører. Hvis vi skal fortolke ud fra det skibsarkæologiske materiales udsagn, så repræsenterer det tidlige, æstetiske byggeri den normsættende agrare overklasses dominans i søfarten, mens højmiddelalderens grovere og mere sparsommelige skibstømrerarbejde er et resultat af handelens og byernes hastigt voksende betydning i 1100-1200-tallets Nordeuropa. Det er nu købstædernes, eller rettere markedets, behov, der bestemmer skibenes udformning. Det er det selvfølgelig også i det tidlige moderne skibsbyggeri i 1500-tallet, men med den tilføjelse, at der nu har fundet en yderligere professionalisering af skibsbyggeriet sted - en professionalisering, som her i landet meget vel kan have sin forklaring i de meget store indkaldelser af skibsbygningskyndigt mandskab til arbejde på kongens skibsbyggeri på Holmen, som fandt sted i midten af 1500-tallet. Det er ubetvivleligt, at her har skibstømrere fra store dele af landet fået kendskab til brugen af såvel savskårne planker som avancerede samlinger, fordi dette netop var teknikker, som blev anvendt i konstruktionen af kongens kravelbyggede orlogsfartøjer.

Den bondesøfart, som vi med sikkerhed kan sige fandt sted i 1400- og 1500-tallet, giver sig altså ikke til kende i det arkæologiske materiale. Det er sandsynligt, at dette skyldes, at skibene blev bygget af de samme skibsbyggere, som også forsynede købstæderne med fartøjer. I det hele taget må vi konstatere, at der ikke i Danmark kan påvises en kontinuert, selvstændig bondesøfart op gennem middelalderen. Det er tvivlsomt, om bønderne i de nordlige og østlige dele af landet overhovedet har deltaget i søhandel som andet end arbejdskraft på stormandens eller kongens fartøjer, før vi er inde i 1400-tallet. Det er en interessant konklusion at komme frem til, fordi den rokker ved det etablerede historiesyn om den danske søfarts dybe, folkelige rødder. Men der er yderligere en, om end uventet så dog ikke mindre spændende konklusion at drage. Det koncept som vi kalder »det nordiske skib« - dvs. ideen om den kontinuerte tilstedeværelse af et traditionelt, specielt nordisk skibsbyggeri fra vikingeskib til Nordlandsbåd - har i Sydskandinavien ikke gyldighed på denne side af år 1300. Fra dette tidspunkt sejler der næppe i dansk farvand noget skib, som ikke lige så vel kunne have været bygget i andre dele af Nordeuropa.

SUMMARY

From Viking ship to peasant craft

A critical examination of medieval peasant seafaring in Denmark

In Spring 1998 the Danish National Research Foundation announced its support for another five-year period for the Centre for Maritime Archaeology at the National Museum of Denmark. This meant that the Centre could continue its extensive research activities in the field of maritime archaeology and initiate a number of new projects. This article presents one of the projects that was carried out during the first five years of the Centre's existence, focusing on the organization of local and regional shipping in Danish waters during the 11th to 16th centuries.

It has long been a commonplace among Danish historians that peasants were already using their own small vessels for trade by the end of the Viking Age and that the practice flourished throughout the Middle Ages, without diminishing until trade became efficiently concentrated in the towns from the 15th century on. The meagre historical evidence for this idea, predominantly bans on peasant seafaring from the 15th century and later, was supported by ethnographical observations, since in the early 20th century traditional fishing vessels in Northern Norway still showed very close resemblances to known Viking Age vessels like the Skuldelev ships. These vessels were seen as the last reminders of an old peasant shipbuilding tradition that had only been able to survive in marginal areas in Scandinavia. When this tradition died out in other parts of Scandinavia was never discussed, until a ship find in 1989 in southeastern Denmark suddenly raised the question. The Gedesby ship, which was found and excavated in a former natural harbour just outside the village and medieval ferry of Gedesby, seemed to meet all the criteria for a peasant vessel: it was small - only about 13 m long; it definitely had a connection with a rural village given the location of the find; and it could be attested, from finds in the ship, that it had been used for local and regional transport. What caused some surprise was that the ship, dated by four 14C datings to the closing decades of the 13th century, exhibited a number of features with close parallels, not to the Viking ships, but to the cogs of the High Middle Ages.

To examine whether a peasant shipbuilding tradition did in fact exist in Denmark during the Middle Ages, a comparative study was made of some 70 ship finds and finds of reused ship timbers from different vessels. All the finds were dated between 1000 and 1600, either by dendrochronology, by 14C measurements or by associated finds. Typologically dated finds were not accepted. A number of constructional features, like joinery, the use of sawn or split planks, the layout of the framing system, the framing distance, the types of iron nails used, etc., were compared. As a result it was possible to demonstrate that the development of the clinker-built vessels was very homogeneous. Two periods of change could be identified, one in the 13th century and one in the 16th century. There was no indication of the existence of different but concurrent traditions for clinker-built vessels, and thus no indication of a peasant shipbuilding tradition. The 13th century was characterized by a change from very delicate, laborious workmanship with clear parallels in Viking Age shipbuilding to a rougher, more economical standard. In the 16th century shipbuilding again became more sophisticated, but now in terms of more efficient and accurate building methods rather than aesthetics. In both cases the same changes can be observed in northern European shipbuilding as a whole, although at a slightly earlier point in time.

When we re-examine the written records of peasant seafaring with this new knowledge in mind, it appears that the positive evidence is of little relevance to most of Denmark. There does appear to have been some rural seaborne trading in southwestern Denmark as early as the 14th century, but this can hardly be taken

as an indicator of a general phenomenon, since other studies have shown that this part of the country was economically more developed than the rest. The remaining evidence points mainly to Norway, which was certainly Danish for parts of the Middle Ages, but which, because of the great geographical differences between the two countries, is not relevant to a discussion of Danish peasant seafaring.

When seafaring peasants are mentioned in Danish sources before 1400, it is very often in relation to the *leidang*, the maritime military organization controlled by the king. The evidence suggests that the *leidang* was perhaps as much a transport system as a military system, since in the 12th and 13th centuries it was possible for the king to call on it to transport him or his men on their journeys through the country. That Danish subjects might also have had transport obligations to lesser lords than the king is demonstrated by two town laws issued for the citizens of Copenhagen by the Bishop of Roskilde in 1254 and 1294. There is no reason to doubt that similar obligations might have existed in the countryside.

The archaeological and historical evidence of local and regional seafaring in medieval Denmark thus does not support the idea of independent peasant seafaring. This contrasts strikingly with the Norwegian situation, where both historical and ethnographical evidence point to such a tradition. On the other hand it seems clear that peasants did play an important role in the transport infrastructure, but perhaps more as labour on vessels owned by the magnates than as independent seafarers. It is likely that the peasant seafaring attacked in the 15th century sources did have older roots – but there is no reason to believe that it was a tradition that had continued from the Viking Age onwards. And it left no traces in the development of a specific Danish shipbuilding tradition. From 1300 on, almost any ship built in Denmark might just as well have been built in other parts of Northern Europe.

Forfatterne til Nationalmuseets Arbejdsmark 1999

JAN BILL	museumsinspektør, ph.d., Nationalmuseets Marinarkæologiske Undersøgelser
NIELS BONDE	museumsinspektør, cand.mag., Nationalmuseets Naturvidenskabelige Undersøgelser
ISABELLE BRAJER	konservator, Bevaringsafdelingen, Nationalmuseet
CHARLIE CHRISTENSEN	museumsinspektør, cand.scient., Nationalmuseets Naturvidenskabelige Undersøgelser
JOHN ERICHSEN	cand.mag., tidl. museumschef ved Nationalmuseet
DAVID GREGORY	projektforsker, ph.d., Nationalmuseets Marinarkæologiske Forskningscenter
JOAN HORNBY	museumsinspektør, cand.phil., Etnografisk Samling, Nationalmuseet
STEEN HVASS	rigsantikvar, mag.art., Nationalmuseet
JØRGEN STEEN JENSEN	overinspektør, cand.art., Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, Nationalmuseet
POUL JENSEN	konservator, ph.d., Bevaringsafdelingen, Nationalmuseet
ERIK JØRGENSEN	mag.art., Haderslev Museum
ULLA KJÆR	museumsinspektør, mag.art., Danmarks Middelalder og Renæssance, Nationalmuseet
LISE RÆDER KNUDSEN	konservator, Vejle Amts Konserveringsværksted, Vejle
ANNE HEDEAGER KRAG	mag.art.
MARIANNE LINNÉE NIELSEN	BA, Danmarks Middelalder og Renæssance, Nationalmuseet

EVA DE LA FUENTE PEDERSEN	registrator, ph.d., Danmarks Middelalder og Renæssance, Nationalmuseet
PETER VANG PETERSEN	museumsinspektør, mag.art., Danmarks Oldtid, Nationalmuseet
BODIL BUNDGAARD RASMUSSEN	museumsinspektør, mag.art., Antiksamlingen, Nationalmuseet
FLEMMING RIECK	museumsinspektør, cand.phil., Nationalmuseets Marinarkæologiske Undersøgelser
ANNE LISBETH SCHMIDT	konservator, Bevaringsafdelingen, Nationalmuseet
MARIE STOKLUND	museumsinspektør, cand.mag., Runologisk Laboratorium, Danmarks Middelalder og Renæssance, Nationalmuseet
THERKEL STRÆDE	lektor, Syddansk Universitet, Odense
STEFFEN M. SØNDERGAARD	arkitekt MAA
TORBEN SMITH SØRENSEN	civilingeniør, ph.d., Bevaringsafdelingen, Nationalmuseet
INGER TOLSTRUP	museumsinspektør, mag.art., Frilandsmuseet
BIRGIT VORRE	museumsinspektør, mag.art., Nyere Tids Samling, Nationalmuseet
BENT AABY	overinspektør, professor, cand.scient., Nationalmuseets Naturvidenskabelige Undersøgelser

Nationalmuseet
Poul Kristensen Grafisk Virksomhed A/S